

Frederik van Eeden, denker en strijder

<https://hdl.handle.net/1874/319738>

recht

FREDERIK VAN EEDEN
DENKER EN STRIJDER

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF
UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0419 4555

dis Utrecht 1934

FREDERIK VAN EEDEN

DENKER EN STRIJDER

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
UTRECHT, OP GEZAG VAN DE RECTOR-
MAGNIFICUS DR. H. BOLKESTEIN, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN
DE SENAAT DER UNIVERSITEIT, TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDE-
DIGEN OP 12 OCTOBER 1934, DES NAMID-
DAGS TE VIER UUR DOOR

HENDRIK WILLEM VAN TRICHT
GEBOREN TE ARNHEM

LANKAMP & BRINKMAN
OP DE SPIEGELGRACHT
AMSTERDAM MCMXXXIV

1934

BIJLIOTHEEK DER
RINGS UNIVERSITEIT
UTRECHT.

FRATRI CARISSIMO
B. VAN TRICHT

Bij het beëindigen van mijn academische studie dank ik allen, wier leerling ik geweest ben.

In de eerste plaats U, hooggeleerde de V o o y s, hooggeachte promotor! De zekerheid waarmee Uw kritiek schijn van wezen onderscheidt in het oude en in het nieuwe zal mij levenslang als voorbeeld voor ogen staan; voor de humaniteit, waarmee Gij die kritiek in toepassing brengt, en voor de vrijheid die Gij Uw leerlingen gunt, heb ik U in het bijzonder te danken.

Onvergetelijk blijft voor mij de bezielende leiding van wijlen Professor F r a n t z e n, tot wiens laatste kandidaten ik behoord heb.

U, hooggeleerde S c h r i j n e n, dank ik voor de welwillende wijze, waarop Gij na zijn heengaan de leiding van een der bijvakken op U hebt willen nemen.

Hooggeleerde O p p e r m a n n! Veel meer dan ik U ooit heb kunnen tonen, ben ik verschuldigd aan Uw leiding bij het bestuderen van het Renaissance-probleem. Ik heb daarvan niet alleen geleerd, de werkelijkheid te zien sub specie saeculorum, maar tevens, dat men haar zonder dit perspectief niet zien kan sub specie aeternitatis.

Als leraar in de geschiedenis ben ik Uw colleges, hooggeleerde K e r n k a m p, steeds als de onmisbare basis van mijn onderwijs dankbaar blijven gedenken.

Niet vergeten mag ik de onbekrompen wijze, waarop wijlen Professor N i e r m e y e r in de laatste jaren van het „oude

statuut" de neerlandici de hun voorgeschreven geografische taak wist te verlichten.

Aangenaam is het mij, op deze plaats Frederik van Eeden's oudste zoon hartelijk te mogen danken voor de hoogst sympathieke wijze, waarop hij de nagelaten papieren van zijn Vader voor deze studie beschikbaar heeft gesteld. Zijn altijd parate hulpvaardigheid heb ik in deze twee jaar op hoge prijs leren stellen; het mij zo ruim geschonken vertrouwen hoop ik niet te hebben beschaamd.

Hartelijk dank ik verder dr. G. H. van Senden voor menige onmisbare vingerwijzing, dr. W. Moll voor de gastvrijheid van het Haagse Gemeente-archief, Rector en Curatoren van het Amsterdamsch Lyceum voor de faciliteiten die zij mij in 't belang van dit proefschrift hebben willen verlenen, en tenslotte het onvermoeibaar personeel van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

„AL AAN UW RANDEN, VLOEIENDE RIVIER,
SCHUILEN DE KLEINE MENSCHEN, OM UW MACHT,
ZIEND IN UW STATIG, RUSTIG, RUSTLOOS GAAN
HET EEUWIG GAAN DER DINGEN EN HET LOT,
WANT GIJ KENT NIEMAND MAAR DRAAGT ELK EN DIENT
WIE PAART DEN WIL AAN UW AL-ÉÉNIG'N WIL,
ZOEKEND DE ZEE, D'EENHEID EN D'EINDLOOSHEID,
GEWELDIG EN EENVOUDIG, ZONDER FEIL.”

INLEIDING

O nvoldaan met de „werkelijkheid” zijn de besten der mensen altijd geweest. Maar dichters wel in bizondere mate, om hun innerlijk schoonheidsrijk, dat hun reëler is dan de buitenwereld, en om hun groter gevoeligheid. Het historische tijdvak dat wij „Romantiek” noemen, bracht dan ook met gevoelsverfijning verscherping van het conflict tussen Ideaal en werkelijkheid, droom en daad.

En dan wordt in de tweede helft der vorige eeuw dit conflict onnoemelijk verscherpt door de verleelijking der wereld en de voortschrijdende verburgerlijking der maatschappij, te wijten aan kapitalisme en techniek, die, als ergste van al, met het fabrieksproletariaat een voor 't ethisch besef onduelbaar gedachtencomplex in 't aanzijn roepen. Wie dan als ethisch gevoelig dichter ter wereld komt, zal moeten kiezen: hij kan zich van de wereld afwenden of hij kan met woorden en daden voor een betere wereld strijden. De derde mogelijkheid: zich aanpassen, bestaat voor hem ternauwernood, al voelt hij dat aanpassing zedelijk verkiezelijk kan zijn boven vlucht, zoals toewijding boven aanpassing.

Onder de subjectieve factoren die de keus mede bepalen onderscheiden wij de machts- en de lustfactor. In welke mate de „werkelijkheid” als afstotelijk gevoeld wordt, hangt goeddeels af van de machtsverhouding, waarin iemand tot de „werkelijkheid” staat. Voelt hij zich sterk, beheersers van uiterlijke en innerlijke omstandigheden, dan is daarmee de scherpte aan het conflict ontnomen; maar als hij, zoals we daareven aanduiden, geboren wordt „als een vreemd kind in een vreemd geslacht”, zal een dergelijke verhouding zich moeilijk ontwikkelen: er is een wisselwerking tussen het lust- en het machtsgevoel, waarvan versterkt onlust- en onmachtsbesef het meest waarschijnlijke resultaat is. Beslissend is: de moed.

Voor Frederik van Eeden, die in genoemd tijdperk geboren werd — in Nederland, waar toen het Europese geestesleven

nog aan voorbijging en waar zelfs de zeevaart wijder wereldsfeer nog niet teruggebracht had — is de tegenstelling tussen Ideaal en werkelijkheid tot levenbeheersende spanning geworden.

Dorst naar het Absolute spreekt uit zijn religie en wereldbeschouwing. In alle betrekkelijkheid, in alle in tijd en ruimte verlopende „werkelijkheid” ziet hij de Schijn en zijn begeren is naar Wezen, Werkelijkheid. Daarop is zijn denken en streven, onder alle wisseling van weg en wijze, gericht.

Maar de wereld van licht en klank is hem toch niet alleen schijn in de zin van versluiering, begoocheling: in de verschijnselen verschijnt hem het Absolute. En daar hij onder die verschijnselen zijn evennaasten aantreft, blijft hij door de „werkelijkheid” geboeid in zedelijke banden. De wereld is het Absolute in schijn, máár zij is het Absolute in schijn. Deze verplaatsing van het accent houdt Van Eeden's diepste levensconflict in. In het rijke gemoed van deze mens strijden wereldhistorische tegenstellingen: wereldverachting en wereldheiliging, Vedanta en Evangelie. Strever naar 't Generzijds is hij in wezen steeds gebleven, toch keerden zijn kracht en zijn aandacht zich tot de wereld, waarin de Schijn het Wezen onherkenbaar versluiert. Zijn hunkeren is naar Werkelijkheid, zijn streven zal zijn naar schoner „werkelijkheid”. Omdat hij zedelijk moet, en omdat hij niet anders kan. Eenzelfde heimwee is het, dat hem als waarheidzoeker pijnigt met de beperktheid van ons kenvermogen, dat hem als schoonheidzoeker in ruimste zin de „werkelijkheid” onherbergzaam maakt, en dat hem eens zal drijven tot het aangrijpen dierzelfde wereld in haar reëlste stoffelijkheid: de productie.

Omdat hij moet: het slot van *De Kleine Johannes I* betekent niet het verloochenen van Windekind, maar renuntiatie. Zo staat ook in *Johannes Viator*: „de heerlijkheid der hoogste contemplatie — Gods alleenig recht, maar ons menschen een verlokking des Duivels.”¹ En jaren later, in de Walden-tijd, zegt hij het met de woorden van Meister Eckhardt: „En als iemand op 't punt stond in extase te geraken, ja zoo hoog als die van den apostel Paulus, en er is een arme dien hij een soepje brengen kan, hij late de extase varen en ga den arme

¹ a.w. hfdst. XLIV, p. 268.

het soepje brengen.”¹ Toch zal ons blijken, dat de naastenliefde in zijn wereldbeschouwing maar zwak verankerd is; de personificatie ervan komt in het slottaferaal van *De Kleine Johannes* onverwacht, en uit een oogpunt van structurele harmonie ongewenst. In *De Broeders* wijst weliswaar Jezus Psyche de weg van de hellerand af, maar tot apotheose wordt zijn handelen, als hij de mensheid verlost door beëindiging, niet door heiliging der „werkelijkheid”. Zelfs in Van Eeden's beeld der ideale samenleving, het korenveld, is naastenliefde ternauwernood vervat: de halmen steunen elkaar door ieder voor zich in de zonnerichting, d.i. naar het Generzijds, te streven.

Door dit levensvraagstuk: de waardering van de „werkelijkheid” in zijn leven en werken, maar vooral in zijn denken na te gaan, trachten wij eenheid in tegendelen, detailverbindende grote lijnen te vinden, om inzicht te krijgen in het wezen van de denker en strijder Frederik van Eeden.

Dat zulk een poging vruchtbaar kan zijn ligt zowel aan Van Eeden's tegenstrijdige of tegenstrijdig schijnende, zich „rusteloos hervormende” persoonlijkheid, als aan zijn biografen. Hoe ontzaglijk veel materiaal Kalff² bijeengebracht en oordeelkundig geordend heeft, kan niemand erkentelijker getuigen dan wie na hem Van Eeden bestudeert; evenwel doet hij Van Eeden als historische figuur onrecht, door voortdurend de aandacht af te leiden van het grote en te richten op het kleine. Hierdoor gaat niet alleen de grote zijde van Van Eeden's zijn en willen schuil achter de kleine, maar tevens de grote lijn van Kalff's studie achter de details. Zijn „Boek VI, Samenvatting”, vat wel zijn merendeels juiste analyse samen, maar geeft geen synthese; ook blijft de denker Van Eeden er buiten beschouwing.

De distantie tot het object, die Kalff te klein nam, was bij Feber³ en Verhoeven⁴ rijkelijk groot. Daardoor zegt vooral de eerste onjuistheden. Maar Verhoeven, die zijn Katholicisme minder op de voorgrond stelt en al daardoor een minder

¹ Over Woordkunst IV = Studies IV, 318. — ² Dr. G. Kalff Jr. Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger. Groningen, Den Haag 1927. — ³ L. J. M. Feber, Frederik van Eeden's Ontwikkelingsgang. 's Hertogenbosch 1922. — ⁴ B. Verhoeven, Frederik van Eeden in het licht van zijn tijd. Roeping, jrg. III (1924—25).

vertekend beeld geeft, treft met zijn synthetische opmerkingen herhaaldelijk het essentiële.

Wat een figuur als Frederik van Eeden toekomt is een schets van zijn ontwikkelingsgang van binnen uit, uitsluitend met het doel hem te verstaan en te doen verstaan. Beschrijving dus, geen beoordeling. Ook zijn afhankelijkheid van oudere denkers worde eerst aangewezen, nadat men het persoonlijke dat die invloeden tot iets eigens verwerkte, tot zijn recht heeft doen komen; eerst dan kan men een dichter, wiens betekenis bijzonderlijk in wijdheid van geesteshorizon lag, als discipel schetsen, zonder hem tot virtueel snijpunt van historische tendenzen te maken. En dáárna kan dan ontstaan „het eigenlijke boek, dat over Van Eeden geschreven moe(s)t worden.”¹

Ons werkplan is tweeledig:

1. uitgaande van zijn gevoelsverhouding tot de realiteit (I) na te gaan hoe Van Eeden tot strijder wordt (IV) en van strijder tot verkondiger (V);
2. uitgaande van zijn overtuiging omtrent de verhouding van Wezen en Schijn in wereld en mensen (II) tot de kern van zijn religie en wereldbeschouwing door te dringen en de eenheid te vinden die zijn overtuigingen verbindt (III), om later de ontwikkeling van de denker te zien in correlatie met die van de strijder (VI), totdat in de ouderdom deze onderscheiding haar zin verliest (VII).

Daarbij bepaalt de kunstenaar Frederik van Eeden in zoverre de verdeling onzer aandacht, dat aan de eerste levenshelpt, waarin het blijvende werk ontstond, uitvoeriger beschouwing toekomt dan aan de tweede.

Maar wie een mens „mit seinem Widerspruch” tracht te begripen, en toch een „ausgeklügelt Buch” schrijft, zal de zelfgestelde grenzen telkens moeten overschrijden. Ook mag noch hij noch de lezer een ogenblik vergeten, dat in vergelijking met de levende mens al het gezegde schema is.²

¹ Kalff, a.w. 518. — ² Er wordt verwezen naar de 1ste dr. der werken, uitgez. J. Viator (3de), St. I (4de), II (2de), Pass. L. (2de), Lioba (2de), K. Meren (2de). Zie over de gebruikte hss. G. Winckel no. 385 (Jan. 1934).

EERSTE PERIODE (TOT 1896)

I. DE GEVOELSWAARDERING VAN DE „WERKELIJKHEID”.

Welke verhouding tot de realiteit er zich in eerste aanleg vormde.

De machtsfactor. Het ontgroeien aan de kinderlijke eigenliefde, voor het zedelijk karakter van eminente betekenis, gelukt middelmatigen het lichtst. Wie door de natuur met uiterlijke of innerlijke voorrechten bedacht is, wordt daar door de omgeving voldoende op geattendeerd, om het ontstaan van zakelijke zelfwaardering te bemoeilijken. En wie door de natuur misdeeld is, vergoedt zichzelf wat de omgeving onthoudt. De „omgeving” vormt in de eerste plaats de moeder. Háár houding is beslissend. Als van twee zoons de jongste de aanvalligste is, en de vader een matig beminnelijk man, dan zal het haar moeilijk vallen, de juiste houding tegenover dit kind te vinden.

Frederik van Eeden vond als door de natuur bevoorrecht jongste kind zulk ener moeder de primaire voorwaarden voor onzakelijke zelfwaardering vervuld.

Daarbij was de aard zijner bevoorrechting die van het romantisch dichterschap, wat een krachtig gevoelsleven en het overwegen daarvan in de eigen aandacht onderstelt. Tegenover zijn medemenschen voelt deze zich bovendien de drager van het àllerkostbaarste: de Schoonheid en het Vizioen. Zelfgevoel is een zodanig kunstenaar dan ook niet vreemd, en van overmatig zelfgevoel kent de literatuurgeschiedenis voorbeelden. Van de euvelen die een opgroeïend kunstenaar bedreigen, is een der ergste de fixatie der kinderlijke eigenliefde door het later ontwakende besef van eigenwaarde: alleen de sterkste karakters ontkomen eraan.

Of Frederik van Eeden eraan had kunnen ontkomen, zo er zich geen storende verwikkelingen hadden voorgedaan, valt niet te zeggen. Zijn kansen stonden slecht — zijn intelligentie en zijn krachtig zedelijk besef hadden hem kunnen redden.

Maar uit deze veelzijdige gaven werd juist de verwikkeling geboren.

De eerste aanraking met de maatschappij, als medisch student te Amsterdam, bracht Van Eeden wel een gevoel van vreemdheid tussen de mensen, maar bood toch ook sterke prikkels voor zijn zelfgevoel.

Tijdens zijn Rectoraat van het Amsterdams Studentencorps, in 1883, werd *Het Sonnet* opgevoerd. „Welk een herinnering! een nevel van zwaaiende handen en hoeden, kransen die als uit den hemel voor mijn voeten vallen, donderend geklap en gejuich.... Ach Keesje, denk je nog wel aan den tijd, toen je in een regenmanteltje tien passen achter je pa liep te soezen en zulke visioenen zag?”¹ Dan komen de Flanor- en Nieuwe-Gidsjaren: de ontdekking van het eigen dichterschap — maar ook van het fellere en van 't onfeilbaarder keurmeesterschap van Kloos en Verwey —, het meeslepend individualisme van de kunstvernieuwers, het besef tot de bijzondersten te behoren. „Gij zijt de eerste,” zegt Windekind tot Johannes.²

Andere toneelsuccessen volgen, *De Kleine Johannes* leidt de Nieuwe Gids bij het publiek in, en als medicus doet Van Eeden met Van Renterghem baanbrekend werk in ons land.

Toch vloeide hieruit noch rustige zelfverzekerdheid noch verwatenheid voort. Kende men hem alleen uit zijn dagboek, dan zou men zich Van Eeden voorstellen als een angstig, aan zichzelf twijfelend, tobkend neuroticus. Om deze misvatting te ontgaan, moet men bedenken, dat wie een dagboek houdt, daaraan in de eerste plaats toevertrouwt wat hem kwelt, verwondert, beangstigt. Wat gave vreugde en voldoening geeft, vraagt niet om registratie in woorden. Dat Van Eeden vitaal, gezond en onvermoeibaar sterk was,³ blijkt uit het dagboek slechts hier en daar, toevalligerwijze.

¹ Dagb. (verder gecit. als „D.”) II, 105 v. — ² Verg. Vrouwenkw. en Soc. = Studies I, 250 (1890) met de tekenende noot van 1897, *De Noordevind* — op welk vers wij in ander verband terugkomen — en het begin van Joh. Viator. — ³ B.v. uit de vele zeer lange tochten te voet, per fiets, per schaats enz. Er bestaat gevaar dat de mannelijke, vrolijke, geestige kant van Van Eeden's wezen door de publicatie der dagboeken en door studies als deze, die zich met de tegenstrijdigheden moeten bezighouden, op de achtergrond geschoven wordt.

— Dat hij vlot en actief genoeg was om Corpsreector te zijn, doet het niet vermoeden. — Om jaren lang dagelijks therapeutische hypnose toe te passen moet men hebben „een vast gemoed” — de onvastheid van het dagboek, hoe reëel ook, moet door geconcentreerde geestkracht zijn opgevangen. — Walden, G.G.B. en De Eendracht mogen in Van Eeden geen onfeilbaar leider gehad hebben — men sticht ze toch niet zonder besluitvaardige zekerheid. — 's Werelds loop moge door zijn tournees in Amerika niet gestoord zijn — het was toch niet het werk van een zwakke.

Wat tot de innerlijke onzekerheid had bijgedragen, die uit het dagboek spreekt, wordt straks breder uiteengezet. Zoals de gebreken van de mensenwereld hem tot de keus zullen dwingen tussen ontvluchting en strijd, zo kende hij tegenover de eigen gebreken tweeërlei houding: heroïsme en vertwijfeling. Een natuur als hij kan niet berusten in het gebrekkige. Het zelfverwijt, aan de spanning tussen Ideaal en werkelijkheid in eigen boezem ontsproten, had zijn zelfrespect gefnuikt. De sterke kant van zijn wezen en zijn slagen als schrijver en arts bewaarden hem toen voor een levenslang onmachtsgemoed.¹ Maar daardoor werd zijn zelfvertrouwen niet eenvoudigweg hersteld: er ontstond die toestand, die men „oscillatie”; snelle schommeling tussen meer- en minderwaardigheidsgevoel zou kunnen noemen, waardoor er in één mens tegelijk zelfgevoel is, dat deemoed, en inferioriteitsbesef, dat heroïsme behoeft als correctie.

Men bedenke dat hier van een subtiel verweven werkelijkheid een grof schema wordt ontworpen; blijkt dit als werkhypothese bruikbaar, dan geeft het blijkbaar enige hoofdzaken in hoofdtrekken weer. Aan het onderscheid met de ingewikkelde werkelijkheid herinnert deze ons zelf trouwens voortdurend. En er zijn uit het schema ook al enige complicaties onmiddellijk af te leiden: in elke uiting van machtgevoel kan overcompensatie van het tegendeel meespreken; in elke uiting van deemoed het minderwaardigheidsgevoel. Denkt men zich nu de drager dezer gevoelens

¹ Zie voor het eerste p. 19 v., voor het laatste D. III, 94 (1896).

zich min of meer van de situatie bewust, dan is het schema al nauwelijks meer simplistisch. Het oscilleren verliep soms bewust, maar meestal zeker niet. Wie met Van Eeden persoonlijk omgingen, kwamen met dit verschijnsel gedurig in aanraking.

Besef van de eigenaardige menging in zijn innerlijk spreekt telkens uit dagboek en brieven: „E(llen) schreef „hoe kan diezelfde man zoo staal-koud spreken en toch zulke wonderzachte dingen zeggen.” Juist dat is mijn behoud geloof ik, mijn zachtheid zou weekheid zijn zonder dat staal vanbinnen.”¹ De conflicten met de Nieuwe-Gidsers verergeren deze spanningen zeer: na een onverwachte kritiek op *Johannes Viator* schrijft hij in zijn dagboek: „Dit verwonderde mij en vervulde mij. Zelfs droomde ik er van. Het is een onbezonnen zinnetje. — In zoo'n geval voel ik dat ik op te passen heb voor twee sentimenten in mij: de meegaandheid (gedweheid) en het te sterke zelfgevoel. Het eerste doet mij wel mijn eigen goed vergeten. — Het is niet gemakkelijk in de bewegingen, die er nu om mij en door mij gebeuren, het evenwicht tusschen die beiden te behouden.”² Hij beantwoordt de invectieven dan van een hoog standpunt, maar voelt zich aan de andere kant tē diep gekwetst.³ Aan Ellen schrijft hij in 1894: „Het ineens inactief worden van mijn geest door een kleinigheid, door een paar woorden uit een krant, of de ongunstige impressie op me van een paar regels uit mijn werk, dat is bij mij heel sterk. Maar vroeger was 't veel sterker nog. Citaten van me, door anderen, geven me vooral een gevoel van onbeduidendheid. Maar aan sommige dingen twijfel ik toch nooit meer.” — Dan over het hechten aan het eigen ik: „Ik zelf heb dat gebrek op andere wijze. Mijn verslagenheid is er een uiting van. Als het „eigen” me niet zoo veel schelen kon, zou ik heel niet verslagen worden door persoonlijke aanvallen, zou ik heel niet karnen er over, noch pogingen bedenken om mij te verweren. — Te snel beleedigd voelen beduidt een te veel op den voorgrond tredend ikgevoel, dat dus gemakkelijk te treffen is.”⁴ Dit inzicht blijkt ook weer uit het dagboek van 1899: „O, mocht

¹ D. II, 150, in de druk gecoupeerd na „laten-gaan”. (1889). — ² a.w. 230 (1893). — ³ Het eerste in *Over Kritiek* = St. II, 7 v.; het tweede in *Twaalf Sonnetten VI* = Pass. L. 41. — ⁴ Brieven (aan Ellen, verder gecit. als „Br.”) 101 v.

ik toch nimmer ruw zijn, of scherp. Wie groote kracht voelt is zacht. Alle ruwheid of scherpste is zwakheid.”¹ De ware nederigheid, de deemoed die wij in zijn ethiek een zo hoge plaats zullen zien innemen, is voor hemzelf zo moeilijk te vinden, omdat hij altijd op zijn hoede moet zijn voor de bijmenging van onbeproefde deemoed: angst, onmachtsbesef. Zuiver onderscheidt hij ook deze dingen in de jaren die wij zijn beste zullen noemen: 1893—1896: „.....wat in mij gehinderd heeft en de menschen geïrriteerd tegen mij (...) dat was veel samengestelder. Dat was scherpste in weekheid, prikkelbaarheid in goedigheid, trots in bescheidenheid, die onverwachte menging. — Ik kan juist niet goed domineeren, en als ik dan voel, dat ik 't doen moet, doe ik 't slecht. — Wij moeten nooit meenen dat we te diep zullen bukken, want het is ons eigen, onze persoonlijkheid die de parten speelt. We moeten vaststaan in de waarheid, maar uiterst fijn onderscheiden of we niet bijgeval voor ons zelf inplaats van voor de waarheid vechten. — Deemoed kweekt juist deemoed. Alleen het onpersoonlijke recht, niet het gevoel van persoonlijke minderheid moet ons tegenhouden.”²

De lustfactor. Frederik van Eeden werd pas na zijn jongensjaren de Kleine Johannes. Het dagboek van zijn zestiende, zeventiende jaar toont ons hem nog onbewust van innerlijke tegenstrijdigheid en van komende conflicten met de buitenwereld. De nood van het Ideale laat hem nog vrij om goedsmoeds aan de zonzijde te leven. Eenzelvig is hij niet en van de affecties der mensen leeft hij zeker even volop als van de natuur.³ Naar de mensen dreef behoefte hem, lang

¹ D. III, 172. — ² Br. 129 v. (1895) verg. 115 (1894). — ³ D. I passim, b.v. 160. De brieven van zijn schoolvrienden, van de familie der twee Engelse meisjes uit J. Viator en Kl. Joh. II, van de „jonge Deutsche handelsreiziger die mij studentenliederen leerde en mij imponeerde door zijn vertoon van meerdere levenswijsheid enz.” (Nachtbr. 29 v., 33) en van vele anderen zijn alle bewaard gebleven. In H. Humanity geeft V. E. een te sterke indruk van jeugdige misanthropie. Dat iemand alle ingekomen brieven, op één noodgedwongen opruiming na, zijn leven lang bewaart, bewijst hoe gewichtig menselijk contact voor hem is. — Een enkel voorbeeld van mensenhaat uit de vroegste dagboekdelen: „Ik wilde er ronddolen, luisterend en soezend, ik wilde er verademen en niet meer denken aan de bespottelijkheden en dwaasheden van die wilde hoop schepselen, waartusschen ik ook leef en die tezamen de wereld uitmaken.” a.w. 79, verg. 171 v.

voordat zedelijk besef de vlucht in aesthetische afzondering verbiedt. Niet alleen plicht, ook neiging voerde de Kleine Johannes tenslotte tot de mensen en van Windekind af; in die strijd tussen roeping en begeerte mengt zich divergentie van neigingen.

Ook de drang tot praktische activiteit, die in Van Eeden leeft, leidt hem evenzeer tot het zoeken van de mensenwereld, als het beschouwend dichterschap ervanaf voert. „Je sens en moi deux hommes, l'un qui agit, l'autre qui regarde” — dit schrijft hij als jong student uit het spreukenboek van zijn meisje over. In 1896, kort voordat de Walden-actie begint, geeft hij zich van deze controversale bewust rekenschap, zich afvragend, of de synthese te vinden zou zijn „in den rechten aard en de rechte maat der activiteit die (hem) past”: „ik heb in mijn leven altijd behoefte gehad aan oprichten, organiseeren, besturen of leiden van practische dingen. — Alleen leek mij (totnogtoe) niets belangrijk genoeg om er al mijn krachten aan te geven. Maar als er eens zooiets kwam! — Nu moet ik naast deze gezindheid bij gelegenheid de volkomen satisfactie stellen, die ik in zuiver spiritueele activiteit heb; om te zien of dit er onder is, of er naast kan blijven.”¹ Tien jaar later, tegen het eind der Walden-jaren: „Maar (...) ik haat de organisatiebemoeiingen. Ik verlang naar een groote sfeer van vrijheid tot groote gedachten. Ik voel dat ik mij genoeg in kleinheid heb bewogen en dat ik beter doe nu het groote in mij zijn recht te geven. Dat is mijn plicht. — Om ertoe te komen, zullen reizen nog de beste weg zijn.”²

Wel heel duidelijk is dan het romantisch dichterschap met de dadendrang in botsing gekomen.

Maar de tijd beschouwend van zijn groei tot man, ziet men hoe de „werkelijkheid” pas smartelijk voor hem wordt, als de medische studie stadsleven, sociale ellende en de suggestie van het wijsgerig materialisme meebrengt, en als het zoetste in de „werkelijkheid”, de liefde voor „Ati”, tot bitterheid wordt.

Voordat het dagboek verscheen was deze jeugdliefde niet

¹ D. III, 76. — ² D. IV, 160 (1906), verg. hfdst. IV. — 20 Dec. 1892, dus jaren vóór Walden schreef hij aan Lady Welby: „My organisation asks for a quiet, cheerful, obscure life of study and admiration of art and nature.” (hs.)

bekend, in weerwil van alle autobiografische publicaties. Ook heeft Van Eeden dit meisje, voorzover is na te gaan, in zijn werken nergens realistisch getekend. Wel is zij, volkomen veronpersoonlijkt, de Robinetta uit *De Kleine Johannes*, en is de essentie van zijn voelen voor haar neergelegd in de Derde, Vierde en Vijfde Dag van *Johannes Viator*.¹ Dit laatste feit toont hoe'n grote plaats zij in zijn zielsontwikkeling heeft ingenomen. Men vindt zijn liefde voor haar terug in die van Johan voor Hedwig in *Van de Koele Meren des Doods* — daardoor is die zo levenswarm getekend — zonder dat de analogie verder mag worden doorgevoerd. En zelfs de cyclus *Dante en Beatrice* (1903) bevat nog remniscenties.

Alleen deze opsomming toont al, hoe diep deze affectie wortelde. De verhouding werd na drie jaar door het meisje verbroken — Van Eeden was toen 19 —; de zichtbare reden was zijn atheïsme tegenover haar orthodoxie.² Wat dit verbreken voor Van Eeden betekende, blijkt uit het aan haar gewijde sonnet *Voor H.*³: tien jaar na de breuk vraagt zij hem in de droom, waarom hij niet lacht, en hij beseft dit, ontwakend, als een onthulling der onbewuste waarheid, dat hij sinds lang „om haar het lachen liet”. En het dagboek vermeldt in 1896: „Ik zag gisteren Ati met haar joviale hartelijkheid, haar warme blik, en ik kon bitterheid niet onderdrukken, alsof al mijn leed door haar begonnen was.”⁴ In 1904 droomt hij tweemaal achter elkaar van haar: „een herhaling van de mooiste gevoelens mijner jeugd” en in 1905, dus 25 jaar na de scheiding, schrijft hij na een ontmoeting: „Ik voelde niet bitter meer.” Toch blijft hij zich bewust dat het breken van die zó diepe affectie een fnuikend gevoelséché was geweest, een der dingen waardoor de harmo-

¹ Uitwendig bewijs: D. II, 23 naast J. Viator, 137 (hfdst. XVII). —

² Kl. Joh. I, IX. Men merke op, dat *deze* gebeurtenis Johannes bij Pluizer brengt, en begrijpe, na hierboven verder gelezen te hebben, de woorden: „Ach! nu ging het droevig met den kleinen Johannes. Ik wenschte, dat zijn geschiedenis hier eindigde.” Reële analogie van omstandigheden en karakters is er overigens niet. — ³ Pass. L. 21 (11 Mei 1889; V. E. was toen drie jaar getrouwd). De betekenis van dit voorval verandert maar weinig als men, de gelijktijdige Brieven aan „Ellen” vergelijkende, V. E.'s droomuitlegging aldus amendeert: niet zijzelf, maar de met haar vereenzelvigde Eros had hem ontbroken. — ⁴ D. III, 99; verg. 143 de heftige emotie bij Borel's Jongetje.

nie tussen het Ik en de wereld was verstoord. Ati begreep dit pas, toen zij omstreeks 1920 als oude vrouw weer in geregeld contact met hem kwam.

Vorm vond dit alles in een der voornaamste jeugdverzen: *De Wonderbloem*. Een jonge man dwaalt door de bossen. Maar terwijl anderen de bloemen vertreden raakt hij ze niet aan: „aanschouwend slechts wilde hij verder gaan”. Totdat hij op een eenzame open plek een wonderschone bloem vindt:

„Zijn gansche wezen met machtig geweld
Tot ééne begeerte tezamen smelt:
„Die bloem! die bloem! zij is het al,
Wat het hoogste leven mij brengen zal!”

Met zoete verleiding de wonderbloem scheen
Voor hem te bloeien, voor hem alleen!
Door onweerstaanbaren drang vervoerd
Heeft zijn trillende hand haar aangeroerd....

Daar vouwt de nauwontsloten knop
De kuische bladen langzaam op,
Een snijdende kilheid de lucht vervult
En een donker floers de zon omhult.

In de borst des armen weedom welt,
Den slanken stengel aan 't hart hij knelt,
Aan de lippen de bloeme, geurloos en dicht:
„Ontsluier nog eenmaal uw heerlijk gezicht!”

Doch doornen reten den boezem hem wond
Dat het roode bloed leekte op den grond
En de dorre bloem ontlook niet weer
Maar boog op geknaktén stengel zich neer.—”¹

Wie dit vers las voordat het dagboek de reële achtergrond onthuld had, begreep de symboliek volkomen: die bloem is het Ideaal, de essentie van wat het leven scheen te beloven; het verschrompelen is wat ieder romantisch, gevoelig mens enigermate, en deze óvergevoelige mens in hoge mate ondervindt bij 't ontgroeien aan het kinderparadijs. Ziet men nu

¹ Het tweede vers dat gepubliceerd werd: Nederland 1884; gebundeld in *Jeugdverzen* (1925). Geschreven 10 Juli 1883, de fabel reeds 4 Nov. 1879, in de eerste dagen der scheiding van Ati, D. II, 56.

de ontstaansgeschiedenis, dan blijkt de bewust geweten symboliek anders: de bloem is Ati. Maar de eerste interpretatie vervalft daarmee niet! Onbewuste, vaag bewuste, dubbele symboliek is een bekend verschijnsel, dat wij ook in *De Waterlelie* aantreffen.¹ Had het vers deze betekenis niet gehad, dan zou het 3½ jaar later, tijdens de verloving met „Clara”, niet ontstaan zijn: lectuur van *The Sensitive Plant* is geen voldoende verklaring. De dubbele symboliek verdraagt Ati's betekenis voor Van Eeden's verhouding tot de werkelijkheid.

Onvermijdelijk deed het ontwaken der liefde ook in eigen binnenste de nood van het Ideale beseffen: de zinnelijkheid wordt gevoeld als schennis van het liefdes-ideaal.

Als de zeventienjarige verzucht: „het dierlijke is sterk in mij ontwikkeld”,² dan doet men hem met een onwillekeurige glimlach nog niet tekort. Ook een jaar later is de zelfverachting nog niet onrustbarend: „Ik kan hem niet afwerpen, hij is aan mijn jeugd verbonden, het is mijn jeugd zelve, ik walg ervan, ik veracht er mijzelf door en toch moet ik hem dragen. Het is een afschuwelijke slang, die zich als een vertrouwelijke vriendin om mijn lichaam heeft geslagen. Het is mijn zinnelijkheid.”³ Maar kort daarna, als deze zinnelijkheid zich tegenover Ati wat tezeer heeft doen gelden, volgt er een uitbarsting van wanhopig zelfverwijt die wel een te krasse wending neemt: „Er bestaat een reine, verhevene liefde, een liefde, die vrede geeft. Dat is de liefde van den geest, niet die van het lichaam. Die wil ik zoeken, ik heb haar al, maar ik wil haar vrijhouden van al wat hartstochtelijk is, van al wat niet rein en edel is.”⁴ En in de volgende weken raakt hij met Ati in zware bespiegelingen: „Liefde is geen verlangen, geen vurige begeerte naar iets, dat zij niet bezit. Dat is hartstocht. Hartstocht verdwijnt, als zij

¹ In V. E.'s bewust interpretatie is de lelie het liefdeleven, de stengel de sexuele wortel daarvan (Een Onzedelijk Boek = St. I, 46). Toch is de veel wijdere zin van het beeld (verg. p. 92) óók door V.E. beseft, blijkens het bezigen van de lelie als boek-embleem en het latere gedicht Van de Passielooze Lelie. Verg. over dubbele symboliek H. Silberer, Probleme der Mystik und ihrer Symbolik. Wien u Leipzig 1914. — ² D. I, 156. — ³ a.w. 184. Enkele weken later: „O Ati! wat ontbreekt er aan mijn geluk? een beter ik.” — ⁴ a. w. 197.

het voorwerp van haar verlangen heeft. Liefde wil niets, als het geluk van dat voorwerp en heeft geen ontevreden wenschen noodig om te kunnen blijven bestaan.”¹ Veertien dagen later begon de groentijd.

Dit alles zou een voorbijgaande fase in het leven van een jong man en voor zijn groei onbeduidend kunnen zijn, maar was het in dit leven niet. Een jaar later, enkele maanden na de breuk met „Ati”, begint „Clara”, die zijn eerste vrouw zou worden, zijn genegenheid te winnen. Dan blijkt de noodlottige wending in zijn zielsgroei: de splitsing tussen liefde en sexualiteit, die hij later de ernstigste bedreiging voor de opgroeiende mens noemt, „de schromelijke scheiding, als een barst in de gave ziel.”² Hij schrijft naar aanleiding van Schiller's waardering van „Freundschaft und Arbeit”: „Voor mij is het Freundschaft. Ik zou zeggen Liefde, als ik niet vreesde ook daarmee de mannetjes-wijfjes-liefde in te sluiten, hetgeen slechts een geïllustreerde uitgaaf van Freundschaft moet zijn. Soms is de tekst, de Freundschaft, geheel weggelaten en zijn alleen de prentjes over, dan is het boek gauw uitgekeken.”³ Hoe waar dit laatste ook zij —: als veertien dagen later de verloving met „Clara” volgt en hij schrijft: „ik heb haar alleen om haar hart lief,” en dan in pathetische woorden over deze „edel-reine, uit vriendschap geboren liefde” juicht, dan opent zich voor wie zijn levensgeschiedenis kent een noodlottig perspectief, niet alleen voor hemzelf.⁴

De geschiedenis van Van Eeden's liefdeleven kan gelezen worden uit *Johannes Viator*.⁵ Daar is Marjon, Liefde, de stijg-, en Marjon's zuster, de zinnelijkheid, de zwaartekracht. Nauwer kon de zinnelijkheid niet met het Slechte verbonden worden, zwaarder zedelijke eis dan het redden der huwelijksliefde uit deze polaire contrastsituatie kon niet gesteld worden. Niet doding van aardse drift, maar verreïning tot

¹ a. w. 204. — ² V. d. Koele Meren des Doods 137; Nachtbr. 45 v. 90. — ³ D. II, 70 (1880). — ⁴ Er moet hier volstaan worden met verwijzing naar D. II, 86, 125, 133, 141 (Winfried-periode); ook de slotstrofen van Voor de Liefste spreken het dualisme uit. — ⁵ J. Viator als retrospectief dagboek lezen vereist grote voorzichtigheid en doet het boek als kunstwerk onrecht. Hierover maakt V.E. een zeer juiste opmerking D. IV, 171. Bij alle citaten eruit zij men indachtig, dat het stemmingsmonumenten zijn.

sereniteit vindt Johannes als duurste en zwaarste plicht: „Heldhaftigheid” eist hij dan ook. „Ik woonde in een huis met lichte, vroolijke kamers — en met daaronder een donkere, griezelige, rommelige kelder vol vuil en ontuig en raadselige dingen. Wel dikwijls moest ik werken in dien kelder — maar wie die zit in 't huiselijke kamerlicht, denkt aan den kelder onder zijn voeten?

Ik kan niet, mijn ziel kan niet gelijktijdig (zijn) in het grauwe, verwarde, afzichtelijke der wereld en in de heldere kamers mijner liefde.”¹

En dan volgt de onderscheiding tussen de Droefenis, het Dorre of Saaie, en het Slechte, dat voor hem één is met het Vuile.

„De Droefenis vreesde ik niet, het Dorre was veel om mij heen, maar weinig in mijn gedachten, want het was eenvoudig: het lokte niet, men moest het ontkomen.

Maar het Slechte vreesde ik zeer, het week niet uit mijn gedachten. Want dit was verbijsterend. Men kon lang voortgaan en niets vermoeden. En op eenmaal sloeg het met schrik en heftige walging — en het was reeds vóór en achter en aan alle zijden. Het liet zich vaak niet kennen eer het zeer sterk was.

En — dit weet ik nu helaas! zijne verraderlijkheid neemt toe. Niet lichter maar moeilijker ontwijkt hij het, die eens bedrogen is. Dieper moet hij doorgaan, meer, in de macht van dit vuile dier, eer hij de schrikkelijke klauwen ziet en den walgstank ruikt.

Zoo was al vroeg een bangheid neergevloegen in mijn kinderziel, als een zwarte vogel, die stil blijft zitten wachten op een tak.”²

Deze zwarte vogel is niets anders dan in *De Kleine Johannes III* „Het, dat om den hoek van de deur wacht als ge droomt dat ge in een donkere kamer alleen zijt, en om hulp wilt roepen en niet kunt. — Het, het aller-vreeselijkste, zoo vreeselijk dat men het aanzien noch beschrijven kan”; het is ook het huis met de octopus-armen. En als Wistik Johannes vraagt, hoe hij zich de Duivel voorstelt, wiens ongeziene aanwezig-

¹ J. Viator, hfdst. VIII, p. 80. — ² a. w. 81; verg. I, p. 15; XI, p. 101; XXVI, p. 194; XXVII, p. 203!; XXXII, p. 224 v.; XLI, p. 253; XLVI, p. 279.

heid dezelfde redeloze angst verwekt, dan antwoordt Johannes prompt: „Marjon's zuster!” Wel blijkt de Duivel dan Koning Waan te zijn en vindt men dus de Satan-conceptie uit *De Broeders* terug — maar daar is Johannes' gevoelsreactie niet minder tekenend om. En de Duivel noemt Bangeling zijn rechterhand.¹

Er ligt hier voor veel een verklaring. Rigoureuus dualisme wil de afgewezen zinnelijkheid in reinheid ontvluchten — het soberheids-sentiment² — maar schiet dan toch tekort en veroordeelt de vlucht ook weer als vlucht; de afgesplitste, somatische sexualiteit wordt het slechte bij uitstek, satanisch fnuiker van alle stijging; zelfverwijt tast de levensmoed aan; een harmonische oplossing is er niet en „ellende is 't end.”³

De andere bederver der levens-lust is Pluizer, de verstandelijke ontleedzucht. Zijn ontluisteren van de Kosmos wordt, als het religieus gevoel ontwaakt is, als zonde ervaren; deze kendrift tast even goed als de zinnelijkheid naar wat om heiligheid verboden is. Daardoor wekt ook hij angst; in *De Geest des Lichts*⁴ wordt iets van dit verband doorzien:

„Bij 't woeligst feest, bij 't zonnigste geluk
Ziet gij opeens een kille, dorre klauw....”

en het slot is weer:

„In gindschen duistren hoek
't Bestoft geraamte stil te lachen staat.”

¹ a.w. 100, 133 v., 156 v. (1905). — ² p. 76. — ³ Lioba, vijfde tafereel. Reeds nu worde gewezen op latere grote veranderingen: „Als de geest de zinnelijkheid wil heiligen, moet hij zich niet te verheven aanstellen, want dan blijft er altijd een klove. Lijf en ziel moeten elkaar naderen en begrijpen en vertrouwen, dan alleen kunnen ze elkaar opheffen. En vergeven.” *Dagb.* IV, 207 (1906). — Als wij aan het erotische in deze psyche een grote plaats geven, vloeit dit niet voort uit enige theorie, maar uit de gegeven feiten. Tot de tastbare blijken behoort b.v. het schrijven van drie prozawerken, in elk waarvan het liefdeleven een overheersende plaats inneemt: *J. Viator*, *V. d. Koele Meren des Doods* en *De Nachtbruid*. Wat hierin over de diepere gronden van het liefdeleven staat, is aan luciede introspectie te danken en was de wetenschap vóór. (Wat niet insluit dat Hedwig een vrouwelijke F. v. E. zou zijn.) — ⁴ Het eerste dat in druk verscheen (Nederland 1883), gebundeld in *Jeugd v.* (1925). Deze angst wordt als doodsangst gevoeld, verg. *D.* II, 106.

Het is een der gegeven tegenstrijdigheden in Van Eeden's aanleg: dit conflict tussen dichter en denker raakt de diepste regionen der ziel; wie daaraan na lezing van *De Kleine Johannes* nog twijfelt, vindt juist in dit vers het bewijs. De dichter, dat is: de aanbieder, verklaarde de mysteriën van Kosmos, leven, liefde en dood taboe voor de denker, dat is: de ontleder.¹

De vraag, of niet reeds het Paradijsverhaal verband aanduidt tussen kendraft en sexualiteit moet onbesproken blijven; wel worde gewezen op Van Eeden's beschrijving van zijn snijkamer-ervaringen.² Niet het feit op zichzelf dezer rauwe ondervinding is belangrijk; belangrijk wordt het voor de door ons gezochte verbanden als wij horen dat hij er tot in zijn ouderdom van blijft dromen³: de snijkamer is een psychisch trauma geweest, dat de innerlijke controverse met zwaar sentiment belaadde.

Dat de rationalistisch-materialistische denkwijze Van Eeden als jonge man eigen geweest is, behoeft geen verklaring. De geest des tijds, de met Lucretius en Voltaire levende vader, de technisch aangelegde vrienden,⁴ daarbij het scherpe intellect — het is geen wonder dat Pluizer macht over Johannes kreeg. Te minder als uit anderen hoofde de met materialisme doordrenkte medische wetenschap tot studievak gekozen wordt. Het conflict spitste zich danook toe in de studenten-jaren. Wel was het rationalisme tenslotte in principe overwonnen, maar de woorden van de Dood tot Johannes „Wie hem eenmaal aan durft, ziet hem niet weer” zijn later toch een illusie gebleken.⁵ Het verdrijven van Pluizer was niet

¹ Vandaar dat het overwinnen van Pluizer (Kl. Joh. I, XIII) een *zedelijke* daad is, als zodanig geprezen door een der allerhoogste instanties: de Dood. — ² H. Humanity, 28 v. — ³ Hoe dit zijn liefdeleven bedorven heeft en tot „de schromelijke scheiding, als een barst in de gave ziel” heeft bijgedragen, bewijst J. Viator, hfdst. IX, p. 87; zie ook XXV, p. 189. Verder D. IV, 117 (1905), V, 102 (1907); in meer verwijderd verband Kl. Joh. III, slot. — ⁴ „Bedenk vooreerst dat ik, niettegenstaande mijn tamelijk gevoelige en gemoedsrijke natuur altijd een natuurwetenschappelijke en analyseerende richting ben opgegaan, dat ik voortdurend omgeven was van personen, voor wie exacte wetenschap het eenige ware was.” (Uit een onverzonden brief over Het Rijk der Wijzen, ± 1880, hs.) Een der vrienden werd een bekend industriëel. — ⁵ „Filosofie, wetenschap — van zulke vreeselijke ziekten herstelt een dichter niet gauw.” D. II, 130 (1887).

alléén een morele, maar in laatste instantie een religieuze daad. Machteloos is Pluizer voortaan, zolang Van Eeden voelt „dat alle dingen zijn Gedachten van een dierbaar, minnend wezen, Gansch wáár, maar anders dan hun schijn.” Maar om deze „Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht” heeft hij levenslang moeten vechten.¹

En dit was dáárom een zware strijd, omdat er geen sprake was van een minachten der exacte kennis op zichzelf. Bij de analyse van *Schijn en Wezen* en *Broeders*² zal deze voor het „Heldere Zien” onmisbaar blijken, mits het besef van de relativiteit der redelijke kennis behouden blijft, en men het wezen der werkelijkheid er niet in vervat waant. Ook hier dus geen eenzijdige afwijzing, maar bestendige keuring en schifting. Van Eeden kent een hoog geluksgevoel, aan het verwerven van abstract-wetenschappelijk inzicht verbonden, voor hem een blijk van het streven in de Rechte Richting.³ De harmonie, die tussen verstandelijk en intuïtief weten moet bestaan, heeft hij herhaaldelijk betoogd. *Grondslag van Verstandhouding*, daaraan grotendeels gewijd, vat de verhouding aldus samen: de rede streeft naar eenheid en bestendigheid, dus naar het Absolute. Zij betreft evenwel slechts het beeld van het bestaande, niet het bestaande zelf. Dit beeld wordt dus door de rede vervolmaakt, zodat de mysticus de rede als hulpmiddel behoeft. Omgekeerd moet de rationalist, inziende dat zijn streven naar eenheid en bestendigheid een streven naar het Absolute is, dat zijn doel nooit kan bereiken, dankbaar zijn voor de door de mysticus gewezen andere weg: het geloof.⁴ Van Eeden, de natuurwetenschappelijk ge-

¹ De Staf = Dante en Beatrice 49; verg. Winfried, gecit. p. 42. —

² Resp. p. 49 en 63. („Maar kondigt niet zijn gloor de dageraad....”) —

³ „Ik word het gelukkigst gemaakt door dingen van mooi, die iets droogs, hards en zeer zuivers hebben. Wijsgeerige gedachten soms. De mooiste morgen van deze week was zoo door een vondst in een natuurkundeboek.” Br. 119 (1895), verg. 100: „Wil je wel gelooven dat ik een zuiver genot heb gehad en versterking, bij 't lezen van een kleine opmerking (....) over de leer der kritieke punten in de werktuigkunde.” (1894). Is dit niet verwant aan het zuiverheidssentiment (p. 76): „op harde en heldere paden gaat de ziel het reinste heil tegen”? — ⁴ Gr. v. V. 93—100. Verg. Over de Toekomst = St. II, 75 v.; Over Humaniteit = ib. 85: „Weten is een geordend gelooven”; Minnestral, 49: „In weten zal geloof bewijs vinden.”

schoolde mysticus, heeft waarneming en rede zó weinig veracht, dat hij zijn leven lang aan en over de grens van het empirisch kenbare redelijk-experimentele kennis heeft gezocht.¹ De ontsluiting van het levensmysterie heeft hij in zó sterke mate van de rede verwacht, dat hij, zodra het geloof hem begaf, terugviel in de mechanistische wereldbeschouwing. Die bleef hem trekken, als een afgrond de duizelige bergbeklimmer; vallen betekende niet alleen verdorring van zieleleven en de pijniging van de twijfel, maar tevens zonde. Nog bij zijn overgang tot het Katholicisme noemt hij „de materialistische levensbeschouwing — den afgod Stof” het grootste beletsel voor het „zich oopenstellen voor de genade”;² het conflict is in de latere levensjaren steeds pijnlijker geworden.

Pluizer en Marjon's zuster bederven niet alleen de levenslust; als verwekkers van melancholie en angst trachten zij het hart des levens, de zedelijke stuwkracht zelf aan te tasten.

De melancholie blijkt met het voorgaande onmiddellijk verwant: men herkent de „zwarte vogel, die stil blijft zitten wachten op een tak”: „Het zit in de holligheid van ons hart, als een groot zwartig, paddig dier met haakklauwen. Traagstil in een taaie slijm. En wij verbazen ons of dit er altijd geweest is, het zit of het er altijd geweest is, een traag, zwart, lichtschiuw monster, een bang beest, een bang beest, dat zich met klauwen vasthaakt als 't verjaagd zal worden. Dat doet pijn.”³

In de dagboeken stuit men onophoudelijk op uitingen van diepe droefgeestigheid, zonder dat er verband met andere levensdingen zichtbaar is.⁴ Ook hijzelf noemt het „de onverklaarbare depressie van binnen uit” en onderscheidt die van de uit reële oorzaken verklaarbare.⁵ Wij zien het hem overvallen midden in de *Broeders*-tijd, Augustus 1894: „Ik ben op 't ergst neerslachtig. De dag is een last die ik dulden moet. Ik werk niets en dat verlies midden in mijn élan is een

¹ Verg. p. 129. — ² Mijn Oovergang, rede, in hs. bewaard, niet identiek met Mijn Oovergang tot de Kerk in Langs den Weg. — ³ J. Viator, hfdst. XXVII, p. 198. — ⁴ Wel in 1887—89: D. II, 123, 125 v., 141. — ⁵ Br. 156 (1897).

grootte ramp, een groot verdriet.”¹ Precies een maand tevoren staat er: „Ik voel onbeschrijfelijk helder en gelukkig.”

Deze depressie „van binnen uit” maakt weer de buitenwereld, de dagelijkse „werkelijkheid” afstotelijk. Want de kleine onvolmaaktheden daarvan schijnen de oorzaak; niet de grote, werkelijke — dan zou er niets onverklaarbaars zijn — maar de kleine: de saaiheid, de eeuwige kringloop van banaliteitjes, doordat het leven nu eenmaal niet overal en altijd sterk en zuiver kan zijn. „En zoo afschuwelijk dan weer alles, de kamers met al die ellendig bekende dingen, en de kleeren, die uit en an gaan elken dag, en de straten en het banale burgerleven, en het saaie middagmalen, en het bed, alleen goed om ’t vergeten, — zoo afschuwelijk, dat bij vergelijking in mijn verbeelding, geen kerker met folter en ketenen en vuil en padden en ratten mij meer verschrikt. Want dat zijn nog dingen van heftig gevoelen, heel erg, heel bijzonder — om te schreien, of te kermen of gek te worden, — maar niet als dit, duf-saai, dat geen lijden is en geen lust, geen sterven en geen leven.”² En dit alles wordt beseft als zedelijk verwerpelijk. Later zal blijken, waarom: het is het niet-meer-levende, dat alle leven omringt en belaagt, dat de levenswil kan verlammen en de Stijging verhinderen.³ „Want het vreeselijkste kwaad dat is het wezenlooze, het niet-gevoelde kwaad, het doffe, het dorre, het saaie.”⁴

Onafscheidelijk van de droefgeestigheid zullen wij vinden de angst. Deze twee maken Van Eeden’s ouderdom tot een verschrikking, maar belagen hem al van jongs af. Verscheidene verzen uit de periode 1880—89 eindigen in het plotse-

¹ D. III, 23. — ² J. Viator, hfdst. XXVII, p. 199 v., verg. D. II, 128 v.; verder Br. 3; K. Meren, hfdst. II, p. 28, IX, p. 129 (de knopenwinkel!), XV, p. 204. Over de melancholie in het algemeen: Dagb. I, 24, 27, 71, 163; II, 131 v., 162, 184, 189 v., 199, 213, 215 v.; III 10, 33, 43, daarna allengs schaarser; Br. 3 v., 5 v., 44, 79, 156. — ³ Verg. p. 89. „De saaiheid als zonde” heet het uitdrukkelijk in De Blijde Wereld, p. 106. — ⁴ Enz. J. Viator, hfdst. XXV, p. 187 v., verg. XV, p. 127 en XVII, p. 140. Verg. ook p. 60, 70: „Wie kwaad als kwaad waarachtiglijk beseft kàn het niet doen, onmachtig door begrip”. Nog na de overgang tot het Katholicisme in een lezing: „En de beproeving is dikwijls zóó, dat ik mijn zonden wel wéét, verstandelijk, maar ze niet voel als kwaad.” (hs.).

ling opdoemen van de kosmische angst, het creatuur-gevoel:

„Red mij, aarde, die mij baarde! —
Vaal-gewiekte oneindigheid
Naderschrijdt!”¹

In deze sporadisch ontstaande, als kristallisaties van innerlijk leven belangrijke verzen domineert dit gevoel opvallend. Het beëindigt ook in het handschrift — niet in de druk — *Avond in de Stad*, waar het katje, dat niets dan een toeval-lige sfeer-component schijnt, in de laatste strofe uit het raam valt: ook hier worden de wisselende stemmingen door het plotseling gapende zwart verbroken.² Al is deze in de diepste gebieden van menselijk leven wortelende oer-angst niemand geheel vreemd: in dit leven toont hij zich wel heel machtig. Hij schuilt achter de melancholie, en achter de twijfel, belaagt het machtgevoel tegenover de buitenwereld en wordt in de ouderdom een teisterend tiran.³

Maar wat hier op de voorgrond gesteld wordt, was in de werkelijkheid van Van Eeden's leven één zijde van een dubbelzijdige toestand. Dit negativisme overheerste zelden, maar beloerde steeds de aan aarde en atmosfeer, poëzie, gepeinzen en menselijke genegenheid gewonnen vreugden en verrukkingen.

Het wezen dier dubbelzijdigheid ligt misschien in 't ondoorgrondelijk Ik. Maar er is voor het doorgronden van Frederik van Eeden's denken en strijden toch iets gewonnen, nu er bleek, hoezeer zich zijn verhouding tot de buitenwereld dubbelzijdig ontwikkelde. Zij stootte hem af, en lokte hem. Hij schuwde de mensen en kon toch evenmin laten genegenheid te geven als te vragen.

En ook bij 't afwegen van machts- en onmachtsgevoel tegenover de wereld hebben wij ambivalentie gevonden.

De moed. Levensmoed zou Frederik van Eeden moeten

¹ Na Zonsondergang aan Zee = Pass. L. 12. Verg. de slotregels van De Lente (ib. 6), De eigen Uitvaart (ib. 14), Zomernachtwind (Jeugd. 53); verder Winfried, aangeh. p. 42 en J. Viator, hfdst. I. —
² Afgedrukt Den Gulden Winckel, no. 385 (Jan. 1934). — ³ Verg. het overwonnen angstgevoel in De Kl. Joh. I „Windekinds ooggen waren diep en geheimvol, als de donkere hemel tusschen de sterren” met het onderschrift op p. 154.

bezitten om de rijke maar tegenstrijdige mogelijkheden, die hem in aanleg gegeven waren, te verwerkelijken.

Levensmoed was voor hem synoniem met levenskracht. Ontontbeerlijk is de moed voor het overwinnen van 't onmachtsg gevoel, voor het erkennen en aanvaarden van de betrekkelijkheid van ons weten, voor het geloof in de zin- en zielvolle Werkelijkheid achter de schijn der „werkelijkheid”, voor het erkennen der realiteit en bovenal voor de strijd om het Ideale in de buitenwereld en in 't eigen gemoed. Wij zullen de Heldhaftigheid als zedelijk beginsel dan ook hoe langer hoe sterker op de voorgrond zien komen, naarmate de kloof tussen Ideaal en werkelijkheid onoverbrugbaarder wordt.

Of hij de werkelijkheid buiten hem onbevangen onder 't oog blijft zien zullen wij later onderzoeken. En om de kennis der werkelijkheid in eigen binnenste heeft hij een zeer zware strijd moeten voeren:

„zelfbedrog vreest hij als de eigenlijke hel”,¹

vandaar dat Wistik Johannes een spiegeltje geeft als draadvan-Ariadne in koning Waan's rijk: nergens is het Heldere Zien² ons onontbeerlijker, geen zekerder wapen tegen de waan dan zelfkennis.

En de moed om te weten dat wij niet weten, die bezat Frederik van Eeden zeker in hoge mate. Rusteloos heeft hij wat hij wist gekritiseerd, zoals hij altijd weer de waan hekelde van hen die menen „er te zijn”.³

¹ Van de Passielooze Lelie, 124. Verg. de verwisseling van wil en intentie als hoofdmotief van Lieven Nijland's (zelf-)kritiek (Aan den Heer Frederik van Eeden, N. Gids VII, 1, p. 330). V. E. schrijft erover aan Ellen 6.1.1893: „Ik wil de dingen te gauw en te onhandig veranderen. Dat bezorgt mij veel onvriendelijkheid. Alleen zweven mijn bedoelingen vaak mijn krachten vooruit en dan lijk ik onoprecht. Maar bij enkele momenten ben ik wat ik zou willen. En dikwijls doe ik of ik altijd zoo ben.” 28.2.1898: „Ik vind in 't algemeen dat we *nooit iets mogen doen of laten met het doel om invloed te hebben op de opinie van anderen omtrent ons.*” Br. 77, 164; zie verder p. 73 noot 3 en Bijl. B no. 2. — ² Verg. p. 72. — ³ „Steenen huizen deugen niet voor een trekkend volk, steenen stelsels niet voor een ontwikkelend menschedom — evenmin als onveranderlijke wetten voor een groeienden staat of een levende taal.” Hypn. en de Wonderen = St. I, 140 (1886). Dezelfde gedachte Spirit. Verschijnselen = St. I, 243; Vitalisme = St. II, 312; Nachtbr. 409; Licht v. d. Oorlogsvlam 7 v. Verg. p. 67.

Maar gepijnigd heeft hem de wetensonmacht evenzeer als de onschone en wrede mensenwereld. De laatste heeft hij d u r v e n aangrijpen om haar schoner en beter te helpen maken; zijn pogingen om de grenzen der kennis te overschrijden, hoe.... gewaagd ook, eisten minder moed dan de zelfkritiek, die ze telkens weer onverbiddelijk binnen de grenzen terugwees. Dit laatste temeer, daar zijn geloof in een bezielde en in wezen Goddelijk Al steeds weer rationele steun zocht. Wat het verlies van dat geloof betekende, kwam al ter sprake en staat ons in *Winfried* voor ogen: de kosmische angst, het eenzaamheidsgevoel te midden der eindeloze doodskoude, de begeerte om te sterven: het is alles één met 't versagen in de levensstrijd.¹

Maar nu wij er iets van gezien hebben, wat voor span deze mens te mennen kreeg, verbazen ons naast de van levensmoed getuigende woorden en daden de uitingen van machteloos verlangen niet. Van Eeden was (en bleef zijn leven lang) als de vlinder, die boven zee vliegt en niet rusten kan, hunkerend uitziend naar „het duinravijn waar de bloemen zijn.”² Hij was een verlossingbehoefte. Dat uit hij bewust in verzen, beeldt het bewust of onbewust in zijn symboliek en legt het in zijn streven.³

Dat de ware verlossing is een van zichzelf verlost worden, heeft hij al vroeg geweten: in *De Broeders* is immers „het gevoel van het eigene, de persoonlijkheid, de dichtste en zwartste schaduw van onze verblindings.”⁴ Hij zoekt deze verlossing als hoogste individuele bestemming in „de verhevende zelfvernietiging, het zich onttrekken aan alle begeerten, het gelukkig zijn in dat deel van onszelf dat God is, en onpersoonlijk, hoog boven leed en lust, hoog boven goed en kwaad.”⁵ Hiermede raken wij het probleem dat wij centraal

¹ Verg. p. 21, 42, 125. — ² „Over zee vloog een witte vlinder”, Kl. Joh. II, 50. Dit versje hadden wij als motto kunnen kiezen. Verg. het sonnet „Mijn hart smacht naar dat verre vaderland”, Dante en Beatrice XVIII. — ³ Bewuste symboliek: in *De Kl. Joh.*: de moeizame tocht door de duinen naar zee (XIV); in *De Broeders*: Psyche's zwerftocht naar zee en zon; in *Lioba: de rivier* (motto *hiervóór*); onbewuste b.v. in de dromen, waarin het opzweven in de blauwe hemel belet wordt door kamers, zolders en gangen (*Nachtbr.* 271). — ⁴ Toelichting = St. III, 95. — ⁵ Br., 67.

stelden: de verhouding tot de realiteit, waarvan wij de geschiedenis in zijn leven en werken nu nagaan.

Tot 1887: Aanpassing.

Aan 't begin van Van Eeden's volwassen leven staat zijn besluit om arts te worden. Dit sproot niet zo uitsluitend uit altruïstisch-zedelijke motieven voort als hij zich later herinnerde.¹ Dat een deel van zijn wezen om werkzaamheid in de mensengemeenschap vroeg, hebben wij hierboven allereerst uiteengezet. In het dagboek dier jaren spreekt een vlot en grappig student, de Frederik van Eeden van de eerste blijspelletjes, wiens levensvreugde en somberheid meer door zijn liefde dan door de sociale ellende beheerst worden. Hij was toen aan zijn problemen nog niet toe: die ontwikkelen zich, zoals bleek, in de loop der studentenjaren. Het stadsleven brengt in 't begin teveel nieuws om drukkend te zijn, het sociale leed bereikt pas de ouderejaars-medicus, de analyseobsessie wordt pas als zodanig gevoeld als het religieuze en artistieke gevoel ten volle is ontwaakt en daarmee de aanvankelijke rationalistische denkwijze geschokt. Dit zijn de moeilijkheden die wij zijn verhouding tot de werkelijkheid in eerste aanleg zagen bepalen. Dat Van Eeden zijn leven dus met een besluit tot aanpassing aan de realiteit begon behoeft geen verklaring: er was geen probleem, daar hij zich op zijn twintigste jaar noch kunstenaar noch pionier voelde, en het leven immers van ieder het opgeven der jeugdromantiek eist.² Maar als de dichter in hem ontwaakt, blijkt de romantiek iets anders te zijn dan het infantiele heimwee dat een volgroeid mens moet overwinnen: het is het dichterschap zelf en laat zich niet verloochenen. Dan pas wordt de aanpassing een probleem, en dan gaat het morele element in het gekozen beroep zwaar wegen, omdat het de aanpassing tot toewijding stempelt.

¹ In zijn autobiografieën (*Happy Humanity*, *Literatuur en Leeven*, enz.) projecteert Van Eeden zijn problemen herhaaldelijk te ver naar het verleden, stelt hij als bewuste overweging voor wat hoogstens vaag besefte intuïties geweest zijn.—² „Ik heb mij reeds getroost in het besef, dat ik geen genie ben, dat mijn leven kort is, dat ik niet alles zien zal wat ik graag zien wou, dat er zulke massa's nare en vervelende menschen zijn, en nog zooveel meer.” D. II, 82 (1881). Verg. I, 24, 27, 70 v., 163.

Uit dit alles zijn van 1883 tot 1886 de eerste voldragen gedichten¹ en *De Kleine Johannes* ontstaan. De *Jeugdverzen* spreken de tegenstelling tussen Ideaal en werkelijkheid telkens uit, zonder opstandigheid, als iets dat gedragen moet worden.² *De Kleine Johannes* is de probleemstelling zelf; oorsprong van het boek was de fabel van de meikever, die met verzaking der nuttigheidsplichten, zijn „ernstige roeping”, regelrecht naar 't licht vloog en in mensenhanden viel. De kleine Johannes kiest tenslotte zonder verzaking der nuttigheidsplichten de weg naar diezelfde mensen, wat echter geen oplossing, geen verzoening betekende. Het was eerder het opnemen van de handschoen, door de „werkelijkheid” toegeworpen.

Zo volgen promotie, huwelijk, dorpspraktijk.

1887—89: *Depressie.*

De melancholische stemmingen³ in de toch ook wel fleurige studentenjaren waren onbegrepen waarschuwingen gebleven. Nog worden ze niet doorgrond, als het eerste jaar na zijn huwelijk brengt „een geluk, dat mij drukt als een eeuwig strak-blauwe hemel. — Een zoetheid — die bitterder is dan wanhoop. En nu en dan als de flauwe galm van een verre noodklok, die ik even meen te hooren en dan mij bleek en angstig doet zijn en luisteren, het besef van een ziedende woestheid in mij, — als 't branden van een steenkoolmijn onder de groene landen.”⁴ Men herkent het beeld uit *Ellen*; daar gebruikt de dichter het voor zijn onderdrukt verlangen, hier is de symboliek nog maar vaag bewust: de *aanpassing verborg verdrongen krachten*. Wat hierboven omtrent het dualisme liefde-zinnelijkheid is aangetoond geeft de sleutel: de liefde voor „Clara”, die zijn

¹ Jeugd. VII—XX, XXII, XXIV—XXVII; Pass. L. van De Lente tot Booze Droom. — ² Jeugd. VII en IX vooral; D. I, 79, 139, 214. — ³ verg. Jeugd. Hier passen vooral deze regels uit *De Geest des Lichts*:

„ de duizende geplaagden,
die hijgen onder 't folterend bestaan,
en 't aanzicht in mijn blinkend kleed verbergend
den killen aâm der werk'lijkheid ontweken.”

⁴ D. II, 125 (1887).

leven had gevuld en de realiteit vermooid, was in wezen vriendschap. In de aanpassing had Van Eeden slechts een deel van zichzelf verwerkelijkt doordat hij de eros, die diepe stuwkracht vooral in een kunstenaarsziel, had afgewezen om het onaanvaardbaar karakter der zinnelijkheid. Deze onhechte fundering van zijn levensopbouw wreekt zich in de onbegrepen depressie, die op zijn huwelijk volgt en hem de kracht voor de gekozen taak van toegewijde aanpassing ontnemt, de realiteit van de schoonste illusie berooft. Het is de periode van *Winfried*, de negativistische verloochening van het slot van *De Kleine Johannes!* Verzen komen er zo goed als niet, de psycho-therapie en de Nieuwe Gids zijn het enige, dat boeit. En in de laatste draagt hij, behalve wetenschappelijke stukken, na *De Kleine Johannes* en enkele der eerder geschreven verzen, niets bij dan een doodsfantasie — *Finis* — en *Het Krabbetje en de Gerechtigheid*, navrant fabeltje, waarin de kritiek van *De Broeders* al ligt opgesloten.¹ En *Don Torribio*, die danook vraagt: „Waarom bemoei ik me eigenlijk met deze mensen?”

A f s c h u w van de eigen aanpassing spreekt uit *Winfried*² en uit de herdenking dezer jaren in *Johannes Viator XV*:

„Het duurde een paar jaren, jaren die ik nu haat. Doode, dorre jaren. Ik zocht wat klein genot, en verdwaalde op de kleine doolwegjes der menschen, spelend met kleine begeertjes naar eer, naar wat aanzien, wat knapheid, — wat meer dit zijn dan die, wat beter dat doen dan die. In mij gestadig de onbewuste, droeve begeerte naar het verlorene mooie.

En al doende hun daden, al gaande hun wegen, omdat ik niet anders had, een gespannen, sterk bedwongen haat aan wat mij omringde.

Aan het vuile, plompe, grove — het eierzuchtige, belangzuchtige, hebzuchtige van allen om mij heen. O de verfoeilijke leelijkheid en ik daar midden in.

Naar de menschheid en haar weedom had ik mij eens ge-

¹ *Finis* werd in de bundels opgenomen als *De Eigen Uitvaart*. Verg. met het *Krabbetje* (N. Gids II, 144) D. I, 16 (1875) en II, 13 (1879).

² „ . . . heb ik niet met hoogen ernst dat dolle spel gespeeld, jaren aaneen —” enz.

Jeugd v. 60.

keerd. Ook had ik gekend de hooge en eigenaardige vreugde van het Weten.

En daar ik toen nog leven wou en goed doen naar mijnen aard, zoo wou ik zachtheid geven die ik zoo overvloedig had, en lenigen het leed, het droeve menschenleed. Ziekte en Dood bestrijden — en sterker maken het Weten, die groote vreugde, dat sterke wapen.

Het is geworden een groote weerzin, een bittere ergernis. Ik heb onderworpen geduld en meegedaan, omdat ik mijn ergernis zwakheid dacht. Maar nu schaam ik mij zeer over mijn onderwerping.

Van het schoone der dingen die ik zocht is wel weinig meer over. — Deze helpers zijn zeker dan de geholpenen.”

Zo, en nog feller, wordt het uit roeping gekozen ambt gesmaad. De psycho-therapie mag meeslepend pionierswerk geweest zijn, dat voor déze medicus een overwinning op het materialisme beduidde: toch wordt op den duur ook dit „een groote weerzin”.

1889 e. v. j.: *Vernieuwing.*

Maar dan komt al gauw 1889, het „Ellen”-jaar.

Dat is niet het begin van een nieuwe periode, het is veeleer het begin van het leven zelf in zijn volheid. „Ellen” ontkluistert wat er aan kostbaars in 's dichters diepste Ik ten bate der aanpassing was afgesloten. Zo voelt hij het ook zelf:

„Ik droomde 't Leven als een groot, groen bosch,
De vogels zwegen en het loof hing stil,
De beken vloeiden niet, geen windgerucht
Voer door de takken — en het gras boog niet, —
Eenzaam lag ik daar, tusschen zwijgend loof,
Het was een bange droom, — want alle dingen
Die ik toch schoon wist, waren mij zoo vreemd,
Spoken van schoonheid in vaal schimmenlicht.
Toen zag ik dalen, in een aureool
Van cirkels blauw en goud, een witte duif,
En met die brak ook 't zongoud over 't al,
Kwam wind aanruischen, en het woud werd vol
Vogelenstemmen en zacht beekgezang,
Zoodat het eenzaam Schoon dier doode dingen,
Opvonkelend in blij en levend licht,
Leefde te saam in 't allerhoogste Schoon.”¹

¹ Uit de Eerste Zang.

De Introductie toont nog scherper bewustzijn van 't innerlijk-dode van de afgelopen leventijd:

„Zoo nooit des menschen dagen staan
In vlammen gansch, zoo niet opgaan
Al zijn gedachten, uur aan uur,
In éénen brand, in één hel vuur,

Zoo zal hij zwaar zijn zielshart dragen,
Als moeders een dood kind, gestagen
Last van oneindig heil verloren,
Koud lijk van hartstocht ongeboren.

Zoo was het dezen....”

Nu volgen de rijkste scheppingsjaren. *Ellen* en *Johannes Viator* zijn vervuld van de spanning der gevonden liefde, te groter naarmate er meer gekluisterde levenskracht bevrijd was.

Verhoogd machtsbesef en hoger moed, het terugvinden in de werkelijkheid wat er eens het schoonste geweest was en waarvan het gemis nu pas goed beseft wordt¹: dit alles bereidt een gehele vernieuwing voor van de verhouding tot de realiteit. Alle kleine naargeestigheid verdwijnt achter de grote smart om de verre geliefde; het dragen der smart „voor God” wordt essentieel deel van de nadering der ziel tot God. Ook wordt het geloof in 's Levens heiligheid nu weldra tot een wereldbeschouwing uitgebouwd, die de echte vastheid aan zijn leven in de wereld moet geven. Maar tegelijk vergroot 't verhoogde zelfgevoel de afstand tot de mensen en doet het hoog opgestuwde innerlijke leven de „werkelijkheid” als onaannemelijker voelen dan ooit. Het bewust zedelijk bedoelen komt danook niet aan actieve toewijding aan de mensenwereld toe, en richt zich op het overwinnen van melancholie en doodsbegeerte, wat de aanvaarding der leedvolle werkelijkheid onderstelt. Vijf jaar later zegt hij het zakelijk zo: „En we zouën voortdurend allerlei heerlijke dingen willen: alle menschen vriendelijk en sympathiek en welvarend, prettige, mooie huizen, geen gezeur met geld.... En al dat heerlijke kan nu eenmaal niet en het moet toch alles geresigneerd gedragen worden. 't Is allemaal erg, en het moet toch. Niemand lijdt naar zijn zin, en we moeten er

¹ Verg. p. 19 noot 3.

maar aan wennen. De kunst is te wennen aan het harde en niet aan het zachte.”¹

Maar juist nu er zoveel in de kunstenaar Van Eeden leeft dat gevaar loopt, gesmoord te worden door de dagelijkse werkelijkheid en dat hij toch terecht als zijn kostbaarste voelt, neemt zijn verzet tegen de dodende kliniek-sleur toe. 1 September 1892 heet het nog „De angst en het verzet dat ik mij weer zal schikken,”² maar in het jaar 1893 krijgt het hunkeren naar bevrijding de overhand; in Maart schrijft hij aan Ellen: „Nu gaat het gras ruiken, en is het water zoo aanlokkelijk buiten. Al die zon, denk eens al die zon. En dan juist in dat dufste donkerste hokje te gaan zitten den heelen dag, den heelen dag. Als ik nu kon lag ik in 't gras met boeken, en loofde de wereld en zijn maker. Nu zeur ik om met sukfels en vervloek de heele boel.”³

1893—96: Volle ontplooiing.

De bevrijding volgt 30 Juni 1893: dan trekt hij zich uit de kliniek terug.⁴ Dit is het begin van een hoogtijd. Het zieleleven was, na de exaltatie der eerste „Ellen”-jaren, tot rustiger evenwicht gekomen zonder zijn spanning te verliezen; hij heeft de volle vrijheid tot scheppen; de breuk met de Nieuwe Gids maakt hem eenzaam maar zelfstandig, de hoon stimuleert zijn werkdrift.⁵ Want ook die banden zijn verbroken, en zo brengt 1893 een zich-afwenden van de realiteit, ten profijte van de op uitbeelding wachtende literaire concepties, maar op den duur vol gevaar voor de dichter zelf. Niet alleen omdat het niet goed is dat de mens alleen zij, maar omdat in déze mens latente conflicten moeten worden geactiveerd, nu de toewijding als arts een incidenteel karakter krijgt. Krasse uitingen bevat het dagboek ook in deze jaren: „De straatwegen vol Zondagsploerten, buitengewoon sterk gevoel van afkeer en verbittering om dat leelijke volk.”⁶ Een uiting als „Nu wend ik verder het innerlijke willen naar het zuiver spiritueele”⁷ weerspiegelt zo-

¹ Br. 106 (1894). — ² a.w. 68. — ³ a.w. 79. — ⁴ De door Dr. van Renterghem in het Liber Amicorum genoemde termijn 30 April is een vergissing. — ⁵ Ook in ander verband legt hij op zelfstandigheid de nadruk: „This poverty I take to is the cost at which I will have complete independance” (aan L. Welby 6 Maart 1893). Zie verder Bijl. B no. 1. — ⁶ D. III, 51 (1895). — ⁷ Br. 93 (10 Oct. 1893).

wel de negatieve als de positieve zijde dezer ontwikkeling: er dreigt een vervreemden van de werkelijkheid, ook van die in eigen innerlijk: een onderschatten van het verzet dat zijn natuur tegen dit asketische besluit zal ontketenen, maar inderdaad bereikt het spirituele leven nu zijn hoogste spanning en ontstaat het breedste, meest objectieve en meest harmonische werk: *Het Lied van Schijn en Wezen I, De Broeders, Lioba* en de belangrijke studie *Redekunstige Grondslag van Verstandhouding*. In de jaren na de bevrijding dwingt Van Eeden de contrasterende krachten in zijn wezen tot harmonie. Het vaste, heldere en mannelijke geluid van zijn brieven en studies uit deze jaren is daaraan te danken.¹ 1896 is een rijkheidsmoment. De rij der grote werken wordt erin afgesloten, ook de wereldbeschouwing is in hoofdlijnen voltooid. De grote daad in Van Eeden's leven staat voor de deur: Walden.

II. DE WIJSGERIGE WAARDERING VAN DE „WERKELIJKHEID”.

Van Eeden's levensprobleem, de waardering der werkelijkheid, benaderen wij nu door in de kristallisaties van zijn leven, de kunstwerken, zijn wijsgerige waardering der werkelijkheid te onderzoeken. In het voorgaande moesten wij hierop telkens vooruitlopen, zodat ons al allerlei omtrent zijn wereldbeschouwing bleek. Zo weten wij reeds dat voor hem de Werkelijkheid allerminst in de „werkelijkheid” opging, en dat integendeel het streven is van het „werkelijke” naar het „Werkelijke”. Maar toch zijn zijn uitingen soms zo tegenstrijdig en zo vaag omljnd, dat wij verheldering mogen verwachten van een systematische toetsing der kunstwerken aan deze vraag — waarbij wij opzettelijk algebraïsch-algemene criteria kiezen —:

„Wat waardeert Van Eeden in zijn eerste levensheft als positief, wat als negatief, en waar en hoe erkende hij stijging van negatief tot positief?”

De Kleine Johannes (1884—85).

Naar de stadia die Johannes doorloopt kan dit boek ver-

¹ Brieven aan Ellen en aan Henri Borel; Studies IV.

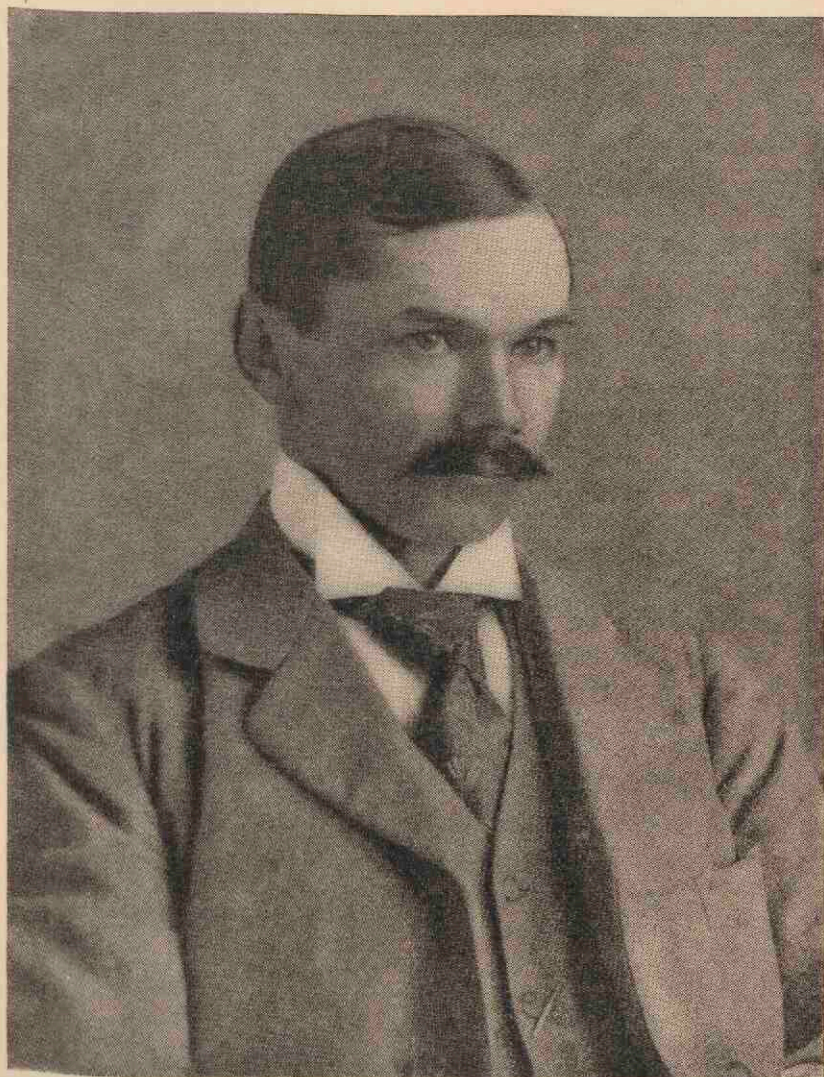

Foto Mrs. Eveline Myers

CAMBRIDGE 22 JULI 1895

deeld worden in vier perioden, naar de beheersende figuren te noemen de Windekind-, Robinetta-, Pluizer- en Christusperioden.¹

Positief is in de Windekind-periode de liefelijke en schone natuur op aarde; object van religieuze verering en verlangen is het zichtbaar Heelal in zijn grootsheid. De zon, ontstoffelijkt tot „het Grootte Licht”, is van die Kosmos het Goddelijk hart. Naar zijn wezen is dit Goddelijke aan tijd, ruimte, betrekking ontheven en daardoor van de empirische wereld onderscheiden. Mensen kunnen God niet kennen; hun vermogen om Hem te naderen schijnt tot Johannes in zijn uitverkorenheid beperkt.

Negatief immers zijn bij uitstek de mensen, wat het scherpst uitkomt waar zij groot en mooi moesten zijn. Godsleer, zedeleer, onsterfelijkheidsgeloof worden in de passages over de petroleumlamp, de meikeverroeping en de glimworm bijna even rechtstreeks bespot als de onderwijzer en de predikant in school en zendingsfeest. De parabellen, vooral de krekelschool en de mierenkolonie, spreken ook uit wat het wezen is der negativiteit: de individuele beperktheid, waaruit waan, dorheid en lelijkheid voortvloeien.

Stijging is danook: verwijding, opgaan van 't individu in de Kosmos. Johannes ervaart dit als een aesthetisch versmelten met de Natuur in haar meest grootse gedaante.

Maar positief is in de mensenwereld toch: zijn vader.

Naar de vorm een intermezzo is de Robinetta-episode. En terecht: wat Johannes hier doorleeft is onwerkelijk, begoocheling, in tegenstelling met hetgeen voorafgaat en volgt. In verliefdheid schijnt hij met de werkelijkheid verzoend, de tegenstellingen schijnen overwonnen. Het religieus verlangen vervaagt. De begoocheling wordt verbroken doordat het negatieve uit de vorige periode zich in de concrete vorm van het orthodoxe Calvinisme doet gelden.

Nu komt Johannes in de macht van Pluizer. Voor de onverbiddelijke analyse van zijn verstand vervluchtigt de religieu-

¹ De verdeling in de Windekind-, Wistik-, Pluizer- en Christusperioden, die men vaak aantreft en waarbij Kloos' recensie voorging (N. Gids II, 2, p. 458), geeft geen inzicht in de harmonische structuur van het boek.

ze waardering van het Al. Verbonden en tot stijging bestemd blijft hij zich weten; voelen kan hij het alleen als verzet tegen het wereldbeeld dat zijn demon hem opdringt: alles is hem negatief, zeker ook wat hem als positief wordt geboden: cijfers, formules.

Maar de werkelijke mensenwereld wordt nu pas goed gekend, waardoor in de gevoelsverhouding een ommekeer wordt voorbereid.

Het laatste hoofdstuk vormt het begin van een nieuwe levensperiode. Negatief zijn de mensen nog steeds naar hun actuele zijn, waarin zelfs het allerheiligste triviaal is geworden, niet meer naar hun potentiële zijn. Johannes is geen uitverkoren enkeling meer en door deernis met de mensen verbonden.

De opgang, de verlossing van de waan-en-beperking der individuatie, blijkt alleen door de dood mogelijk. Johannes kiest bewust, vrijwillig, het leven: dat is de daad ten bate der mensen, de toegewijde aanpassing.

Wistik en de Dood beheersen geen episode. Hun rol is nog belangrijker: zij komen in de episodes voor met hoger weten dan de beheersende figuren en veroorzaken de overgang naar een volgend stadium. Wistik, de drang om de waan door inzicht te overwinnen, brengt de breuk met Windekind en met Robinetta en spreekt het eerst uit wat aan 't eind van het boek goddelijke wijsheid zal blijken: „Menschen hebben het gouden kistje.... Menschenvriend slechts opent het....” De Dood, de enige die de beperking van het individu kan opheffen, doet Pluizers macht breken (aan hetgeen vanouds al positief was in Johannes' werkelijkheid: zijn vader) en ook hij weet het: „Gij moet een goed mensch worden. Het is een schoon ding, een goed mensch te zijn.”

Wij hebben dus gevonden: het Wezenlijke in het zijnde ligt buiten de zinnelijk waarneembare werkelijkheid. Johannes' religieuze gevoel kan verzwakken en plaats maken voor verstandelijke berekening. Hij kent niet de gesteldheid van het Goddelijke, wel de richting erheen: God-nadering is wereldontstijging.

De ontwikkeling die hij doormaakt is een wijziging in zijn

waardering der mensen en daarmee in zijn verhouding tot hen. De mensheid in zijn geheel blijkt tot stijging bestemd en arbeid daaraan gaat vóór individuele wereld-ontstijging. Hiermede is een zedelijke eis gesteld.

Winfried (1886—89).

Het onvoltooide drama *Winfried*, dat pas na 40 jaar in *Jeugdverzen* werd gepubliceerd, bevat een voor dit onderzoek belangrijke dialoog tussen de hoofdpersoon en Jezus. Eerst zingt het „Koor der Uren” vergankelijkheid, blindheid van alle menselijk doen, eenzaamheid der mensen in de Kosmos; „Stemmen uit Zee” voorspellen de uiteindelijke ondergang van al het aardse. Zij weerspiegelen Winfrieds¹ stemming: het Al is nog wel groot en „heilig”, maar vreemd en vreeswekkend in plaats van verwant en vertrouwd:

„Dood zweeft de maan, een steenen, starre bal,
door leege nachten, — ijsig, droog en stil
vliegt 't vreeslijk zonlicht hopeloos daarheen,
door onverwarmbare eeuwicheden heen.
De verre sterren vlammen, wreed en koud,
eenzaam verspreid in brandend-koude nacht.
Wat zou dat schrik'lijk volk van vuur en steen
in hun geweldig wentelen verdiept
weten van 't arm gediert, dat op één hunner
meedoet door 't ruim den eeuwig-stillen tocht.”

Deze ons al uit de Pluizer-periode bekende negativistische beschouwing van het Al, typerend voor depressie-tijden als die waarin dit fragment ontstond, treft zeker niet minder de mensen en de pas gevonden roeping:

„Barmhartigheid en liefde zijn m'een walg,
maken mij wee; 'k ben ziek van menschenmin
als van veel zoetigheid.” — —
„En dan die duizend andren om mij heen
met hun gehechtheidjes en liefdetjes
Die krieuwelen en kleven op mijn lijf,
als ongedierte!” — —

De weg der stijging voert nu zeker niet naar de mensen:

„Want zie! ik weet — en voor den wetende
is er geen hartstocht en geen liefde grooter
dan Wijsheid die niet liefheeft en niet haat.”

¹ In het handschrift eerst „Johannes”.

Vanzelf voert dit quietisme tot het oude doodsverlangen. Jezus weerlegt dit alles en verwijt Winfried zijn zwak vertrouwen:

„Vrees is der menschen vreeselijkste kwaad.
Wie vreest zal zeker in zijn vrees vergaan.”

Ellen (1889—90).

Daar „Ellen”, zoals wij zagen, een vernieuwing van Van Eeden's leven bracht, mogen wij in dit Lied van de Smart gewijzigde overtuigingen verwachten.

In *De Kleine Johannes* werd de naam „God” voor het bij uitstek positieve vermeden of zelfs verworpen; elke de-finie-ring d.i. begrenzing van Het Groote Licht zou dit in zijn wezen aantasten. Als er van „Vader” en „Zonnestoon” gesproken wordt is dit een metafoor die de aard van Johannes' kosmisch verwantschapsgevoel aangeeft.

In *Winfried* wordt alleen door of namens Jezus van „God” gesproken.

In *Ellen* is aanvankelijk — Introductie — de huivering voor definitie:

„Wondere die in dit leven leeft”

In de Eerste Zang — de Liefde heeft 's dichters negativisme gebroken — is sprake van „Gods zon”, „Gods hemel”, „Gods liefde”.

In de Tweede en Derde Zang — de dichter heeft zich de geliefde ontzegd — verenigt het bewustzijn zich naarmate het lijden ondragelijker wordt; in zijn zielenood spreekt de dichter God aan als een straffend en belonend rechter. Zo verliest de Godsvoorstelling haar kosmisch karakter; onze bereidheid tot het verstaan van metaforen kan er het persoonlijke niet aan ontnemen; God schijnt uitsluitend zedelijke instantie; kosmische wijdheid wordt door de poëzie nergens gesuggereerd. De dichter vindt die terug naarmate zijn zieleleven verrustigt (Derde Zang VIII), maar heeft intussen het inzicht verworven dat menselijk lijden incarnatie is van Gods leed: door dit voor Hem te dragen brengen wij een toekomstig heilsmoment nader:

„De brand der zielen is het morgenrood
waaruit lichtstil zal dagen hemelvrede.”

De gedachte dat God almachtig-zalig zou zijn, wordt zo heftig mogelijk afgewezen.

De Coda vat samen: van Gods kosmische groei is smart onafscheidelijk. Toch begeren wij, kiezen wij God, al kennen wij Hem niet, al weten wij alleen de weg die tot Hem voert. Wij smeken om ontferming, dat is: openbaring, die ons beschermen moge tegen het negativisme. Deze zal ons geworden, want God is „in ons het Zijnde, niet bedriegelijk.”

Ook *Ellen* is een worstelen om stijging. De Liefde komt in 's dichters leven als een Goddelijke kracht, die het negativisme, dat we in *Winfried* leerden kennen, overwint. Maar Smart blijkt van deze liefde onafscheidelijk:

„Menschenziel, in uw droeve verdonkering!
Nu rijst het Licht, door geen licht gevoed, —
Maar het zal rijzen in tranen-lichtfonkeling
En in den glans, in den glans van bloed.”

De smart wordt niet alleen ervaren als individueel louterend (Derde Zang IX), maar als noodzakelijk moment in 's werelds opgang (Tweede Zang VIII). Al wees de keuze aan 't slot van *De Kleine Johannes* wel in deze richting, toch is dit een nieuw inzicht met vèr reikende consequenties. Aan nadering tot God was het hoogste geluksgevoel verbonden; geluk was „dat waarnaar alles streeft”.¹ Hier nu wordt God in smart genaderd en is de aanvaarding van het smartelijk karakter van alle worden zedelijke eis. Opheffing van het leed valt samen met de opheffing van het worden in een vervullingsmoment, dat de dichter aanduidt als „de breuk der tijden”, „des Eeuwigen Morgens Dageraad”, „der Uren verscheiden”.² Het Naspel schildert de stijging als wereldontstijging, inkeer der ziel tot allereenzaamste contemplatie, waaruit Godsliefde groeit; de Coda sluit zich nauwer aan bij de sonnetten: wij kiezen den Smartengod boven het nega-

¹ Kl. Joh. hfdst. IV. — ² Deze gedachte: dat op een moment in de toekomst de tijd zal eindigen, is een der duidelijkste blijken van de invloed van Ed. v. Hartmann (J. Ek Jzn. Van Eeden's *Ellen* enz.; Dr. K. F. Proost, *de Religie in onze moderne Literatuur* 39). Hoogstwaarschijnlijk kende V. E. hem alleen uit Bolland's art. „De Wereldbeschouwing der toekomst” in *N. Gids* V (begin 1890), waaraan zelfs sommige termen herinneren.

tivisme, dat is het mechanistische wereldbeeld, het ongeloof in 's werelds Goddelijkheid, doodsverlangen.

Ook het negatieve bij uitstek, de mensheid, schijnt nu aanvaardbaar te worden:

„Gij bloeit in bloemen rood, maar ook uit wonden
Wilt Gij rood bloeden, Wonderrood-Strijdende!
Waarom heeft 't hart dan, het U belijdende,
Nog in geen ander Uw gloed gevonden? —

't Menschkind, dat in Uw glorie staat,
Waant zich hoogmoediglijk één in genade,
Toch zijt Gij eeuwig in ál 't gesmade,
Goudkern van Liefde in Steen van Haat.

Veel — veel — wit madelieven staan,
Goudene hartjes in 't sneeuwwit-gespreide,
Zien niet elkanderen, — elk zich 't benijde
Zonnekind wanend, zien zij den Vader aan. —

Vader! zeg hun, dat Gij in allen woont,
Buig den hoogmoedigen, open den dicht-
nog gevouwen kelk, dat elk aan allen toont
Uw licht Zonnegezicht. —”

Maar het zeer vele, dat de dichter in de Tweede en Derde Zang over zijn verhouding tot de mensen zegt, toont duidelijk, dat dit gebed, wat hemzelf betreft, onverhoord bleef.

Het doodsverlangen is, nu wij Gods leed moeten mee-dragen, essentieel kwaad geworden:

„Gedenk dan, Kind! eer Gij te sterven vraagt,
Dat dooden God géén eere kunnen geven,
Maar slechts wie 't Lijden voor den Eeuw'ge draagt....”

Johannes Viator (1890—92).

Het Boek van de Liefde begon Van Eeden te schrijven een half jaar na *Ellen*. De grondslag vormt de ontwikkeling van zijn liefdegevoel, dat is de geschiedenis van zijn Godsverlangen. Deze herinneringen weerspiegelen zich in het actueel bewustzijn van de schrijver en vallen er tenslotte mee samen: de laatste dagen van de Reis bevatten „*Ellen*”, evenzeer als de overpeinzingen de vrucht zijn van de door haar gebrachte levensvernieuwing. Zo bleek het boek ons van de grootste waarde voor het inzicht in Van Eeden's gevoelsleven, maar juist deze laatste hoofdstukken zijn het ook voor de kennis zijner overtuigingen. Omtrent hetgeen hij het objectief posi-

tieve en negatieve achtte, brengt het boek weinig nieuws, maar hier voor het eerst is zijn aandacht geheel naar binnen gericht en dan blijkt ons schema niet minder bruikbaar: als wij „positief” en „negatief” nu door „goed” en „kwaad” vervangen, zal zeker niemand ons misverstaan. Want dit boek belijdt de suprematie van het ethische.

God is onkenbaar; wat wij van Zijn eigenschappen zeggen is metafoor. Hij is buiten het leven; alleen in Hem, die één, en stof noch geest is, is alle dualiteit opgeheven. Wetenschap, Kunst, Menschheid, zijn afgoden: Eén is er boven deze allen.¹

Het een-en-enige, kosmische Leven is naar God gericht. Het is in ons, „zooals de schoonheid der bloemen en de zoetheid der vruchten is in het kleine zaad. Het is niet Doel, het is niet Oorzaak. Maar het is in ons. Zooals de Rechtheid is in den populier. Het is niet de boom zelf. Het is als de Richting, als de Harmonie, als het Getal.”

Later zullen wij zien, welk belangrijk begrip Van Eeden hier tracht te omlijnen.

Deze Richting, „den weg van waar het echte Licht straalt, niet het teruggekaatste”, moeten wij zoeken „in de diepe voelingen des gemoeds”, maar soms lijkt het proces buiten ons bewustzijn om te verlopen:

„Mijn hooger zelf zoekt God. — Ik zie niet en kan weinig begrijpen, maar ik vermoed de geweldige worsteling diep in mij. — En ik weet mij de dienaar en het kind des innerlijken Zelfs.”

Deze naar God gerichte strekking van het Leven, „het rechte wezen van des Levens bewegen”, heet de schrijver L i e f d e. In „Marjon”, Johannes' hoge Leidsvrouw op zijn reis, is dit Goddelijk beginsel verbeeld; de liefde van man en vrouw is er de aardse openbaring van.

Maar aan deze liefde is de zinnelijkheid inhaerent, en deze ervaart de schrijver als het bij uitstek s l e c h t e. Zo ontstaat „Marjon's zuster”, die het Licht verduistert, op doolwegen voert, de groeikracht verlamt. Het ethisch conflict vindt zo zijn zwaartepunt in de zinnelijkheid. Ruimer gesteld: zoals

¹ Zie hfdst. XLIII, waarbij Over Woordkunst IV St. IV, 369 v. onmiddellijk aansluit, en XLIV.

de Kleine Johannes moest leren, zijn medemensen te verdragen — wat hem, blijkens *Ellen*, nog niet gelukt was —, zo moet hij hier leren, zijn eigen mens-zijn te verdragen.¹

Het „lijfelijke” mag niet verworpen, ontkend, maar moet deemoedig aanvaard worden. Hij moet het verreinen, maar dat kan alleen door „een op 't allerhoogst gespannen Liefde”. En „het kwade is alom, donker en diep zonder grenzen, maar tot het Goede is maar éene fijne lijn”. God eist danook van ons „den Deemoed, en de Heldhaftigheid, en het Heldere Zien”. Tekortschieten betekent: de hel van melancholie en angst, het Dorre, het Saaie; overwinnen met verachting van leedvrees en door de hulp der geliefde vrouw voert tot mystisch beleven van het Allerhoogste:

„En dan, geboren uit de meest intensieve en zaligste sensatiën, het leven dat meer is, het nimmer meer vergaande weten, dat zich plots uitbreidt door de gansche ziel, over al 't verleden, over al wat nog komen zal, — het lichte, onvergankelijke weten van Iets, tot waar de sterkste liefde dezer wereld nog maar de zwakke stijging is.”

En ook deze wereld zal tenslotte verlost worden:

„Want waarlijk, des Levens wonderbaar ontbloeien staat nog te wachten in der tijden kring. En de wil is daar en ontwaakt, de wil tot der Menschheid Verlossing.

Reeds is de Wil er, onbedwingbaar, tot het Rijk der Liefde, het aardsche Koninkrijk Gods, waar schoonheid branden zal met schittering ondenkbaar.

De wil is, en hare daad zal zijn.”

*Het Lied van Schijn en Wezen I (1893—96).*²

Genaderd tot de tijd die wij „Volle Ontplooiing” noemden, mogen wij verwachten, in *Het Lied van Schijn en Wezen* vastheid te vinden in de vage en tegenstrijdig schijnende Godsconceptie. Wij zullen zien dat er een nieuw begrip

¹ „supporter soi-même”, verg. K. Meren 391. — ² Uit het Dagboek blijkt, dat 19 Feb. 1893 van dit werk „de compositie of eigenlijke inhoud (hem) onbekend is, maar alleen de toonaard is aangegeven.” In Juli, dus na het uittreden uit de kliniek, komt er pas gang in. Vermoedelijk is in 1892 alleen Zang I geschreven. — Van het Tweede Boek beschouwen wij Zang I en II in verband met het Eerste Boek: zij werden nog in 1895—96 geschreven. Met Zang III begon de vertraging, die de tien Walden-jaren duurde: zie p. 109 noot 3.

wordt ingevoerd, het „Zelf”, wat op den duur tot verheldering zal leiden, maar voorlopig zowel voor Van Eeden als voor ons de moeilijkheden meer verplaatst dan oplost. Maar de Richting te weten is gewichtiger dan het Doel te kennen, en aan wat wij Stijging noemden is dit Eerste Boek danook bijna geheel gewijd. Al 19 September 1885 had hij in zijn Dagboek geschreven: „Het is de grootste overgang in ons denken, als wij niet meer vragen „waarom?” en „waartoe?”, — maar „hoe?” en „waarheen?” Dat heeft Spinoza het eerst gedaan. Wie nog te duizelig wordt bij het zien in de donkere oneindigheid zonder begrenzende doeleinden, moet er mooie schermen voor spannen, met God en den hemel er op geteekend. Maar wee hem, als het scherm doorzichtig wordt. Dan komt zijn tijd van vragen „waarom?” en „waartoe?” En dat is een wanhopig en droevig vragen. Doch wie geleerd heeft slechts „hoe?” en „welken weg?” te vragen heeft rust. Kalm en onbewogen ziet hij in den grondeloozen afgrond.” De negativistische klank van „donker” en „afgrond” hoort niet in de periode 1893—96, maar overigens zijn deze woorden evenzeer van toepassing op *Schijn en Wezen* als op de hierboven onderzochte werken; in *De Broeders* spant de dichter de „mooie schermen” zelf voor ons uit om de doorzichtigheid te tonen.

Niet alleen is de taal ontoereikend om er het wezen van „Hem die is” in uit te drukken (begin van V en VI),¹ maar wij zijn ook te zeer aan de zinnelijke voorstelling gehecht om het abstracte onmiddellijk in ons op te nemen:

„’t Oog verdraagt
den luister des Absoluten niet, ’t staart in den brand

van Zijne glorie en ziet ledig duister.
Maar d’afschijn zien wē, en Zijn groote stem
vernemen wij wel in ’t bedekt gefluister

van cijfren en abstracties, — in d’omklem-
ming der relatiën geprangd, ontberen
nochtans wij nooit aankondiging van Hem.

Zoo valt berusting licht.”

(VI)

¹ Verg. Grondslag van Verstandhouding 39—41 = St. III, 5 v.

Wel is het hoogste weten geen gevoelen maar een zijn,¹
doch de ogenblikken dat wij ons in aanraking weten met het
Absolute, het Zelf, zijn zeldzaam:

„Wij zien nooit lang den wolkenloos verhelden
hemel in ons, en kennen onzen God
van aangezicht tot aangezicht maar zelden.” (B. II Z. I)

De harmonisch gevoegde geest van de wijze mens ziet in
alle natuurgebeuren zinnebeeld van het Absolute (IV; B. II
Z. II), maar

„Merk 't laatste woord, dat àl symbolen spreken:
„'t eind is geheimenis!” — dan zijn ze stom.”

De vaste kennis van dat natuurgebeuren, die alleen de we-
tenschap ons geeft —

„der menschen samenmacht alleen onthult
van het Volstrekte stellige contoeren” (VIII)

is dus tevens de grondslag voor vaste kennis van God.²
Wordt een door intuïtie gebouwd Godsbeeld door dit weten
geschonden, dan moeten wij het deemoedig opofferen, en op
hechter grond herbouwen. Maar wie dit weer-opbouwen na-
laat wordt „der kind'ren mindre” (X).

Zo weet de dichter, dat vreugde, rust en schoonheid, waar
alles naar streeft, emblemen Gods zijn, en vindt hij in wat
op aarde verheven, gewijd is een weerschijn van

„'t verste, maar 't allerwaarste,

't Wezen van liefde en wijding, dat een blijk
zijns aanzijns maakte in beweeg en voeling
en beeldt zichzelf, door elk ding sterfelijk,” (VII)

maar deze benaderingen zeggen iets van de Richting naar
God, niet van God-zelf: „Kon Tao uitgezegd worden, dan
zou het de eeuwige Tao niet zijn.”³

De door deze Richting gewezen weg voert door het „Zelf”.
Dit woord kwam al voor in het Naspel van *Ellen*, maar met
een enigzins andere betekenis; scherp onderscheiden heeft
Van Eeden hier moeite gekost, wat blijkt uit het schrijven en

¹ Gr. v. V. 90, 109, 110. — ² a.w. 84—100. — ³ Aanvang van de Tao
Teh King in Borel's vertaling.

de inhoud van *Grondslag van Verstandhouding*. Dit moet ons tot behoedzaamheid manen.

In 1893 spreekt hij ook in een studie en in een gelijktijdige brief aan Ellen over het Zelf. „Het Zelf is het al, het onveranderlijke, het volstreckte, het alleen-zijnde. Het Leven is daarvan een uiting, een beweging.”¹ Aan Ellen 26 December 1893: „Persoon is dat mannetje met een naam, en een geboortejaar, een klein puntje in het al. Maar het Zelf is de diepere grond van den persoon, is onpersoonlijk, eeuwig, algemeen, tijdeloos gedragen door de personen.” In het eerste citaat is Zelf dus synoniem met God; in het tweede blijkt het het tijdloze substraat van de persoon te zijn. Dat de persoon een Goddelijke kern heeft, is voor Van Eeden in 1893 geen nieuw inzicht: „en eindelijk merkt ge, dat ge uzelf zoekt” (Kl. Joh.) — „want Gij zijt in ons het Zijnde, niet bedrieglijk” (Ellen; in het Naspel legt „Zelf” juist de nadruk op het personele). Dat hij de term „Zelf” nu invoert voor een essentieel element in zijn religie, komt voort uit de behoefte, over het Bovenmenselijke te spreken zonder aan Gods onuitsprekelijkheid tekort te doen,² bovendien verdiepte hij zich opnieuw in Rigveda, Bhagavad-Gita en Upanishads, met wier wijsheid hij van kind af min of meer vertrouwd geweest was.³ Ook herlas hij Max Müller's *Theosophy or Psychological Religion*,⁴ waaruit één citaat moge volstaan: „the Brahmans call it self-knowledge, that is to say, the knowledge that our true self, if it is anything, can only be that Self which is All in All, and beside which there is nothing else.” (p. 93): hier zijn beide aangehaalde omschrijvingen van Van Eeden samengevat, maar de scherpe omlj-

¹ Over Kritiek = St. II, 47. — ² verg. p. 130. — ³ „Ik heb van jongs af veel in Indische wijsheid gesnuffeld. Mijn vader had er veel boeken over. Over Bhagavad Gita hielden wij al gesprekken nu bijna twintig jaar geleden. — In de Kleine Johannes staan al dingen, die ik zeker onder invloed van Oud-Indische lectuur heb leeren voelen. B.v. „daar zult gij zelve zijn wat gij verlangt te kennen.” — Ik ben sinds dezen zomer aan de Rigveda bezig.” 15 Jan 1894 aan Henri Borel, no. XII van de in 1934 verschijnende Brieven. Ook uit het Dagb. blijkt gezette lectuur der Indische boeken in 1893. — ⁴ Giff. Lect. IV. De aanstrepingen in V. E.'s exemplaar wijzen op degelijke studie. Aan Lady Welby schreef hij 18 Juli 1893: „I am reading M. Müller's *Psychological Religion*. It is an odd title but an instructive book.” (hs.).

ning van dit begrip te midden der veelvoudige uitdrukkingswijze leidde reeds bij de Indiërs tot discussie.¹ In hoeverre Van Eeden in evenzeer veelvoudige uitdrukkingswijze tot helderheid kwam, moeten wij nu onderzoeken.

De Goddelijke kern der menselijke ziel wordt in *Het Lied van Schijn en Wezen* genoemd het Zelf (tegenover het vergankelijke zelf) of het Ik (tegenover het ik).

Over dit Zelf of Ik spreekt de dichter in symbolen, en ofschoon het de vraag is, of men een dichter een verstandelijk ontleden van zijn symboliek mag aandoen, is dit hier toch de enige wijze om hem zeker te verstaan:

(Zang II) het Zelf is als een verlicht, rechtkoersend schip in donkere zee, als een vuurpijl, opschietend in de nacht: het streeft naar het oneindige en richt zelf zijn koers; de omgeving is dood en inert; —

het is als een vlam, die standvastig en stil blijft ondanks het rusteloos stromen der vuurdeeltjes; als een regenboog, vast en doodstil ondanks het „druk door één” der vallende druppels: de personen zijn zowel vergankelijke afzonderlijke deeltjes als het éne, door hen allen gezamenlijk gevormde eeuwige; —

(Zang IV) het Zelf is als een bergmeer, dat de hemel spiegelt en in zijn sereniteit toch „dadenrijke vloed” uitzendt; als een rechtvaardig, wilszeker heerser over velen, een scheepscommandant wiens duidelijk en zeker bevel het grote schip tot in kleinste onderdelen beheerst; als een kristal dat, in oververzadigde oplossing vallend, zijn structuur geeft aan alle ontstaande kristallen: zo stuurt en beheerst het Godschouwend Zelf ziel en lichaam, vollediger naarmate de zielsstructuur harmonischer en de lichaamstucht vollediger is; —

(Zang X) het Zelf is als een krater, waar de mens het eigen vuur voelt oprijzen uit het alvuur der wereld; als een brug tussen het eeuwige licht en „de vlakke velden zijner theorie”;

(Zang XI) als een bloemkelk, waar de ziel als een vlinder omheen zweeft om soms diepe bevrediging te vinden: zo vormt het Zelf de verbinding tussen God en ons; in het Zelf

¹ B.v. Khândogya-upan. VII, 7—13 (Sacred B.o. the East, ed. F. M. Müller, vol. I, 134 v.) en de commentaar F. M. Müller, a.w. 250 v.

kunnen wij onze eenheid met God soms beleven, het is de bron van alle ware weten, ons „wijschouwende paleis”. Wezenlijk met God vereenzelvigd wordt het Zelf hier nergens: het streeft naar God (II), spiegelt het eeuwige aandachtig (IV), vormt de krater waar de mens het „eigen” vuur voelt opstijgen uit 't alvuur (X). Toch is dit Zelf eeuwig, één, en alleen daarom al identiek met God. Dat is te zeggen:

„Hem beeldt het Zelf, als zwarte cijferen
Zijn naamloos Zijn.” (X)

Bij volkomene identiteit was er ook geen aparte term nodig geweest.

De hoofdstukken V, VI, en VII van *Redekunstige Grondslag van Verstandhouding*¹ bevatten een dialectische uiteenzetting van deze dingen. Men ziet daar, dat de tegenstrijdigheid bewust onvermijdelijk geacht wordt: nòch de betrekking van God tot Zelf, nòch die van Zelf tot persoon, individu, kan logisch worden doordacht. Toereikend onder woorden brengen kan men alleen, hoe het niet is. Had een recent schrijver over Ik en ik, Zelf en persoon, gezegd: „the relations between them are obscure”, Van Eeden noemt die „niet zoozeer duister, als wel onmogelijk in woorden en in voorstelling te brengen.” „Men zou kunnen zeggen, met een gebrekkig beeld, dat het Ik de oneindige en onveranderlijke essens uitmaakt van de persoonlijkheid. Maar ik zie niet het belang van zulke pogingen tot omschrijving, die misleiden omdat ze schijnen te bepalen wat onbepaalbaar is.” (121 toel.) Zijn pogingen geven hem het gevoel „of men etiketten plakt op de golven van een zee.” (112 d.)

En als wij nu horen hoe Max Müller zijn weergave van de Oud-Indische bespiegelingen dezer materie besluit: „You see how this question can be argued ad infinitum and it was argued ad infinitum by various schools of vedânta philosophers”², dan blijkt Van Eeden met zijn moeilijkheden in goed gezelschap.

Inderdaad is *Grondslag van Verstandhouding* een poging tot bezinning, zoals dichters er zelden ondernemen. Hij wil de raadselen langs dialectische weg benaderen en komt dan,

¹ St. III, 45 v. — ² a.w. p. 275.

juist doordat hij scherp onderscheidt en de ingewikkeldheid nergens uit de weg gaat, gedurig aan de grens van het onuitsprekelijke. Het „Zelf” is voor hem in deze jaren een werkhypothese geweest; wij komen erop terug. Na Zang I van het Tweede Boek van *Schijn en Wezen* (December 1895) komt de term zelden meer voor, maar het begrip van een Zijn, dat bovenpersoonlijk is en toch niet „God, die is alleen volkomen stil”, zal in later jaren hoe langer hoe reëler voor Van Eeden worden. Voor de latere ontwikkeling¹ belangrijk schijnen deze plaatsen uit Zang V:

„Stort ook de sterkste tronc vermolmend neder,
zijn sterker zelf leeft voort in nieuw gewas,
noch kan des menschen edelst deel ellendig
verloren gaan, van d'eenling tot het ras
vergljdt zijn schoonheid en zij is nietendig. —”

en:

„maar zie toch, geen is eenzaam, allen houën
te zamen in één Zelf, dat verre blijft
boven gescheidenheid, brandpunt der lijnen
die 't leven aller enkelen beschrijft.”

Stijging tot het Volstrekte, tot God, is de bestemming van al het bestaande. In de anorganische natuur is de strekking naar stabiliteit en de uitdrukking van (VII). Het organische leven,

„waar 't is of God zijn zelfheid wil herhalen
en met zichzelf in wisselwerking treedt”

is van God gescheiden door de stof als door „een vreemd kleed — met een levenloozen schijn” (X); door ons mensen wordt die scheiding tussen het Volstrekte en het door fenomenaliteit, causaliteit — in 't algemeen: relativiteit — beperkte smartelijk beseft:

„het is als lag een barre
woestijn van ontoegankelijke nacht
tussch' u en ons.” (XII)

Maar aan al het levende is inhaerent de kracht om naar God te streven en de macht om dat streven te richten. Dit is het

¹ p. 126 v.

„zelf-richtend licht, een vonk, oneindig klein,
maar godlijk en volstrekt, de gouden vrijheid
der wil, als God, slechts door zichzelf bepaald”. (XII)

Geen menselijk, maar een kosmisch vermogen wordt hier bedoeld:

„het Ik, dat doet de keuze, 't leidend weten,
dat Richting geeft, van macht oneindig groot,
van kracht oneindig klein en niet te meten.

Geen levend wezen bleef er gansch ontbloomd
dier grootste gaaf. Zij is 't, die doet in flauwe
daging de celletjes in jonge loot,

vereend en stil, uit lucht en water bouwen
hun wondre bloemen en 't belooverd hout,
maar zij ook wekt den mensch tot diep zelf-schouwen

en tot ontvouwen van Gods wet, die houdt
de pracht te samen met standvastig glanzen,
door Zijn hand in der heemlen leeg gebouwd.

Zij wijst de ziel, bij 't wisselspel der kansen
haar stell'gen weg, 't onrustig leven dóór,
nimmer genoopt tot andre Richting dan ze

naar recht verstand van d'eigen aard, verloor.
Wat wereldsch goed haar toeviel of te loor gong,
't wordt al haar dienstbaar, in een zuiver spoor,

te zuiverder, naarmaat zij verder doordrong
in 't eigen raadslig wezen, en er zag
niets boven zich dan God, haar Eind en Oorsprong.”
(XII)

Wat na het praeludium (I) de aanhef van het Lied was, de „Heilige Richting”, woorden die de dichter dan telkens weer in diepst bezinnen uitspreekt, dat verheerlijken deze slotstrofen als het wezen van alle stijging. Dit is inderdaad de leidende gedachte van het werk; zoals Windekind geen antwoord wist op de vraag wat God is, maar Johannes wel kon leren bidden, zo is hier voor God ieder woord schennis, maar van de weg naar God spreken alle twaalf zangen. De Richting kennen wij in ons, als de delen van ons wezen harmonisch verbonden zijn, want „wijsheid is een zuivere structuur der ziel” (IV). De rede zij hecht verbonden met liefde tot alle leven, tot het Al-Leven, tot God, en trachte niet eigenmachtig haar weg te gaan; ons gemoed zij bestand

tegen leed, zowel tegen het grote, heftige, als het kleine, langdurige; onze neigingen moeten wij hoeden „als een herder drijft met staf en honden dralende schapen” (XI). Dan voelen wij, hoe ook door ons de spil gaat, „die in der zwaar zwoegende wereld draaiing blijft recht en met volstreckte stilheid stil”; onze naar binnen gerichte aandacht schouwt het Goddelijke licht, en uit de overvloed van ons bevredigd hart schenken wij aan de wereld liefde, die in wezen een sprank van de Goddelijke Al-liefde is.

Negatief gewaardeerd wordt — we behoeven het nauwelijks nog te formuleren — alles wat het geïndividueerde van het Volstreckte onderscheidt: de verbijzondering, de beperking; alles wat de verbreking der beperking belet: de waan dat de rede een toereikende kenbron is, de waan dat het phaenomenale het wezenlijke zou zijn, en het niet beheerste gevoelsleven, dat het gedachtenleven stoort.

Over de coördinatie van gevoelens en neigingen spreekt Van Eeden in de eerste helft van het Tweede Boek.

Zang II, de laatste die tot de periode 1893—96 te rekenen is, vat de in het Eerste Boek gevonden kern der zedelijkheid samen:

„Volstrekt Goed is langs rechte linie stijging,
Volstrekt Kwaad wat in 't grondelooze zwicht,

Onrecht wat afwijkt, Liefde Gods die neiging,
die alom reikt, en alles samenbrengt, —
maar menschenliefde is onrecht, zoo ze op zij ging

uit heil'ge baan, te zeer naar menschen zwenkt,
naar kennis of naar aarde's schoon, aflatend
van 't éénig doel, dat maar één weg gehengt.”

Die weg, de Heilige Richting, is het Recht, en „Schoonheid is Rechts uiterlijk gewaad”. Zo wordt ook als het wezen der schoonheid gevonden: Stijging naar God.

„O, waar gingen

allen één weg, Gods rechte leiding na,
wat pracht zou, ongezocht, rondom ontbloeien!
Wat vreugd zou lichten zonder wederga,

voor hen, die 't leed niet schuwen! en den moeien
wat diepe rust verzoeten 't droef gezwoeg!
Maar wee hem! die niet wacht 't van zelve groeien

van Pracht uit Recht, naar schijn vóór 't wezen joeg,
die, starend in valsch-flonkerende zwemen,
afwendde van zijn donkren koers den boeg.

Want vreugde, rust en schoonheid zijn emblemen
van 't Wezen Gods, Zijn sceppter, troon en kroon,
Hem alleen eigen. Wie zal 't ondernemen

zonder Zijn gunst te dingen naar zulk loon?
buiten Hem om, naar een dier drie te trachten?
deze te aanbidden Hem ten spijt en hoon?"

Hier klinkt de vorige, rumoerige levensperiode nog na. En in de aanhef van dit laatste citaat, is daar niet reeds iets hoorbaar van de volgende, niet minder bewogene? Het was wel een korte episode van gespannen geestesleven en schepingsvrijheid, waarin dit Lied en de beide tragedies ontstonden!

*De Broeders (1893—94).*¹

De ingewikkelde bouw en de belangrijke gedachteninhoud dezer Tragedie van het Recht nopen ons tot een nauwkeurige analyse, waarbij wij Van Eeden's structuurschema volgen.²

De Wereld-sfeer. Peter, Eudoxia en Iwan „vertegenwoordigen drie graden van rechtvaardigheid”.

Peter beheerst de aardse machten door brute, nietsontziende uitleving van zijn sterke ik. Een probleem is hij noch voor zichzelf, noch voor de Hemelingen, noch voor ons.

Iwan is de onwerkelijke idealist, wiens willen alle verband met zijn kunnen ontbeert. Zijn zielsontwikkeling moeten wij nagaan.

¹ In de tweede druk: De Broederveete. Al is deze vete voor V. E. het diepste levensraadsel, toch houden we ons aan de oorspronkelijke titel. — ² Toelichting tot De Broeders, lezing met beantwoorde vragen, afgedrukt St. III, 86 v. zonder omwerking, waardoor de ordeloze bouw verheldering in de weg staat. Citaten zonder bronvermelding zijn daaraan ontleend.

3e Acte. In 't uiterste van uitputting en lijden, vertwijfelend en doodsbegerig, bereikt hij de grens van het kunnen-willen. De Priester helpt hem over het dode punt heen.¹

5e Acte. Hij predikt de coördinatie der neigingen in gehoorzaamheid aan Gods wil. Hij is niet los van zichzelf: wijst op keizersrechten en goede daden, en hij haat in Peter niet alleen het objectief-slechte, maar ook de persoonlijke vijand.

7e Acte. Iwan in de macht van waan: hij meent Gods recht te doorzien: schuld baart straf.²

9e Acte. In het komplot tegen Peter heeft Iwan de hand. Bij de waan, dat God Peter als zoenoffer begeert, beheerst hem persoonlijke wraakzucht.

11e Acte. Daardoor stelt hij onopzettelijk Eudoxia voor een onoplosbaar zedelijk conflict.

13e Acte. Hij vindt de uiterste verloochening van het eigene in overgave aan God. De haat tegen Peter doet daar niets aan af.

Eudoxia's beleven wordt pas op 't laatst een conflict, maar daarin ligt het zwaartepunt der handeling.

5e Acte. Zij pleit voor erkenning van eigen schuld en wederzijdse vergiffenis.

7e Acte. Deze ootmoed en liefde zijn haar niet alleen woorden, maar ook daden: zij verpleegt pestlijders. In haar verering voor Peter, die de liefde immers allerminst dient, is zij „inconsequent”: bij haar overmag de rede het gevoel niet.

9e Acte. Zij redt Peter uit het pestgraf, waar het komplot hem in geworpen had.

11e Acte. Om Iwan niet te verraden weerstaat zij Peters foltering. Maar het lijdzaam ondergaan daarvan wordt haar tot lust. Zij voelt hêt slechte hiervan en smeekt Jezus haar een doortocht te wijzen. Dan zegt Satan tot haar:

„Er is geen doortocht. Streeft gij nóg zoo recht,
gij stuit op kwaad. Waar kracht faalt, volgt verderf.”

Maar Jezus spreekt:

„Schoon 't lot de gangen, ja! de daden dwingt,
de vonk der kennis dwingt het niet. Gij kent! —

¹ In deze Acte ligt een inwendig bewijs voor de wording dezer tragedie uit het onvoltooide Winfried. Uitwendige bewijzen D. II, 118, 133 v., 140. — ² Verg. Ds. Baltens in De Heks van Haarlem.

Aan hand en voet door band des lots verlamd
redt u de blik, getrouw naar mij gericht."

Als Iwan haar tot vlucht aanzet en zij hem afwijst uit intuïtief deugdbesef („tRudiment van trouw weerhoudt me") twijfelt zij al sprekend aan haar eigen woorden. Zo blijft haar niets dan vèrtwijfeling en doodsbegeerte. Dan gesteld voor de keus tussen brandewijn en nieuwe foltering beneemt zij zich, als het toeval haar het middel in handen geeft, het leven, wetend dat zij doodzonde doet en verzachting van Gods recht afsmekend.

De Hemel-sfeer. Wat zich hier afspeelt, verloopt in de Tijd: de klok herinnert daar telkens aan. Daar het Volstrekte tijdloos is, en voor Van Eeden's religieus bewustzijn alleen het Volstrekte God is, kan de in deze hemel heersende Godheid, Jahwè, GOD niet zijn. Echter is hij ook niet de verhevenste zinnebeeldige belichaming der Godsidee. Hij is een bepaalde historische Godsconceptie en verbonden aan historische dogmatische stelsels van zonde en straf, uitverkiezing en genade. De strekking der gehele tragedie richt zich tegen deze leer, die in Jahwè verpersoonlijkt is.¹

Blasfemie kon het aantasten dezer Godsconceptie voor Van Eeden niet zijn; integendeel: voor hem werd het Wezen van Schijn gezuiverd; blasfemie is het voor ieder, die de eigen Godsvoorstelling en zedeleer hier bedoeld vindt. Maar de felste aanklagers toonden gewoonlijk, aan begrijpen niet toe te komen.²

Tegenover Jahwè plaatst Van Eeden Satan. Zijn wezen is de betrekkelijkheid, de beperking. Waarachtig tegendeel dus van het waarachtig Goddelijk Ene, niet van Jahwè, omdat Jahwè zelf beperkt is en de Tijd behoeft om te bestaan. Satan is voor Van Eeden de werkelijke Satan, het werkelijk bij uitstek negatieve; Jahwè is voor Van Eeden een beperkt, betrekkelijk schijnbeeld van de werkelijke God, wat

¹ „ik (weet) tenauwernood een boek, waarin de antithese van traditioneele religie en modernen geest zoo scherp gesteld is". Dr. G. H. van Senden in De Stroom, 11de jg. no. 31. — ² Poelhekke, Modernen 197 v.; Schrijver, Het boek van een ketter = Opgang (Chr. mndbl.) VI, p. 125 v., 157 v.; Feber a.w. 23 v.

symbolisch wordt uitgedrukt door het sterker stralen van 't Allerheiligste naarmate Jahwè zwakker staat. Waar dus Satan Jahwè bestrijdt en in 't algemeen waar hij onrechtmatige autoriteit, voze macht, zelfgenoegzame schijn-grootheid aantast,¹ spreekt de dichter door zijn mond, maar daar ook alleen. Hij geeft 's dichters negatieve overtuiging, zijn kritiek. De Zoon, de Heilige Geest en het Engelenkoor spreken zijn positieve overtuiging uit. En de ontknoping der tragedie toont ons Jezus als Verlosser der wereld en vernietiger van Satan.

Nu de Hemel-tragedie zelf.

Tegenover het Rechtsbegrip des dichters, dat wij in *Schijn en Wezen* vonden: de Heilige Richting, staat hier het conventioneel begrip der Gerechtigheid, de leer dat de mens van goeden wille zalig wordt en dat op doodzonde verdoemenis volgt. De onhoudbaarheid dezer leer, Jahwè's systeem, wordt door Satan gedemonstreerd aan een aards voorbeeld. Hij kiest de mensen en hun verwickelingen zó, dat de rechtvaardigste hunner in een zedelijke impasse raakt, waar zij zonder te zondigen tegen Jahwè's gebod niet meer uit kan: Eudoxia in de kerker. Hiermede wil hij aantonen

„hoe 't onverdorven hart
door louter liefde en neiging tot het hoogste,
recht streeft, met open oog en vrijen wil,
naar mij, die het zal liefderijk ontvangen.
En hoe zoowel het aardsch als hemelsch Recht
is een chimère, voetveeg van het Lot.”

Zijn doel is, niet alleen zijn gelijkwaardigheid met Jahwè te bewijzen,² maar de zaligen van Jahwè afvallig te maken. In de Oordeelsacte staan danook tegenover elkaar Jahwè's ondoorgrondelijk raadsbesluit, dat de stervelingen kracht geeft en ontleemt

„Recht is genade, en des Al's fundament.
Ik geef, ik neem de kracht, naar mijnen Raad
en ken aan onderwerping, wie Mij mint.”
„Liefde is mijn Recht, schoon buiten Mij niet één
deszelfs grond peilt en Liefde's kern ontdekt.” —

¹ B.v. „Gedenk het volk dat aan den Rijnmond woont enz.” — ² Toe-lichting 101, laatste al.

en het vertrouwen der Engelen op genade voor wie tot het eind zijner kracht goed van wil was:

„Wie opstreeft naar 't gerechtig licht
met wèl-verbonden krachten
hem redt 't gezicht, naar 't licht gericht
nog in onmachtig trachten.
Hij die 't aardsch lijden ondersting
kent d'armoe zijner trouwen
met schat van begenadiging
zal Hij ze wel behouën.”

Deze laatste woorden houden Satans hoogste — schijnbare — triomf in: Jezus gaat de Zaligen voor als zij Jahwè verlaten uit deernis met de mensen.

Hierop had Satan het van meet af voorzien: het aardse schouwspel zal Jezus het ondragelijke doen beseffen van de eigen zaligheid bij 't lijden der mensen, dat hij evenzeer als hun schuld uit waan ziet voortvloeien.¹ In tegenstelling tot Maria, die de menselijke waan als waan, dus als iets in de Goddelijke orde onwezenlijks ziet, en tot Abraham, die zonde en smart in Jahwè's gerechtigheid opgeheven vindt, voelt de Zoon het straffen van verblinding als onrecht, en zichzelf aan de in waan verkerenden in onverbreekelijke liefde verbonden. Daarom daalt hij af naar de hel en draagt wat hij nog niet gedragen had: besef van schuld ondanks goede bedoeling. Hier spreekt hij tegenover de dolende Psyche uit, wat hem van Jahwè's gerechtigheid zal vervreemden: de mens zondigt uit verblinding, door waan bevangen, wetend dat kwaad kwaad is, maar het niet voelend:²

„Geen mensch doet onrecht, of het schijnt hem recht,
en geen kan gansch rechtvaardig zijn, die lijdt.”

Op Psyche's vraag, of er dan niet gezondigd wordt „met wèl weten”:

„Niet weten is 't, maar 't kennen van den naam.
Wie kwaad als kwaad waarachtiglijk beseft
kán het niet doen, onmachtig door begrip.”

En zijn woorden tot Jahwè bij zijn scheiden uit de Hemel na Eudoxia's veroordeling (het „tragische moment”) bevatten de diepste gedachten van het werk: hoe uit het Volstreckte

¹ Iwan in de 7e Acte. — ² verg. p. 28 noot 4.

ooit het betrekkelijke is voortgekomen, is mysterie. Maar wat niet meer volstrekt is, is in Satans macht, in de ban van waan en beperking:

„Uit licht sprong duisternis, uit Liefde bloed,
't Zijn baarde Schijn, 't weten bracht voort den waan,
't Eén gewan véél, vreugd lijden, 't goede kwaad.

Aller gehèimenissen diepst! Gij gunt
geen reinheid den gescheidenen van u,
geen rust dan aan uw hart, geen vrede buiten
den drempel van uw stil, versloten huis.
Tot uw schoot kan verscheidenheid niet keeren,
noch wie uit velen is, maar Een alleen.”

Al veel eerder had het wereld-schouwspel Jezus doen besef-
fen, welk besluit hij zou moeten nemen:

„Om één lam dat nog omdoolt in den nacht
zal 'k van de wel-behouden schapen keeren,
neerdalen uit de sfeer, waar pijn niet is,
om het te zoeken in den mist van waan,
om het te dragen mét zijn zonde en leed.”

Nú ziet hij in, dat àlle zaligheid in gescheidenheid van God
onwerkelijk moet zijn; alleen de opheffing van de Tijd kan,
daar dat de opheffing aller betrekkelijkheid betekent, wer-
kelijke zaligheid brengen:

„Broeders, die in beperking leeft, uw zelf
van ander zelf gescheiden, hoe waar ooit
uw zaligheid volmaakt? Waan en beperking
is Satan's wezen, en zijn macht omvat
al wat beweegt en menigvuldig is.
Stijgt dan met mij in liefde en deemoed neer
tot wie toch óók wel zalig wilden wezen
zoo hen maar kracht en kennis waar' gegund.

Spreidt, spreidt het licht, dat hoe dicht ook benaderd
geén vindt volstrekt, zoolang 't nog één niet vond.
Daalt, dat wie diepst zijn mogen stijgen, bindt
wie zijn gescheiden, breekt den waan alom,
tot 's Levens vloed berst door des Tijdkrings dijken
en vloeit in Gods heil samen, stil en één.”

Het Laatste Oordeel is hier geworden „de breuk der Tij-
den”: het einde van alle worden, evenzeer mysterie als het
begin, maar door de dichter verwacht als verlossing van

waan en beperking: Satans vernietiging. Christus brengt die, niet als Rechter, maar als Verlosser van allen.¹

Wel schijnt Satan te overwinnen: met zijn laatste woord „buiten Mij is hel” „verstoot Jahwè de illusie van een hemel vol zaligen waarover hij tronen kan.” Hij keert in tot het Allerheiligste.

Maar wat Satan aantast, is niet het Wezen, maar de Schijn, de waan, zichzelf: „Satans wezen is zelfvernietiging”. Wat tot het Wezenlijke behoort, is voor hem onaanraakbaar: Iwan weerstaat hem in zijn doodsuur, doordat hij het waarachtige Recht gevonden heeft: de opgang tot het Goddelijk Al-Ene door het breken van de omperking der individualiteit. „Het gevoel van het eigene, de persoonlijkheid is de dichtste en zwartste schaduw van onze verblindings. Hierdoor te breken met verheldering van inzicht is het aller-moeielijkst, en alleen mogelijk in den dood van het eigen, de diepste deemoed. Dit geeft de hoogste wijsheid, en maakt daarom het aller-rechtvaardigst.” Dit is dus de grond van waarachtige zedelijkheid, voorwaarde van Stijging. In Eudoxia was deze deemoed. Haar stem, dus haar bewustzijn, blijft na haar dood bestaan; in Satans rijk ondergaat zij de laatste loutering, maar juist het tot volledige overgave gelouterde is machtiger dan Satan zelf. Zijn rijk trilt en vergaat voor haar zingen:

„Blij zal ik dragen
Gods rigoureuze slagen,
Gods rigoureuze slagen, tot mijn gansch hart smelt,
tot al het mijn moet welken, als zwart-bestorven kelken
op wit-besneeuwde veld.

Eeuwig verloren
ga ik eerst recht toevoeren
mijn lieven Heer toevoeren, die zijn vrede zendt
tot wie uit brand van 't eigen, Al-liefde op voelt stijgen
niet meer veranderend.”

Deemoed is de voorwaarde, Liefde het hart, de stuwkracht der stijging; gids is „de waarachtige kennis, die is een kennen door liefde, een inhoudsvol zijn, een toenadering tot God”. Dat zegt het laatste Engelenkoor, als Jezus, de verpersoon-

¹ verg. p. 44.

lijkte liefde en deemoed, de verpersoonlijkte Stijging, het waarachtige Recht, Satans rijk heeft vernietigd:

„Toch schijnt uit armelijkste woning
het onverdoofbaar kennislicht —
dat komt, al zijn de vensters dicht
op 't roepen van zijn Zon en Koning.
De liefde vormt van alle wezen
het onvergankelijk gestel,
dat van den diepsten grond der hel
vlak aan Gods harte komt gerezen.”

De Ziel-sfeer. „Als een klare, simpele omlijsting, een rustige omranding” omsluit de Ziel-sfeer de Hemel-sfeer. Maar die omranding bevat tevens „de essens van het geheele werk”: Psyche's dooltocht.

In de 1e Acte is verbeeld hoe de delen die 's mensen wezen samenstellen het onderling verband verliezen. Het Zelf behoudt de leiding niet en Psyche, het hart, het gemoed, dat deel dat gered kan worden of verloren gaan, raakt, door Satan misleid, de Richting bijster. Hoe de symboliek hier de dichter dient is ons vooral duidelijk, nu wij Satan al kennen:

„Godlijke Zuster, maar zoo hen verblindde
de al te schitterende morgenster,
die in het dagen sterft? Zie, Lucifer
is wel zóó schoon, hij vreest het dagen niet,
zijn bleekheid overschijnt het morgenbleek en niet
weifelt zijn licht in 't jonge weifellicht.
Zuster, ze zullen dolen als 't gezicht
der zonne mart achter de strakke kim
en Lucifer zijn tintelend geglim,
innig beperkt, zoo hevig fonk'len laat.

Maar kondigt niet zijn gloor de dageraad?
en duidt zijn fijn gevonk niet scherp de richting
van waar wij wachten des Heelals verlichting?”

Psyche verdwaalt tot bij de grens der hel, waar zij Jezus ontmoet (10e Acte): hij wijst haar de rechte Richting. En tenslotte leiden haar de vlinders die na de verbreking van 't duivelsrijk van de beide Broeders overbleven, dat zijn: „de bewegingen in rechte richting, dus naar God, die zich in

deze beide levens hebben voorgedaan." In de laatste Acte vindt zij zee en Zon. Haar tocht „verzinnelijkt het Recht, als zijnde niet een volstreckte entiteit, evenmin een attribuut Gods, maar een betrekkelijk iets, een beweging, de rechte richting van het levende, de eenige weg voor al wat God zoekt. Een weg, waarvan men afdooft, zoodra verbroken wordt de harmonie, het verband tusschen alle deelen van 's menschen wezen."¹

Daar *Lioba*, dat de rij der grote werken afsluit, voldoende in bespreking kan komen bij de uitwerking in het volgende hoofdstuk, kan een samenvatting deze analyse nu besluiten. Naarmate het religieus karakter van Van Eeden's denken ons bleek, mochten wij voor het „positieve" schrijven: het Goddelijke, God. Het „negatieve" is aanvankelijk de menswereld; gaandeweg leert hij hier het potentieel-positieve zien en abstraheert hij het negatieve tot: het beperkte, betrekkelijke. De verhouding van God en wereld wordt eerst beseft als een van Wezen en Schijn — *Kleine Johannes* —, later — *Ellen* — allengs scherper als een van Wezen en Bestaanswijze; *De Broeders* en *Schijn en Wezen* stellen God en wereld tegenover elkander als het Volstreckte en het Betrekkelijke, zij het ook dat het Betrekkelijke door de erin levende stijgingstendens Bestaanswijze Gods blijkt.

„Stijging" was aanvankelijk, als de aandacht nog in beslag wordt genomen door het individueel-ethische (*Kl. Joh.*), opgaan in het Goddelijke, d.i. in het Schone. Dit geluksbegeren blijkt door zijn egoïstisch karakter onverenigbaar met het zedelijk gebod der naastenliefde. Naarmate het onvolmaakte meer als Goddelijk wordt beschouwd (*Ellen*), wordt leedaanvaarding in het algemeen zedelijke eis. De opwaartse kracht, Liefde, blijkt verbonden aan de zinnelijkheid, die de dichter als belemmering, als neerwaartse tegenkracht ervaart. Hieruit spruit rigoristisch gevoelsdualisme voort, dat de leedaanvaarding onderstelt (*Joh. Viator*). De rijpe werken der bezonken jaren 1893—96 geven deze ethische richtlijnen in wijder verband: zij zijn, met de deemoed, voorwaarde voor Stijging. Dat de stijgingstendens zelf, die het

¹ Verg. Grondsl. v. Verstandh. 59, 61, 67, 68, 83, 156.

betrekkelijke opvoert tot het Volstreckte, dus onze uiteindelijke verlossing van de „werkelijkheid” inhoudt, de kern is geworden van Van Eeden's religie en wereldbeschouwing, zal aan 't licht komen, nu, na deze verkenning, het geheel zijner overtuigingen wordt overzien. Dat geheel moeten wij samenlezen uit alle bronnen die tot verheldering en aanvulling kunnen bijdragen: werken, studies, dagboek, brieven en enkele inedita. Alleen een ruim uitzicht kan ons oriënteren te midden der reeds in de Inleiding genoemde tegenstrijdigheid en veranderlijkheid en de ook in dit hoofdstuk soms ontmoete veelvoudigheid van uitdrukking.

III. RELIGIE EN WERELDBESCHOUWING IN DIT TIJDPERK.

De Goddelijke Tendentie des Levens.

Het onderzoek naar Van Eeden's wijsgerige waardering der „werkelijkheid” bracht, zoals te verwachten was, dezelfde strijd tussen wereldverachting en werelddiening aan het licht, die wij in zijn gevoelswaardering der „werkelijkheid” vonden.

Er is een worstelen om de erkenning van het Goddelijke in de realiteit, die aan het slot van *De Kleine Johannes* in beginsel gevonden, in *Winfried* weer verloren is, in *Ellen* tenvolle beleden, maar niet doorgrond wordt. Het Goddelijke element blijkt in al het in tijd bestaande potentieel, als strekking, aanwezig, zichtbaar voor ons vooral in al het levende. Deze strekking noemt Van Eeden in *Johannes Viator* metaforisch „Liefde”, omdat het die naar binding van het gescheidene, doorbreking van beperking is; die tendentie herkent hij intuïtief als de zin van alle worden, en in eigen gemoed beleeft hij de identiteit van liefde en levenskracht.¹ Dit wijst hem de weg tot rationeel doorgronden van de werking der Goddelijke Stijgingstendentie in de empirische wereld. In *Johannes Viator* tast hij daar nog naar,² maar in de laatste zang van *Schijn*

¹ verg. p. 35. — ² aangeh. p. 45 v.

en *Wezen I* is de identiteit van de God-toestrevende Liefde met het Leven doorschouwd.¹ Dit inzicht draagt, zoals blijken zal, de volgroeiende wereldbeschouwing, waarmee Van Eeden zijn volgende, actieve levensperiode ingaat en waarop die actie zelf berust. „Vitalisme” konden we dit noemen, als ons voornemen niet was om woorden op „-isme” zoveel doenlijk te vermijden.

Voordat wij dit belangrijk beginsel uitwerken moet de plaats ervan in de ontwikkeling van Van Eeden's wetenschappelijk denken nog nader worden aangewezen.

Die ontwikkeling ging uit² van de positivistische natuurwetenschap. Van Eeden bevrijdde zich echter al vroeg van de eenzijdigheid dezer visie, hoezeer die hem in zielsdorpe tijden als ontkenning bleef belagen.

Alle psychologische Studies uit de jaren 1886 e.v. beginnen met een aanval op de zich in eigen hypothesen opsluitende wetenschap. Dat zonder het denken fosfor niet bestaat, dat „matter is a function of thought”, dat de mens bewustzijn is

¹ aangeh. p. 53. In Z. II en III staan al aanduidingen:

„het strevend licht draagt in zich eigen wetten,
de dingen rondom doen het niet, want zij
zijn doode, stomme waat'ren, — te beletten

vermogen zè inert, maar heerschappij
over den koers behoort hen niet.” (II)

„Door niets uitwendigs wordt een bloem bewogen

tot bloei, schoon licht en zoele regen daalt
en vruchtbaar d'aard is, — als haar hart geschonden
of wel die innerlijke kracht, bepaald

door reiën van geslachten en verbonden,
verflauwend is. — Zoo worden nooit geleid
welkende zielen, die in zich niet vonden

't geloof aan zich en eigen meerderheid
tot dezen bloei

Want zie, dit eigen, innerlijke licht,
't eenigste wat men niemand kan verstrekken,
komt van het Zelf, dat alle leven sticht.” (III)

² p. 25 v.

en bovendien een voorstelling heeft van een automatisch werkend lichaam — dat stelt hij, met omkering der woorden van Moleschott, Huxley en Winkler tegenover het materialisme.¹ Dat „stof, kracht, mathesis en het Darwinisme” toereikend zouden zijn om „al het bestaande voor eeuwig te doorgronden”, dat het causaal verlopen der anorganische processen ons zou veroorloven, laat staan dwingen, ook een causaal verloop der levensverschijnselen aan te nemen, zijn onderstellingen die hij zo gemakkelijk ad absurdum voert, dat ze voor hem alleen als psychologisch verschijnsel verklaring behoeven; deze vindt hij vooral in de neiging om systemen af te ronden.²

Hijzelf, geboren uit een geslacht van bloemkwekers en door zijn vader, botanicus, van jongsaf opmerkzaam gemaakt op de „levende natuur”, ziet de levensverschijnselen vanzelf als iets volstrekt andersoortigs, van hoger orde. Aan zijn natuurliefde is veel van het beste in zijn kunst ontsproten; zijn symboliek is natuursymboliek; zijn filosofie, meer nog zijn sociologie, is biologie. Op het natuurmilieu reageert hij uiterst gevoelig; zijn leven lang begint hij elke dagboeknotitie met het vermelden der weersgesteldheid; hij herinnert zich die van tien, twintig jaar geleden.³ Hoe hij dieren en planten waarnam blijkt op elke bladzijde van *De Kleine Johannes*.

Levensverering spreekt uit woorden als deze: „Voor ons menschelijk begrip is een doode minder dan een booswicht, minder dan een gek. — Dit alleen kunnen wij menschen begrijpen, dat dood zijn dat is, wat wij het minst van alle dingen verlangen moeten — wie meent iets meer van den dood te begrijpen, vergist zich stellig. Bewaar dit goed — hier staat de beste wijsheid waartoe ik nog in mijn leven gekomen ben.”⁴ — Ongeveer uit dezelfde tijd rond het Ellen-jaar 1889 dateert: „Al ons doen (kan) in twee richtingen gaan, in de richting van het Zijn en in de richting van het niet-zijn. Dat is het Goed en het Kwaad, dat is het Leven en de Dood.”⁵

Het verband tussen de kracht, die een levend organisme

¹ Vitalisme = St. II, 288 v. — ² Studies I en II, tweede helft, verg. p. 30. — ³ B.v. D. III, 119; in de druk meestal gecoupeerd. — ⁴ Br. 13 (1889); zie ook Bl. Wereld 37. — ⁵ Over Woordkunst IV = St. IV, 371.

68 „Gister een prachtige dag. Met Thijsse en Heimans van negen tot drie in het Naardermeer, met H. en C. Bij de lepelaars geweest, hun jongen op 't nest gefotografeerd, nesten van sterntjes, kokmeeuwen, roode reiger, meerkoeten gevonden. Gewandeld naar Muiderberg en Muiden, langs den dijk. Het weer was stil en warm, nu en dan regendropjes. Een heerlijk wazig zonlicht.”

Dagboek 28 Mei 1897

Foto E. Heimans

doet groeien, assimileren en propageren, tussen datgene dus, waardoor levende materie zich van dode onderscheidt, en die andere crux der stof- en krachtleer, de psyche, moest zich den beoefenaar der psycho-therapie wel dagelijks evidenter opdringen.¹ Driesch schreef bijna 20 jaar later: „die enge Beziehung des Leib-Seele-Problems mit dem eigentlichen Vitalismus hat in eigentlicher Schärfe kaum einer erblickt.”² Ook Van Eeden heeft het niet systematisch doordacht, maar intuïtief gegrepen.

En dan is er een derde, juist in zijn jonge jaren alles-overheersend leerstuk: de evolutie, mechanisch verklaard. Zo gretig als Van Eeden de evolutiegedachte in zich opneemt, zo onbevredigd laat hem de Darwinistische verklaring. Het wezen der evolutie kan niet het blind werkende selectie-beginsel zijn: samengestelder vormen van ordening kunnen niet toevallig uit eenvoudigere ontstaan. Tegenover het selectie-principe een ander, biologisch gefundeerd beginsel stellen kan Van Eeden niet, maar zijn intuïtie tast ernaar. Woorden als „de wil van het ras”, „het veranderingsinstinct”³ duiden de richting van dit zoeken aan, maar hebben geen concreet-biologische inhoud, doordat het wezen van het leven zèlf in 't spel is, en hij aan de scheppende, ordenende macht daarvan geloof t, zonder dat geloof wetenschappelijk te kunnen funderen.⁴

Entelechie, onder deze Aristotelische naam zou Driesch dit beginsel later tot algemeen biologisch-wijsgerig begrip uitwerken. Maar terwijl de entelechie geen doel buiten en boven het Leven kent, is voor Van Eeden rust de bestemming van alle beweging, rust-in-God de bestemming van alle Leven.

Levenskracht, evolutie en psyche, deze drie, waar de gangbare wetenschap òf niet òf slechts schijnbaar plaats voor had, zijn voor hem in wezen één. Leven en ontwikkeling zijn één, de kosmische evolutie is in kern dezelfde als de individuele, als die der mensheid.⁵

¹ St. II, 249, 315. — ² H. Driesch, Der Vitalismus als Geschichte u. als Lehre. Leipzig 1905. — ³ Bijl. A no. 1.8.12. — ⁴ Wetenschappelijke bevestiging van zijn opvatting heeft V. E. gevonden in P. N. Cossmann, Empirische Teleologie. Stuttgart 1899. Over Driesch bevatten zijn excerpten, dagboeken en brieven niets. — ⁵ Deze gedachten vormen zozeer de kern van zijn wereldbeschouwing, dat wij ze met

De Goddelijke Tendentie in de Mens.

De kracht die de mens als diepste stuwning zijns levens voelt, is naar God gericht. Bewust kan deze strekking worden als liefde tot God. Verwerkelijking dezer strekking, d.i. zuivere ontplooiing van het innerlijkste eigen wezen, is 'smensen bestemming.

Liefde tot God als hoogste gebod omvat dus alles wat tot zuivere ontplooiing voert. Het immorele is: wat stijging en ontplooiing belet, de Richting verduistert.

Want de Heilige Richting — dat bleek uit de analyse van *Het Lied van Schijn en Wezen* wel duidelijk — is de tendentie van het Leven naar God. Het kennen dezer richting van ons innerlijkste willen is hetzelfde als het gaan. Dat zegt hij vooral in *De Broeders* nadrukkelijk:

„wie kwaad als kwaad waarachtiglijk beseft
kán het niet doen, onmachtig door begrip”.

Zedelijkheid is hier dus één met inzicht, wijsheid is hetzelfde als goedheid, en „er is geen and're slechtheid dan verblind”.

Praktische zedelijkheid is: doen wat de kennis der Heilige Richting bevordert, nalaten wat die kennis belemmert. Dit schijnt een circulus vitiosus, daar men om de Richting te kennen haar moet volgen. Maar met het volgen begint vanzelf ieder mens: juist kinderen, bij wie bovendien de belemmerende weerstanden nog gering zijn, hebben „de zuivere intuïtie van het Recht.”¹ Zo kan door gestadige verheldering ook in de mens de evolutie, die de gang van alle leven is, gebeuren.

Deze levensbeschouwing staat — dit kwam bij de analyse van *De Broeders* sterk uit — in scherp contrast tot de leer, die de mens van nature geneigd acht tot alle kwaad en slechts door de genade te behouden. Voor Van Eeden was de mens van nature, d.w.z. in diepste streven, geneigd tot alle goed, en kan hij slechts door de ongenade te gronde gaan, dat is: in zijn ontplooiing gefnuikt worden.

Het kwaad — met dit begrip raken we Van Eeden's centrale

een reeks chronologisch gerangschikte citaten moeten illustreren. Wij zullen er nog herhaaldelijk naar kunnen verwijzen. Bijlage A. —
¹ verg. p. 74 v.

probleem: de werkelijke wereld is van het kwade doortrokken, derhalve onaanvaardbaar, en de mens heeft als deel dier wereld ook deel aan het kwaad; wie naar de oorsprong van 't kwaad vraagt, vraagt naar de reden van het bestaan ener tijd-ruimtelijke wereld: het is mysterie. Wie naar menselijke verantwoordelijkheid voor menselijk kwaad vraagt, krijgt van Van Eeden een scherpzinnig, maar niet scherpomlijnd antwoord: zonde is „van het standpunt eens alwetenden en volstrekten beschouwers”¹ identiek met waan. Hiermee is de zonde als objectief zedelijk kwaad ontkend. Voor ons mensen echter is er tussen zonde en waan „een gestadige gradatie” en tenslotte is er voor ons dit verschil: dat wij de schuldige waan niet, zoals de onschuldige, door de rede opgehelderd kunnen denken, maar alleen weggenomen door iets wat tijd, ruimte en rede te boven gaat.² Omdat het „Kiezend Ik” ruimte-en-tijdloos is, is het vrij van causale gebondenheid en alleen door zichzelf bepaald; wij zijn voor onze daden verantwoordelijk. De zedelijke betekenis van ons zondebesef is, dat het ons waarschuwt voor 't afwijken van de rechte Richting; het wel-weten maar niet-voelen van de eigen slechtheid noemt Van Eeden herhaaldelijk een der ergste zielskwellingen, maar wroeging over vroeger kwaad acht hij meer schadelijk, verlamvend voor de Levenswil, dan nuttig als blijvend vermaan.

De praktisch-ethische richtlijnen, die voor hem uit deze levensleer voortvloeiden en in zijn werk tot uiting komen, stellen wij nu nader in 't licht.

Alle leven streeft in beginsel van zelf naar God.³ Op dit „vanzelf” legt Van Eeden telkens de nadruk. Hij vindt het bij Madame Guyon en, door zijn vriend Borel, bij Lao-Tse. Hij noemt het met de Taoïstische formule „wu wei”, d.i. niet-doen, „inactie van aardse beweging, van begeerten, en verlangens naar onreële dingen. Maar — actie van reële dingen, — toegeven aan den drang in u van binnen, aan de beweging die u door Tao is gegeven, en die uwe ziel naar Tao geleidt. En, geloof me, die beweging is zoo natuurlijk als die van deze wolk boven ons.”⁴ Zo kennen wij de Rich-

¹ Jezus in de 8e Acte van De Broeders. — ² Toel. t. De Broeders = St. III, 110 v.; Grondsl. v. Verst. 154a. — ³ Verg. Gr. v. Verstandh. 59 v., Bl. Wereld 94 v. en Bijl. A no. 7 en 10. — ⁴ H. Borel. Wu Wei. Gids 1895, later, opgedragen aan F. v. E., in Wijsheid en Schoonheid uit

ting, dat is Gods wil, van z e l f. In Van Eeden's symboliek uitgedrukt: zoals de zon vanzelf schijnt als er geen depressies zijn. Dit „als” sluit alle geboden der praktische ethiek in. Die werden genoemd in *Johannes Viator*: „de Deemoed, en de Heldhaftigheid, en het Heldere Zien.”¹

Het heldere zien is de mens van nature gegeven. In zijn binnenste, „in de diepe voelingen des gemoeds”,² is de bron van alle weten, niet alleen van het betrekking-bepalende weten der rede, maar vóór alles van het onmiddellijke weten dat identiteit met het gekende is: „Wij zijn deelen van Hem en kennen alleen datgene, wat wij zelf zijn. Wij zijn echter op eenen weg naar Hem toe, naar een vereenzelviging met Hem, een opgaan in Hem. Hoe verder wij daarin komen, hoe meer wij leeren kennen, omdat wij hoe langer hoe meer in ons opnemen, onze ziel hoe langer hoe meer omvat. Wij willen de absolute wijsheid, dat is het één worden met al wat is.”³ Daarom is bidden: „in lange aandacht doorreizen de landen uws gemoeds en zoeken den weg van waar het echte licht straalt, niet het teruggekaatste.”⁴

Intuïtie en verstand wijzen daarbij, schouwend en scheidend, de weg. Zij zijn de vernietigers van de w a a n. De intuïtie, bron der ware wijsheid, ziet van z e l f de Richting, als de ziel zuiver van structuur, harmonisch van organisatie is.⁵ Het verstand helpt door onderscheiding, tussen de velerhande strevingen, allereerst tussen de werkelijke, soms onbewuste wil en de bewuste bedoeling. Tweeërlei onderscheiding is bij deze zelfschouw geboden. Al vroeg heeft Van Eeden ingezien, hoe zeer de bedoeling in strijd kan zijn met het feitelijk begeren. Lieven Nijland werkt dit thema al uit en van *Lioba* is het een der dragende gedachten (5de tafereel).⁶ Maar die begeerten zijn op hun beurt weer oppervlak-

China. Zie hierover V. E.'s brief dd. 4 Mrt. 1895, no. XV der uitgave. — ¹ In *Over Woordk.* II (1902) noemt hij Vrees, Eigenliefde en Eerzucht de drie koppen van zijn eerste verslagen draak. St. IV, 331. In een van zijn „Overgangsreedden” (1922) noemt hij de gecit. woorden kenmerkend. — ² *J. Viator* XLIII; zie ook D. II, 73, 75 (1880), 142 (1888). — ³ Br. 95 (1893). — ⁴ *J. Viator* XXVI. — ⁵ De Broeders, Zielsfeer; S. en W. I, IV. — ⁶ Dit is niet het enige in *Lioba*, dat met de toen nog nauwelijks geboren psycho-analytische leer overeenstemt. De theorieën van verdringing, sublimering en wensdromen staan expressis verbis in het 1ste tafereel.

kige roerselen in vergelijking met de wezenlijke grondstrekking van eens menschen leven, die onveranderlijk naar het Absolute, naar God gericht is en zuiverder erkend, dus gevolgd wordt, naarmate de mens wijzer is.¹ Praktisch vormt het vaste geloof aan deze goede strekking een voortdurende bedreiging van het helder zien in eigen boezem: de verwarring tussen goed bedoelen en slecht begeren wordt er te groter door. Juist doordat hij dit gevaar bij ervaring kent, waarschuwt hij telkens tegen zelfbedrog en schijnheiligheid en tegen het beter willen zijn dan men is.

Goed principieel stelt hij de kwestie in *Gedachten over den Afrikaander Krijg*: „De goede handeling moet gebeuren van binnen uit, noodwendig als 't gevolg eener goede en wijze natuur, niet worden omgehangen als een kleed. Jezus navolgen beteekent niet, Jezus nadoen, maar trachten te worden zooals hij, zoodat men niet anders doen kan.”²

Waarde heeft alleen het zo zuiver mogelijk ontplooiën van de werkelijke eigen aard:

„Een schepsel eert toch vast zijn Schepper niet
door kwijnen waar 't zijn aard niet is te groeien”³

Voorwaarde voor helder zien, en daarmee voor alle ware kennis, is de deemoed, de verbreking van de ik-waan. De betekenis hiervan bleek uit *De Broeders*.⁴ Juist in deze eerste levenshelft heeft Van Eeden heel vast geweten, dat wie door ootmoed wordt herboren, is van het hemelse geslacht. Omdat niets de Richting zo zeer verduistert als de subjectiviteit, en omdat Stijging verwijding is. In zijn latere leven zal hij dit wijze inzicht verliezen, maar node kunnen missen.

Daarom is in kinderen de intuïtie sterker, zuiverder dan in volwassenen. Hen beperkt nog geen persoonlijkheid, en zij staan, evenals dieren en wilden, het oer-leven nader. Dit

¹ Verg. Bijl. C. — ² St. IV, 106. Verg. Gr. v. Verstandh. 46 = St. III, 25 v.; Br. 40, 160; D. I, 162; II, 73, 139, 202, 232; III, 229, en uit later tijd *De Heks van Haarlem* (1914): „Hoe kan ik anders willen dan ik wil! 'k Bedroog God en mijzelf!” — ³ Lioba, 1ste taf., verg. in het 5de: „Wat helpt het of 'k van deugden mij niet eigen het masker voorbind....”. Zie verder p. 30. — ⁴ Verg. p. 62 en J. Viator, 187 en hfdst. XLIV (slot): „om dit zeggen zullen mij velen haten. Ja, de sterksten en edelsten zullen mij zóó haten. Want dezen, om hunne kracht, willen den deemoed niet”. Wij zagen, dat het vooral een conflict in eigenlijk innerlijk is, dat V. E. hier aanroert.

heeft Van Eeden herhaaldelijk nuchter uitgesproken, met „kinderen” de opgroeiende jeugd bedoelend. Maar in een van zijn mooiste gedichten¹ legde hij de ontroerde waarneming neer, dat een kind in de eerste levensweken eeuwigheidsglans in de ogen heeft, als er zich nog niets van de persoonscapsule gevormd heeft, ten symbole waarvan het warme leven van het hoofdje nog onomkapseld klopt. De zuiverste bron der kennis van goed en kwaad vindt hij in de herinnering aan eigen kinder-intuïtie.² En Harald zegt tot Lioba:

„Jaren en zorg doen ons omzichtig gaan
en vaster, door beproefder evenwicht,
maar laten nooit 't inwendig licht zoo klaar,
als 't brandde in onze reine, vrije jeugd.
Nu is mijn haar grauw, mijn gezicht gegroefd,
en 'k leerde volge' in rechter evenwicht,
maar 'k wou, ik wou, dat 'k nog te volgen vond
een leid-star als er schittert in uw ziel.”³

In Minnestral is deze jeugd-intuïtie verpersoonlijkt. En nog in de tweede helft van zijn leven schrijft Van Eeden de brochure *Aan de Vrije Jeugd*.⁴ Daar werkt hij de stelling uit, dat de jeugd een schat heeft „die door leevenservaring en door de last der jaren nooit gewonnen of vermeerderd kan worden, maar zeer wel verlooren gaan of verarmen. Deze schat is de zuivere intuïtie van het Recht.” En nog in zijn ouderdom, sprekend over het kindergeluk in Windekinds rijk: „Ik denk weleens, dat ik toen veel beter dan nu begreep wat God is.”⁵

En nu de heldhaftigheid.

Hoe onontbeerlijk deze zedelijke eigenschap voor Van Eeden was, bleek al bij de uiteenzetting van zijn levenshouding en levensvraagstukken. De twee praktische levensconflicten: het liefhebben „met een liefde die geen wederliefde vergt” der zo vaak afstotelijke mensenwereld, en het zuiver houden der eigen ziel van de vertroebeling der „onbeheerde, onhar-

¹ Toen ons kindje glimlachte = Aan mijn Engelbewaarder enz. 7. —

² D. II, 142 (1888), 208 (1892). — ³ Lioba 26 v. — ⁴ St. VI, 122 (1913); verg. Recht of Macht = St. IV, 201; Blijde Wereld 49. Tekenend voor de latere V. E. is het pessimisme dat al uit het citaat spreekt. — ⁵ Literatuur en Leeven VII (1920).

monische, strijdende levensenergieën”¹ vergen beide een nooit verflauwende moed.

Het eerste kwam al zo herhaaldelijk ter sprake, dat een enkel citaat het in herinnering moge brengen: „Uit deze overwegingen volgt voor mij onverbiddelijk, dat ik gestadig goed moet doen aan wat ik gestadig execreer. Dat ik nimmer mag verzwakken in mijn actieve liefde, en nimmer in mijnen afschuw”; „de tegelijk intuïtieve en logische noodzakelijkheid (der) menschenliefde” rekent hij tot „het allerbelangrijkste wat er in een menschenhoofd kan omgaan.”²

Maar het tweede, de beheersing der hartstochten, stelt alle stijging van heldhaftigheid afhankelijk. In *Winfried* staat al kortweg:

(Jezus:) „Vrees is der menschen vreeselijkste kwaad.”³

En aan het slot van *Johannes Viator* is het een der kostbaarste der gewonnen inzichten geworden: „Wij willen het bloed niet meer, en de vijandschap niet. Maar nu hebben wij ook den eenvoud verloren, en de kracht, en den moed, en de zuiverheid. Wij worden niet helder God's wil gewaar, diep en zuiver voelende. De kleine lustjes bedriegen ons. De moed en sterkte is er niet, te volgen de schoonste en innerlijkste neigingen, die niet willen het zelf, noch het eigen leven, noch de korte lusten — maar de dingen verder en daarbuiten, de schoonheid, de Liefde, des Levens ontbloeien, der Menschheid Verlossing.” „Dat menschen toch wegdoen alle vrees. Dat zij toch durven lijden, durven doodgaan. Dat zij toch durven dragen spot, en pijn, en ziekte, en Dood. Dit is alles zoo vreeselijk niet, om Liefde's wil.”⁴ Reëler klinkt het enkele jaren later in een brief aan Ellen: „Al die dingen waar we 't meest bang voor zijn (nl. miskennis en onrecht), die moeten we opzoeken om te leeren zien dat het zoo erg niet is.”⁵ Het verbaast ons niet, erachter te lezen: „En het doet er niets aan af, of ik zelf altijd wel in staat ben mijn eigen voorschriften op te volgen.” Jaren later, in het de dichter zo na aan 't hart liggende *Minnestral*, is de heldhaftigheid het hoofdmotief: *Minnestral* leert het van de natuurwezens, vooral van de bijen.⁶ De Natuur is, in deze eerste levens-

¹ Over Kritiek = St. II, 36. — ² Over Humanisme = ib. 99. — ³ Jeugd. 71. — ⁴ a.w. XLVI, weerklink Br. 73. — ⁵ Br. 131 (1895). — ⁶ 1906. Op Walden verzorgde Van Eeden de bijen.

helft, de magna mater, het natuurleven de grote maatstaf voor alle leven, de g a a f h e i d, s t e r k t e en z u i v e r h e i d in het natuurleven ¹ steeds weer bron van zedelijke kracht:

„Terug wensch ik het wilde leven. Het groeien van een mensch als een boom tusschen boomen, als een dier tusschen dieren, — één met allen, één met zee en wind en rotsen, als een mooi, sterk reuzenkind onder zijn gelijken, en onder zijn gelijken de sterkste, de heerlijkste, volmaakt in kracht en schoonheid, zooals nu nimmer een mensch volmaakt is.

Ik wensch verzonken en verwoest de groote steden, verdelgd het zachte, gemakkelijke leven. Ik haat die teederen, die onbloedigen, — die onmachtigen, alleen sterk door hun veelheid, zooals ongedierte sterk is. Elk op zich zelf zijn zij zwak en hatelijk, onvolkomen, misvormd van ziel, wanstaltig van lichaam.”²

Dit is, zoals de hele *Johannes Viator*, een stemmingsmonument. Het spreekt uit, naast heimwee naar vroegere schonere werkelijkheid, de zedelijke bewondering van het s t e r k e en z u i v e r e; de heidens-Nietzschiaanse toon is echter dan oppervlakkig schijnt. In *Lioba* is, enkele jaren later, de k r a c h t van het wilde leven een der inspirerende momenten ³ en in de tweede helft van zijn leven wint het heldhaftigheidssentiment zeer aan betekenis.

Maar z u i v e r h e i d in de hier bedoelde zin is wat hij meer dan iets anders zedelijk begeerlijk achtte, ja wat hem tot het beheersen der „strijdende levensenergieën” — met name de zinnelijkheid — volstreekte behoefte was. Hij vindt het „in aarde's arm”, waar het leven eenvoudig, onzinnelijk, natuurverwant is. Zo kreeg zijn natuurverering een asketische nuance.

Hoor hem over de morgen, „de tijd der glanzende gedachten”: „Want mijn vijand heeft de kleurige orgiën lief, en de dronkenschap, en de woeste bezetenheid der nachtfesten. Ik houd van den koelen morgen, den stilwitten morgen, den klaren, vredigen morgen.”⁴

¹ Bijl. A nos. 7.8.9.12. — ² J. Viator II. — ³ Vooral het 4de en 7de taf. Zie ook: Werk en Brood = St. III, 228, 242; het sonnet De Geboorte eener Natie = Pass. L. 52; Dagb. II, 242 (Japan); J. Viator XIII (waterval) en XLII (boom). — ⁴ Over Woordk. IV = St. IV, 375 (± 1890).

Het soberheidssentiment klinkt vooral in *Aarde*, drievoud-
zang uit de eerste Walden-jaren:

„Blauw flonkerglanzen mijn be-ijsde ruitjes
van maanlicht en het bosch rondom is stil.
Ik lig alleen en wakend midd'in 't doode
met mijnen warmen wil.
Nu slapen ál mijn vroolijke kornuitjes,
de vogelkens, verkleumd, het kopje in dons,
't konijntje in 't hol vlak naast me roert zich noode,
'geen vlieg-gegons —
geen takjen knapt, verstijfd zijn ál geluidjes.

Het zijn de rosse nachtgeneugten niet,
het zijn niet de koortsgloriën des wijns
noch 't kleurig schijn-tooneel dat moet vertroosten
armoe des valen zijns.
Het zijn de lamp-vergulde vreugden niet. —
Maar o! de waterdronk na 't werk op 't veld!
en o! 't uittreden in den dag, als 't oosten
zich kalm verhelt
en 't minlijk licht ál de aard verjeugden hiet.”¹

In dit verband moet men ook zien: „Hoe langer hoe meer
onthouding van prikkels oefent me en versterkt me. Niet
meer uitzien van de eene prikkel op de andere.”² „Begrijp
goed welke stemming ik tracht te bereiken en vaak met suc-
ces. Iets van het „Hier ist die Aussicht frei, der Geist erho-
ben” uit Schumann's *Faust*. Een monnik in zijn cel, een klui-
zenaar op een berg — maar geen asceet, geen vieze en suffice,
maar een reine en serene.” „Kloosters — waar de menschen
sterk en vredig zijn met gemis van alles. En nog mooier —
is het leven in de wereld zonder klooster, in temptatie, in
renunciatie, en toch sterk en vredig.”³
Onthouding van wijn en vlees vloeit uit dit alles vanzelf
voort. Maar het laatste bovendien uit de liefde voor dieren,

¹ Pass. L. 69. Zie voor het morgengevoel verder: D. I, 181, 225; II, 62, 90, 205; J. Viator IX („des morgens zag ik haar (sc. Marjon's zuster) nooit”) en XX; De Broeders, begin 4e Acte; Lioba, 5de taf.; K. Meren X; Kl. Joh. II, 157. — ² D. II, 198 (1891), zie ook III, 66 (1895). — ³ Br. resp. 56 (1891) en 60 (1892). Zie ook 53, 67, 107 en pass.; Brieven aan H. Borel XXXIII; aan Lady Welby bij 't uittreden uit de kliniek: „I have a pleasant home, and will lead a very simple, but I think happier, rural life” (1893).

die van nature zo sterk in Van Eeden was, één met zijn levensverering.¹ De bijna mystieke betekenis, die hij geneigd was aan deze soberheid toe te kennen, blijkt uit hetgeen hij in 1890 uit Londen aan Ellen schrijft: „Maitland vertelde mij dat hij eerst op zijn veertigste jaar na 6 jaren zonder vleeschspijzen geleefd te hebben, de mooiste revelatiën kreeg. Zou ik dit ook gaan doen?”² Rustiger, reëler klinkt het in de goede jaren na 1893: de materiële dingen zijn slecht voor ons, zolang wij ernaar hunkeren, er niet buiten kunnen. „Zoodra men ze ook heel goed zou kunnen missen, dan mag men ze hebben, en dan is het ook alles heel goed. Ik heb hetzelfde in de oude Upanishads gevonden: „bedel niet!” staat er.”³

Het sterkst is de hoge schatting van soberheid en handenarbeid in de Walden-tijd. Niet toevallig: het is een van de sentimentscomplexen, waaruit de stichting van Walden verklaard moet worden. „De hoogste veredeling is soberheid. De hoogste distinctie is verfijnde eenvoud.”⁴ *Aarde* haalden wij reeds aan, *Heileewerik* dankt er zijn water-pure geluid aan, sterk staat het in *Schijn en Wezen II, IV*:

„op harde en heldre paden gaat de voet
het reinst heil tegen....”

Waardoor deze „renunciatie” daarna niet meer terugkeert, vindt later misschien verklaring.

Het bereiken der individuele bestemming beeldde Van Eeden het meest bewust in *Van de Koele Meren des Doods*.⁵ Hij stelt daar zijn eigen Oosterse formulering „de overgang van zelf tot Zelf, van het tijdelijke eigene zelf tot het Zelf, het tijdelooze dat alleen is” naast de Christelijke „de Dood die Leven brengt”. Het is een blijvende staat van „zelfschouw en inkeer”⁶, zoals vroeger slechts in zeldzame, flitsende momenten van Ik-besef was beleefd:

¹ D. III, 73 v. over de dood van zijn, in Kl. Joh. II beschreven, aapje. — ² Br. 44. — ³ a.w. 132 (1895); de bedoelde plaats: Sacred B.o. the East, vol. I, 281. — ⁴ Werk en Brood = St. III, 238; verg. Afrik. Krijg = St. IV (vooral) 89 v. — ⁵ Geschreven 1898—1900, maar gecompliceerd sedert de Ellen-jaren. — ⁶ a.w. XXXI, waar even later staat: „hooger leven is meer concentratie, samendringen van toekomst en verleden, van Al in Eén, dan evolutie of overgang van één in ander, — meer verstillend met toenemende innerlijke spankracht, dan be-

„zacht en zachter
verstilt de tijdstroom tot een zee van Nu,
en 't schoon van al wat was en zijn zal lacht er.”¹

Het ontstijgen aan tijd en betrekking in ogenblikken van uiterste concentratie vonden wij al in *Johannes Viator*; in *Ellen* en *Lioba* spreekt de dichter van de „innerlijke wand der ziel”, die zich geraakt voelt door „een zachte hand”, „stem met stil-zilv'ren voeten”;

„Het is half sterven, half verbeiden
't Licht, wellend uit den breuk der tijden”.²

Dit beeld keert terug in *Schijn en Wezen II, I* (1895), waar de dichter klaagt hoe de tijd met „der uren grauwe wijle” ons oog omfloerst, als het

„bereids
te peilen waant, door berst van één seconde
. 't onpeilbaar generzijds”.

Maar met het uiterste van zijn zeggingskracht beeldde hij de ontstijging aan het aardse door de wijding der hoogste liefde in *Lioba*, het derde tafereel.

In het vroegere werk komt ook een demonisch, negativistisch ontstijgingssentiment voor, een innerlijk verkillen voor aardse passies:

„De wind waait hoog en kent de menschen niet.

Hoog wil ik stijgen met den Noordewind,
boven 't gerucht der stemmen — boven 't licht
der volle straten. Weg! het warm gewoel,
de weeke druk van menschen om mij heen!

Ik wil ééns vrij zijn, ééns oneindig vrij,
dat er geen liefde en lachen om mij is,
geen zoete stem, geen blik van vrienden-oogen,
geen weekheid en geen weemoed en geen lust.

'k Wil eenzaam stijgen in den Noordewind,
die in den killen nacht gestadig waait,
groot en onwetend.

weging in deze of gene richting.” Verg. p. 122 v. — ¹ S. en W. II, V (1901). — ² *Ellen*, tweede Intermezzo.

Stijgend wil ik neerzien
met kouden blik en onbewogen mond
op wat voor eeuwig wegzinkt onder mij.

En als de passies, die 'k heb liefgehad,
zich aan mijn kleed'ren hechten en 't gelaat
met schreien heffen en mij angstig vragen,
hen niet alleen te laten in den nacht....

dan zal ik zwijgend hun gekromde handen
losmaken van mijn kleed, — en als zij vallen
zal ik niet sidd'ren bij den doffen slag....

maar zingend rijzen in den kouden nacht.”¹

De ontstijging aan het zinnelijke is hier zeker ethisch van strekking, maar vergelijking met de verwante plaatsen in *Johannes Viator* en de dagboeken laten geen twijfel aan de onheiligheid dezer wereldverachting.² Die keert in deze vorm danook niet terug nadat Ellen de dichter heeft doen zeggen:

„In kracht van Liefde, en door Smart gewijd,
Zal ik mijn werk volbrengen, vastberaân —”³

zodat in het Naspel de wereldverachting van haat gezuiverd is:

„Op eenen berg wild'ik dat ik nu lag
En naar de verre, verre wereld zag,
Als een, die lang zijn levend Zelf verloren. —
Dat voor mijn onbewogen oogen rezen
De vizioenen van dit wereld-wezen,
Als dingen, niet voor mij geboren.”

Dat maar weinigen in dit leven de bestemming kunnen bereiken, spreekt vanzelf. Ongetwijfeld heeft de reïncarnatiegedachte tot het aanvaarden van dit feit bijgedragen, al noemt Van Eeden die niet uitdrukkelijk.

Met dat al is dit een zedeleer voor door natuur en omstandigheden bevoorrecht. Wellicht verklaart dit, dat Van Eeden zelf in innerlijk-moeilijke tijden van zijn leven — de eerste en de laatste Ellen-jaren, de ouderdom — steun zocht bij het zo nadrukkelijk afgewezen Christendom en een zondebesef beleed, dat met zijn objectieve ontkenning der schuld niet te rijmen viel.

¹ De Noordewind (1885), als „Stemming” in N. Gids I, II, 478; herdr. Pass. L. 10. — ² J. Viator I, XV, XIX; Dagb. I, 141 v.; II, 58 v. —

³ Ellen. Derde Zang VI.

De Goddelijke Tendentie in de Mensheid.

Wat het individu in zichzelf kent als de spontaan naar God gerichte Levenswil, dat openbaart zich in de geschiedenis van het mensenras als evolutie.¹

Zoals de mens individueel tot Stijging en uiteindelijke verlossing bestemd is, zo is de evolutie der mensheid een Stijging, die tot een bereiken voert. En zoals de stijgingstendens in de mens van zelf werkt, mits de storende, disharmonische zielelementen zijn gecoördineerd, zo werkt ook in de maatschappij de stijgingstendentie spontaan, als de hygiënische voorwaarden maar vervuld zijn.

Het religieus vertrouwen in evolutie vond intellectuele steun in het Darwinisme,² en door de afstammingsleer naar de toekomst te verlengen ontleende Van Eeden er motieven aan voor onbegrensd optimistische toekomstverwachtingen van religieuze aard.³ Het selectie-beginsel wordt slechts gehandhaafd in ondergeschiktheid aan een hogere kiezende instantie: het autonome Leven.⁴

Uit nuttigheidsstreven zijn zelfs de elementairste strekkingen niet af te leiden: noch naastenliefde, noch nakomelingen-zorg, noch rechts- en gemeenschapsgevoel acht hij rationeel verklaarbaar: daarin werkt „de wil van 't ras”.⁵ Deze, de in de gemeenschap, het ras, de mensheid⁶ inhaerente Levenswil is een, met de individuele vergeleken, onfeilbare richtkracht naar God. De individuen dolen, maar het geheel gaat recht: de levenslijnen der enkelingen staan tot die van 't ras als de druppels van een waterval tot het geheel.⁷ Elk nieuw individu geeft de oertendens weer zuiver aan, moge het later ook afwijken, vergroeiën.

¹ Deze samenhang stelde V. E. in zijn eerste sociologische artikel niet onmiddellijk op de voorgrond, maar hij voegde aan een der eerste bladzijden bij herdruk in Studies III als noot toe: „Hier schuilt de principiële kwestie: of men een norm van ontwikkeling aanneemt of niet, of men gelooft in een ideaal van maatschappelijk evenwicht dat bereikt of zeer dicht benaderd kan worden.” Werk en Brood = St. III 214. Verg. Bijl. A no. 9. — ² Bijl. A nos. 2. 4. 5. V. E. heeft Spencer's First Principles goed gekend; sporen van diens evolutie-formule vindt men zelden, misschien in de „B” genoemde gemeenschaps-organisatie, p. 84. — ³ Over de Toekomst = St. II, 64 v. — ⁴ Bijl. A no. 11. — ⁵ Bijl. A no. 12. — ⁶ Wij onderscheiden hier, evenmin als Van Eeden in deze periode, grotere van kleinere collectiviteiten. — ⁷ Bijl. A no. 3; dit beeld keert regelmatig terug.

De mensheid, vaag als een geheel gedacht, leeft analoog aan het individu. Zoals voor het individu alle Stijging van een levenshygiëne afhankelijk is, zo ook voor de gemeenschap. Maar terwijl voor 't individu in dit opzicht nagenoeg constante leefwetten te vinden zijn, ontgaan deze, zo ze ook voor de gemeenschap bestaan, ons gezichtsveld; ook de geschiedenis toont ons nog maar een korte laatste episode der mensheidswording. Mensengroei is ontelbare malen geobserveerd, en uit de talloze gevallen zijn eeuwige wetten afgelezen, die wij trouwens in het eigen gemoed veel beter en onmiddellijker kunnen kennen. Maar zulke introspectie in de mensheidspsyche is ons niet gegeven, en de gemeenschappen wier volgroeid bestaan wij historisch kunnen waarnemen, zijn weinige. En tegenover deze stelt het zelf-beleefde heden zich overweldigend, verblindend. Frederik van Eeden was zeker niet ontbloot van historisch besef, maar aan de mening dat hijzelf een bij uitstek gewichtig kairos in de mensheidsontwikkeling beleefde, is hij niet ontkomen. Zijn mensheidslevenshygiëne moet dus wel beheerst worden door het eigen tijdsgewricht. Er was in hem het algemeen religieus-wijsgerig inzicht dat in dit hoofdstuk uiteen is gezet, maar toen dat met de realiteit werd geconfronteerd, drongen de toevallig in dat heden verlopende, als ziekelijke storingen ervaren processen zich zó oversterk op, dat de probleemstelling er voortaan door beheerst werd. Dit houdt volstrekt geen kritiek in op de zuiverheid der uit de confrontatie getrokken conclusies, wel op de eraan toegekende universele betekenis.¹

Ontplooïing als de Goddelijke bestemming van elk individu eist voor elk individu Vrijheid.² Diezelfde eis stelt de liberale maatschappijleer, maar daargelaten of deze gelijklui-

¹ In deze studie moet de sociologische uitwerking der conclusies buiten beschouwing blijven. Op enkele verwijzingen na bepalen wij ons tot de artikelen Werk en Brood = Studies III, 203 v. en Artist en Socialist = ib. 244 v., die in 't voorjaar van 1896 geschreven werden en dus ook binnen de ons gestelde tijdgrens vallen. Vooral het laatste bevat juist wat wij willen kennen: de algemene gedachtengang, die in de volgende jaren in de praktijk werd uitgewerkt en ten dele verwezenlijkt.

— ² In de principiële artikelen Werk e. B. (p. 222), Artist en Soc. (p. 252), Coöp. Rijkshoeven = St. III, 274 en uitvoerig in De Bl. Wereld, p. 28 v. Implicite ligt het in Gedachten over den Afrikaander Krijg = St. IV, 81 v.; Waarvan leven wij? = ib. 108 enz.

dende doelstellingen elkaar praktisch kunnen dekken, is het zonder meer duidelijk, dat de liberaal-kapitalistische orde de Vrijheid aan te velen misgunt. „Dat het universeele rechtsgevoel eischt de grootst mogelijke vrijheid voor elk individu, in evenwicht met de vrijheid van alle anderen, dit is, dunkt mij, een axioma, geleerd door het individueel gevoel en door de ontwikkelingsgang der beschaving.” Niet alleen terwille van de individuen eist ons rechtsgevoel dit; het is tevens voorwaarde voor de hoogste voorstelbare maatschappelijke organisatievorm, waarbij de samenleving „bestaat uit gelijke, elk zoo hoog mogelijk zelf georganiseerde deelen, die zoo min mogelijk van elkander afhankelijk zijn. Elk deel leunt zoo weinig mogelijk op anderen, is zelf in evenwicht, en maakt daardoor het gemeenschappelijk evenwicht het stadigt.”¹ Deze vrijheid is allereerst die „om de eenvoudigste zaken tot eigen levensonderhoud zelf te produceeren.”

Hier wordt een tweede beginsel ingeschakeld, dat evenzeer uit de levensleer voortvloeit: de individuen behoeven niet slechts de gelegenheid tot ontplooiing, maar die ontplooiing moet zo volledig zijn, dat al hun vitale potenties zich, in harmonie met elkander, kunnen verwerkelijken: „elk mensch een zoo compleet mogelijk exemplaar van zijn soort, met alle capaciteiten die den mensch eigen zijn in zoo goed mogelijk evenwicht.”²

En ook in letterlijke, lokale zin zou dit alles een „terugkeer tot de natuur” betekenen. De aanhalingen uit *Johannes Viator*³ toonden voldoende, hoe machtige gevoelscomplexen daarbij in 't spel waren.

En de naastenliefde, wordt die als motief niet te laat genoemd?

Ongetwijfeld, bij ordening der motieven naar hun gewicht.⁴ Niet, nu wij ze uit Van Eeden's wereldbeschouwing laten voortvloeien. Want in die wereldbeschouwing neemt het altruïsme logisch geen prominente plaats in, hoe gewichtig het psychologisch ook bleek. In de wereldbeschouwing vond de mensenliefde een plaats als „een noodwendig deel van de bredere liefde, die zich richt op alle dingen, op het bestaande, op God”,⁵ maar met die plaats was het gevoels-

¹ A. en S. (253 v.). — ² a.w. 252. Verg. Bl. Wereld 193 v. — ³ p. 75 v. — ⁴ Verg. de Inleiding. — ⁵ Over Kritiek = St. II, 26, onder verwijzing naar Spinoza, Ethica IV prop. XXXVII.

altruïsme niet altijd tevreden, terwijl in andere tijden de „breedere liefde” smartelijk wordt gemist — en daarmee het vermogen, de naaste lief te hebben. Het slot van *De Kleine Johannes* bevat in nuce de belangrijke controversen die hieruit voortvloeien. Liever dan naastenliefde noemen wij de morele drijfveer van Van Eeden's sociale optreden rechtsgewoel.

De mensheid ontwikkelt zich door innerlijke groeikracht, naar een ons onbekend doel. „Wie dat beseft, zal nimmer meenen de menschen te kunnen veranderen naar een eigenbedacht plannetje, zoo hij niet goeden grond heeft te veronderstellen, dat zijn plan samenvalt met het groote plan, waarin hij, of hij 't wil of niet, zijn taak te vervullen heeft. — Zoodat elkeen die hervormen wil, die met bewust overleg invloed wil uitoefenen, naar zijn beste weten, op het leven en de ontwikkeling der menschen, allereerst te vragen heeft: „waar wil het heen?””¹

Toen Van Eeden Walden stichtte, had hij dus op deze vraag een antwoord gevonden. Hij onderscheidde historisch twee hoofdvormen van samenleving:

A, die, waarin alleen één leidend centrum het verband des geheels overziet en alle delen volkomen ondergeschikt zijn; B, die, waarin alle onderdelen hun functie met bewustzijn van de betekenis verrichten, „de grootst mogelijke zelfstandigheid, rechtsgelijkheid en zelfs machtsgelijkheid bezitten, doch zich vrijwillig verbinden door een ideale eenheid, door de banden van liefde, broederschap en gemeenschappelijke Godsvereering”.² Dit is: „de Zuivere Wereld”.

B is de hogere organisatievorm, waarvan hierboven (p. 81) sprake was: de samenhangende zelfstandigheid der delen waarborgt een solieder evenwicht van de gemeenschap dan in A kan bestaan; de individuen vinden er de Vrijheid, tot het bereiken hunner Bestemming onontbeerlijk.

Dat Van Eeden nu tot daadwerkelijk bevorderen van de B-toestand kwam, kan alleen de psychologie verklaren. Maar wij vinden toch in dit hoofdstuk talrijke gegevens.

Ten eerste het geloof dat ook in 't maatschappelijke het goede van zelf tot stand komt als het de gelegenheid

¹ Verstand en Gevoel enz. = St. I, 183 (1890). — ² Ged. o. d. Afrik. Krijg = St. IV, 97; A. en S. = St. III, 246.

maar krijgt: zuivering van het productieproces zal de goede tendensen vrijmaken. Dit vertrouwen spreekt uit een zin als „Er kan geen blijvend kwaad voortvloeien uit een waarlijk rechtvaardigen maatregel.”¹ Er is alleen wat heldhaftigheid nodig: „Als men maar rechtaf durfde handelen naar zuiver inzicht en verstand....”² „Vrijheidsliefde is Godsvertrouwen”,³ in die paar woorden ligt de religieuze kern van Van Eeden's hele sociologie: het vertrouwen dat God zich in elk individu openbaart, als dat de ontplooiingsvrijheid heeft. En: „ik heb ten eerste vast vertrouwen in de wederopheffing, de heiliging van ons geslacht. En op goede gronden. Ik zie de latente wil overal, de verborgen, verdrukte tendens naar Recht en Schoonheid. En ik zie geen andere beletselen dan misverstand en slechte verstandhouding, dingen die elken dag een weinigje geringer worden.”⁴ Ten tweede: het geloof, dat de tijden nu rijp zouden zijn.⁵ Ten derde: simplisme — in de voorgaande regels hoorbaar — dat in deze overigens zó kritische, agnostische denker een psychologische verklaring behoeft. Te meer, daar het hier een ontwijfelbare overschatting van de invloed der rede betekent, terwijl Van Eeden anders de ontoereikendheid der rede betoogt: „Onwedersprekelijk is deze stelling, de hoofdstelling van het boek (sc. Bellamy's Looking Backward): Wij menschen zijn oppermachtig op de aarde, de aarde is mild genoeg, zoo er dus één enkele van het menschgeslacht gebrek lijdt, zoo is dat gansch en al de eigen schuld der menschen en geen onvermijdelijk noodlot.”⁶ Toen Van Eeden na de Walden-ervaringen *De menschelijke Onredelijkheid en het Socialisme* schreef,⁷ zal hem wellicht voor de geest gekomen zijn Spinoza *Ethica* IV, prop. XXXV: „Quatenus homines ex ductu Rationis vivunt, eatenus tantum natura semper necessario conveniunt”.

¹ Werk e. B. = St. III, 234. — ² a.w. 230. — ³ Bl. Wereld 34. — ⁴ A. en S. = Studies III, 262. — ⁵ In nuchtere vorm: Binnenl. Kolonisatie = St. IV, 279. — ⁶ Vrouwenkwestie en Socialisme = St. I, 261. Een later voorbeeld: „Nu ik de commerciële beteekenis van het telefoongebruik op de Eendracht leer kennen, en daarbij weet, dat de koopman in Amerika alles telefonisch doet, nu verklaar ik die welvaart voor een groot deel daardoor.” *Dagb. IV, 223 (1906). Verg. Bijl. B no. 3.* — ⁷ 1906. St. V, 74.

De te bevorderen ideale toestand vergelijkt hij met een korenveld. Elke halm groeit uit eigen kracht, niet ten koste der andere, maar door zijn zelfstandigheid het geheel batend. De lichtliefde doet alle halmen de Richting vinden. Zo moet noch zelfzucht, noch gemeenschapsliefde ons richten, maar Godsliefde.

Logisch kan Van Eeden dit niet als het eindpunt der mensheidsontwikkeling hebben beschouwd. Maar psychologisch betekende het wel degelijk een vervullingsmoment. Dit kunnen wij toelichten nadat wij in het Universum dezelfde Goddelijke Strekking hebben gezien als in mens en mensheid.

De Goddelijke Tendentie in de Kosmos.

Hiermee keren wij in zoverre tot ons uitgangspunt terug, dat de univers-ele Strekking het wezen der Strekking zelve het zuiverst moet openbaren.

De Kosmos levend te zien was Van Eeden in deze jongere jaren niet gegeven. Evolutie is in het kringloopstelsel niet dichterbij schouwbaar. Het verstandelijk inzicht, dat rust het eind van alle mechanische processen is, benauwt eer dan dat het sticht: stilstand is in de tijd-ruimtelijke wereld synoniem met dood.¹ Als religieus symbool krijgt hetzelfde gebeuren waarde, als tegenover het verdwijnen der beweging

¹ Het is belangrijk, tegenover elkaar te zien de pessimistische interpretatie in Winfried en de optimistische in Schijn en Wezen I, VII, in de tekst geciteerd. In Winfried wordt de wereldondergang verwacht door de zee, en voorbereid gezien door dezelfde processen van verwerking en erosie, die in S. en W. de wereldverlossing naderbrengen:

„En waarop wacht gij?...
Moeten de wolken en de winden helpen
en 't vocht dat slijpt en sijpelt en u dan
heimelijk brengen komt wat het geroofd heeft?

.
En aldoor krielt en woelt het menschenvolk
vlijtig dooréén
doch bij het vroolijk spel der kleine muizen
wacht stil de groote, grijze kat en spint....”

(Jeugd v. 62 v., ± 1886).

Tussen beide citaten in ligt „Ellen”, de openbaring der Liefde als kosmische drijfkracht. Verg. J. Viator V en XII naast XLVI.

in het behoud der energie de onvergankelijkheid van het stuwend beginsel gezien wordt:

„Stilstand is aller krachten resultante,
de graviteit, der zonne licht en gloed,

der stoffen energieën, en der planten
en dieren levenskracht, 't brengt al bijeen
't afzonderlijke, rondt af het gekante,

mengt het gescheid'ne, maakt het veel tot één,
't bewoogne stil, het wankele stabiel
en wil de onrust om de rust alleen. —”

Dit inzicht wordt ook op het Heelal overgedragen:

„Er is een eind aan alle onstadigheid

hoe eindloos zij ook scheen, ja, de verheven
weg der planeten is een weg naar rust,
der zonne toe wendt zich des aardbols zweven

en ook die heil'ge fakkel wordt gebluscht.
Maar tevens werd het heiliger beginsel
in 't Heelal zichtbaar, in de ziel bewust,

dat niets vergaat. —”

Dat de aard der kosmische evolutie binding van het gescheidene, verbreking van grenzen is, ligt al opgesloten in het erkennen der Liefde als „het rechte wezen van des Levens bewegen”.¹ *De Broeders* beeldt het in de verheerlijking van Jezus als Verlosser der mensen, vernietiger van den Relatië: Satan. Zijn overwinning is het opheffen van de Tijd, het gebeuren, dat in *Ellen* genoemd wordt „des eeuwigen Morgens dageraad”, „der Uren verscheiden”.²

Wat Van Eeden toen vond: de evolutie als verwerkelijking van het Goddelijke levensbeginsel, biedt hem de mogelijkheid van het aanvaarden aller onvolkomenheid: de in alle leven inhaerente strekking naar volkomenheid heft die immers „vanzelf” op. Maar hoe scherper het leed om het wereldlijden gevoeld wordt, hoe minder geduldig in de aeonentred der evolutie kan worden berust, en hoe eerder het evolutie-geloof tot illusionisme wordt.

¹ J. Viator 195, de grondgedachte van het boek. — ² Verg. p. 44 en 138.

Dan blijft ook de „breuk der tijden” als mensheidsverlossing in een irreële toekomst niet bevredigen. Wie er zó naar dorst, moet er het abstract karakter aan willen ontnemen en het verleggen naar de aardse werkelijkheidstoekomst. Wel had ook Johannes Viator gesproken van „des Levens wonderbaar ontbloeien in der tijden kring”, maar waarlijk concreet werd de verwachting ener „blijde wereld” pas door nieuw verworven economisch inzicht. Daaruit groeit Walden, en het toekomstvisioen dat *De Kleine Johannes III* besluit.

*Het Schone en het Reële in het licht der Goddelijke
Tendentie.*

In het vorige hoofdstuk kozen wij voor de verkenning van Van Eeden's onstabiel schijnende overtuigingen de categorieën „positief en negatief”. Doordat hij het zijnde in de eerste plaats ethisch bleek te beoordelen, vielen „positief en negatief” vrijwel samen met „goed en kwaad”. Toch bleken ook de contrastparen „reël — irreël” en „mooi — lelijk” erdoor omsloten te worden.

Op deze beide aspecten van Van Eeden's geloof in de Goddelijke Tendentie willen wij nog enig licht trachten te doen vallen.

Dat goed en schoon twee zijden der éne Strecking in de rechte Richting zijn, staat bondig in zijn afscheid aan de Nieuwe-Gidsers: „Wie 't immoreele schoon vindt is ziek. Dit volgt uit het wezen der moraal.”¹ In de Kroniek-strijd van 1896 staat het zo: „Schoonheid is de uiterlijke vorm, die de dingen aannemen, wanneer zij geschieden in meest onmiddellijk rechte richting naar God. Wie het recht bestreeft zal de schoonheid bereiken, en niet omgekeerd.”² Uit hetzelfde jaar dateert *Schijn en Wezen II, II*:

„want Schoonheid is Rechts uiterlijk gewaad”.³

In de strijd van 1893 over de ethische kunstmaatstaf is veel

¹ Over Kritiek = St. II, 28 (1893). — ² A. en S. = St. III, 261 v. —

³ Verg. D. III, 85 (1896), waar deze formulering gevormd wordt tijdens de begrafenis van Allard Pierson. Een nieuwe bevestiging van het jaar 1896 als (voorlopig) rijpheidsmoment in V. E.'s denken.

woordverwarring geweest, doordat men onvoldoende doorzag, welke betekenis woorden als „ethisch”, „goed” in Van Eeden's wereldbeschouwing hadden. Hijzelf drukt zich dan ook nog niet zo concies uit als enkele jaren later, en heeft niet scherp genoeg gewezen op de wijsgerige achtergrond van zijn terminologie. Vandaar dat hij zich in *Over een Hollandsche Roman* nogeens tegen misverstand tracht te vrijwaren: „Ik heb nooit verlangd dat kunst zou moraliseeren, of uitsluitend heldere, vroolijke en opwekkende dingen beelden. Maar wel altijd dat de kunstenaarsziel zou hebben een vaste, sterke, harmonische structuur, of wat hetzelfde is, zou bezitten moreele, ethische kracht en wijsheid. Dan alleen, meen ik, kan zijn werk zuiver zijn, universeel en blijvend.”¹

Inspiratie is danook „niet een beneveling, maar een verheldering. — Vreugde, helderheid, kracht, liefde en gemoedsrust zijn de essentiën der kunstextase.” En de morgen, „de tijd der glanzende gedachten”, was voor Van Eeden de tijd der creatie bij uitnemendheid.

Wat voor hem het lelijke is, zeggen de meermalen aangehaalde passages uit *Johannes Viator* het best.² Keerzijde der levensverering is de afschuw van de stad, dat is: de civilisatie. Want daarin is het dorre, het niet meer waarlijk gaaf, door de natuur gevoed, levende. In één woord: het triviale. En wat dat is heeft Van Eeden eens zo gezegd: het is „wat men in een leege 2de-klas-coupé aan een grootsteedsch eindstation achtergelaten vindt.”³

Wanneer *Johannes Viator* het volgende tot de mensheid, zijn „moeder”, zegt, bedoelt hij kennelijk de geciviliseerde samenleving waarin hij opgegroeid was, het rijk der conventie: „Want het goede dat in mij luidt is ook uit u, en zoo ik het nog hoor en gij niet, zoo is dat wijl ik een kind ben en gij een oude vrouw, bedorven door de bekommelingen van uw lang, moeielijk leven, bedrukt en onvrij gemaakt door uwe kleine zorgen, door uwe benepen gewoontetjes, moedeloos door uw en ouderdom.”⁴

Lelijkheid en slechtheid zijn evenzeer twee aspecten van hetzelfde levensvijandige, als goedheid en schoonheid in de Stij-

¹ St. III, 173. — ² p. 74 v. Verg. vooral p. 28. — ³ Over een Holl. Roman = St. III, 174. Zie ook: Werk e. B. = ib. 237 v.; Waarvan leven wij? = St. IV, 142 v. — ⁴ a.w. 38.

gingstendentie één zijn. Als hij spreekt van „de saaiheid als zonde” bedoelt hij met saaiheid het stagnerende, niet meer pulserende leven. Het besef, dat het souvereine Leven, dat verandering is, juist het eeuwighedelement in de werkelijkheid is, verleent aan zijn overtuigingen een revolutionair karakter: het Leven zoekt geen blijvende begrensdingen, en waar die zich vormen schaden zij de groei. Daarom zijn alle in eigen bolster verharde, als innerlijk dood ervaren groeisels — Staat, Koningschap, Kerk — vijandig aan de Levenswil.¹

Ook in aesthetisch opzicht zou Walden verlossing brengen. Uit die jaren dateert de drievoudzang die wij hier aanhalen in plaats van de ontelbare uitingen van civilisatiehaat aan te wijzen:

„Ik zie de kankerbuilen onzer aard,
de steden, met een vlijmend mes gesneden.
Het vuil leekt uit, mijn hart walgt en ik wend,
ijzend van 't liefdrijk wreede,
't oog af, als 't in de diepe wonde staart.
Ik zie de grijs-asfaltten pleinen woest,
d' uittocht van benden, gromlend in ellend,
ik zie 't verroest
grimmig geraamt van groot station-gevaart.

Ik zie, o stad, uw grauw en knokig lijk
versombren gansch den gouden horizont,
lichte avondvrede zegeviert er boven
maar onder, mijle in 't rond
liggen uw donkre schonken, spookgelijk.
't Monster is dood, er gloeit geen enkel licht,
geen rook walmt op, vergruisd ligt huis en oven,
't wereldgericht
brak voor altoos zijn trotsch, kwaad-rokig rijk.”²

Op de moeilijke, in de Inleiding gestelde vraag, waar voor Van Eeden de grens tussen reëel en irreëel, Schijn en Wezen

¹ De bewijzen liggen in V. E.'s werk overal voor het grijpen. Wij willen daarom alleen wijzen op de symboliek van Sirius' geboorteplaats, waar V. E. zich misschien zelf niet scherp van bewust geweest is: „Het was in een klein plaatsje tusschen twee groote landen. Het huis stond op de grens, zoodat menig gast niet kon weten in welk land zijn hoofd lag en in welk zijn voeten. De moeder wist het ook niet....” Wie de wereld moest verlossen, zou zeker in de eerste plaats een verbreker van begrenzungen moeten zijn! — ² Nemesis = Pass. L. 80 (1899), weerklink in Waarvan leven wij? = St. IV, 149.

Waar nu? Is nu de wereld leed
 Een onbedwone slykhep? — wandel, nu
 Slacht shame menschenkinderen hand in hand
 In vrede en wijsheid over 't zonnig veld
 En zinn de bloemen aan en zyn verheerd?
 Is 't nu' al goed, en naar een liefst vertergen?

Winfried

Ik weet niet - goede meesters - stil! -
 Zoo even was 't mij toos of alle goed was
 Heel goed, - zowal het was - omdat 't zoo was -
 Toen leek mij 't ^{lulijk} teest ^{teest} ^{lelijk} ^{lelijk}
 Heel domas er om te huilen - Nog and domas
 En mee te wille rechte. Teest leest dat
 Het spante recht mij gried. — See! See!
 Zeg het nog eens - hoe was het ook - het bleek

Ik wil de wille verbeelden dat wij
 Het licht zag. Bovenstaande reproductie van een passage van het handschrift toont, hoe de echte poëzie opwelt uit het onbewuste. Terwijl de dichter zich werpt op een hoogdravend drama, dat geen leven krijgt, krabbelt hij in margine een versje neer, waarin zijn innigste levensaanvoelen zo zuiver mogelijk vorm kreeg. Verg. Den Gulden Winckel no. 385 (Jan. 1934)

In de jaren 1887—'89, de tijd die wij „depressie” noemden, schreef V. E. aan het drama Winfried, dat onvoltooid bleef en pas na 40 jaar in Jeugd-
 verzen het licht zag. Bovenstaande reproductie van een passage van het handschrift toont, hoe de echte poëzie opwelt uit het onbewuste. Terwijl de
 dichter zich werpt op een hoogdravend drama, dat geen leven krijgt, krabbelt hij in margine een versje neer, waarin zijn innigste levensaanvoelen
 zo zuiver mogelijk vorm kreeg. Verg. Den Gulden Winckel no. 385 (Jan. 1934)

lag, antwoordt hijzelf — als zo dikwijls — het duidelijkst in symboliek:

„Ik heb de witte waterlelie lief,
daar die zoo blank is en zoo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-koelen vijvergrond
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenscht niet meer....”

Rijzing naar het licht, uit eigen groeikracht: dit vonden wij als de kern van zijn religie. Opgaan in God als 's mensen bestemming is hier het passieloos naar de zon gekeerd rusten op de waterspiegel.

Niet het opgaan wordt hier dus gebeeld, maar het opgegaan-zijn: de groei leidt tot een toestand als doel, het dynamische bereikt zijn bestemming in het statische.

De nadruk die hier op deze eindtoestand ligt, en het gevoelscontrast met den „donker-koelen vijvergrond” stellen hier het worden tegenóver het zijn, het betrekkelijke tegenóver het Volstrekte.¹ Toch is het leliehart, waarin de groeikracht zetelt, zon-verwant.

Zo is overal in Frederik van Eeden's werk — *De Kleine Johannes, Ellen, Johannes Viator, De Broeders, Van de Koele Meren des Doods* — dynamiek, met het tijdloze, statische, als wezensgrond en bestemming. Er is gradatie van Goddelijkheid in alle dingen, — en niemand is goed dan God alleen.²

De wereld is het Absolute in schijn, máár zij is het Absolute in schijn; Van Eeden's geloof in 's Levens Tendentie legt de nadruk op Absolute; als dit geloof verzwakt, wordt het accent verlegd naar schijn. Beslissend is: de gevoelsverhouding tot de realiteit, die wij daarom als leidraad blijven volgen.

¹ Verg. J. Viator 16. — ² Toel. t. d. Broeders = St. III, 114; Over Woordk. IV; J. Viator XLIII.

TWEEDE PERIODE (1896-1907)

IV. DE STRIJD OM SCHONER WERKELIJKHEID.

De jaren omstreeks 1897 brengen het besluit om, in groepsverband, te leven van eigen voortbrenging, onafhankelijk van de bestaande economische orde. Deze daad brengt Van Eeden de vervulling van zijn brandend verlangen naar harmonisch, krachtig leven, en vergunt hem voor 't eerst zich deel der aardse werkelijkheid te voelen, er naar krachten aan te arbeiden, zijn dadendrang uit te leven, zonder door afkeer en nutteloosheidsbesef te worden verlamd. Hier is een nieuwe „werkelijkheid”, een van onrecht en valsheid gezuiverde, die men beter dan de oude als afspiegeling van het Absolute kan trachten te beleven; het isolement, waarin zijn afkeer hem gedreven had maar dat bij zijn aard niet paste en hem zedelijk verwerpelijk voorkwam, wordt verbroken doordat hij zich een nieuwe omgeving, een mikro-societas schept. Hij past als het ware de realiteit aan zichzelf aan, niet meer zichzelf aan de realiteit. De pionier was in hem gerijpt, die zijn idealisme niet langer moeizaam tegen de verfoeide werkelijkheid verdedigt, maar uit kracht van dat idealisme tot de aanval overgaat. Zijn wapen is het geloof in de in mens en maatschappij tot stijging stuwende Levenswil. Vandaar het vertrouwen, ondanks zoveel apert weerzinwekkends, in de mogelijkheden der mensen.¹

Hoe zeer Van Eeden opgegaan is in deze nieuwe realiteit tonen de Drievoudzangen. *Aarde* haalden we al aan,² sprekende over het soberheidssentiment. Hij vond dat nergens

¹ Zie p. 84 v. en verg. „Ik beroep mij dus geheel, en vertrouw geheel op den innerlijken rechtvaardigheidszin der menschen. Ik weet dat zij die in zich hebben, zooals een dennezaad den boom in zich heeft, ik weet dat door eigen zelf-inzicht.” *Recht of Macht* = St. IV, 218. „Nu neem ik het volgende aan, als geen nader bewijs behoevend: De mensch zoekt niet zinnelijke en stoffelijke vreugden als einddoel, maar geestelijke vreugden en zedelijke volmaking. De zinnelijke vreugden zijn middelen tot dat doel.” *Binnenl. Kol.* = St. IV, 255. „De gezonde mensch, in een gezonde omgeving, werkt uit behoefte en lust, en de goede zede, de openbare meening is voldoende om misdrijven tegen te gaan.” a.w. 286. Zie als praeludium het slot van *Vrouwenkw. en Soc.* in St. I (1890). — ² verg. p. 77.

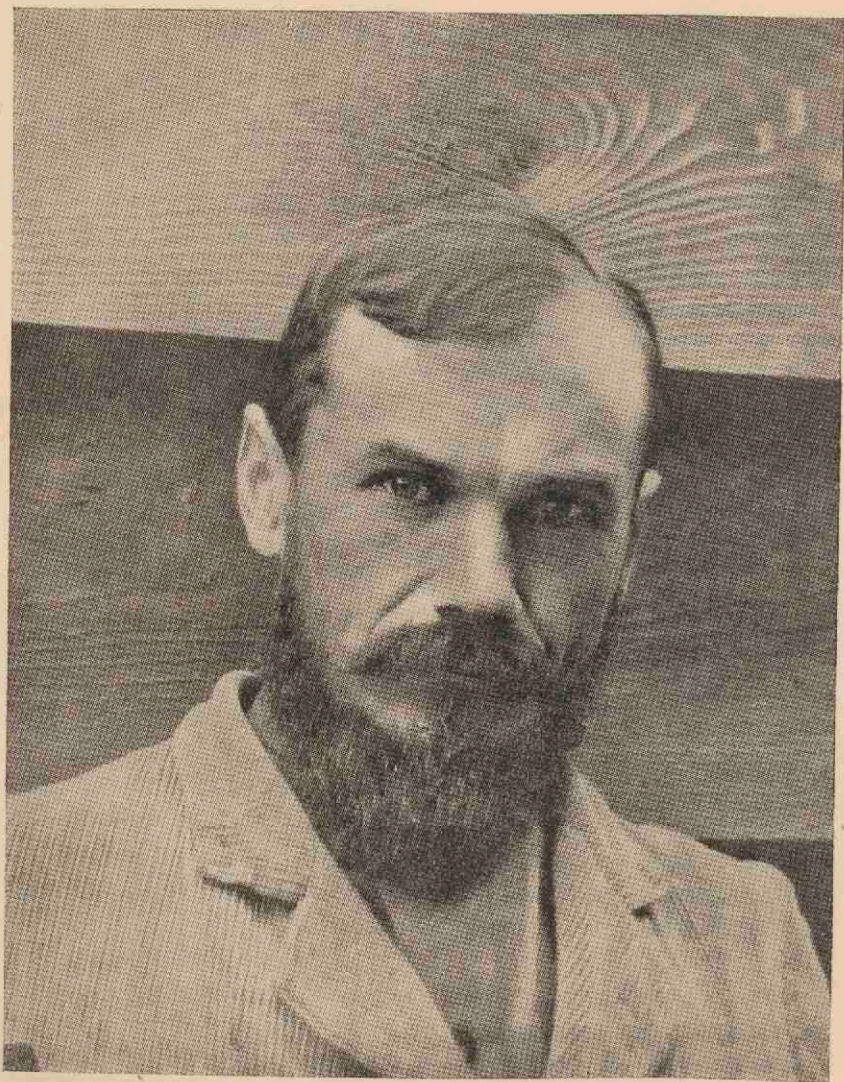

Foto Willem Bauer

WALDEN 1900

zuiverder dan op Walden, sprak het nooit sterker en bezielder uit dan in deze eerste Walden-jaren¹, en had het nooit bitterder nodig gehad.

Telkens spreken dagboek en verzen zondebewustzijn uit.² Oudejaar 1899 somt hij zijn zwakheden op, tot tweemaal toe, eens beginnend met „sensualiteit” en eens met „lustbegeer”, de oude vijand dus.³ Menselijke en wetenschappelijke schroom moet ons ervan weerhouden, al te diep op zijn intieme leven in te gaan, maar het ontgaat de aandachtige beschouwer niet, dat zijn liefde voor Ellen zijn leven in toenemende mate was gaan bemoeilijken. „Werd ik met rust gelaten en niet door zwaarmoedigen gedrukt, dan werd ik wel weer sereen en luchtig en blijmoedig en met wat overmaat van veerkracht. Maar zoo zwaar belast als ik ben met het steunen en voortslepen van zware, zwaarmoedige geesten kan men niet meer van me vergen dan een strak en streng plicht-doen. — En nu is ’t moeilijkst, dat het die zwaarmoedige zelf is, die dit niet begrijpt. Terwijl ik haar last meedraag, vraagt ze me waarom ik niet wat luchtiger en leniger ben, waarom ik zooveel stugger, en minder spraakzaam ben dan vroeger. Alsof ze niet weet, wat me moe gemaakt heeft en zwijgzaam.”⁴ Ook „de schromelijke scheiding” tussen het erotische en het sexuele, waarvan in het eerste hoofdstuk sprake was, moest door deze liefde tenslotte op de spits gedreven worden. En als men met „Nu wend ik verder het innerlijke willen tot het zuiver spiritueele” (1893) vergelijkt: „Ik sta lager, maar vaster en kan zoo beter stijgen. Ik was te hoog gestegen voor mijn kracht. Toen

¹ „Men weet het wel, dat weelde en gemak bederft. Men weet het best. Dat men door werken zalig wordt — handenwerk is hier bedoeld — en dat men in ’t zweet zijns aanschijns zijn brood moet verdienen. Dat een gemakkelijk, weelderig, fysiek werkeloos leven verwijft en verwent, enz.” — „En de Afrikaanders hebben die (sc. zekere zedelijke) eigenschappen juist gekregen, omdat zij de kleine genotjes hebben ontbeerd, waarop wij zoo gesteld zijn. Omdat zij een hard, sober en gevaarlijk bestaan hebben geleid. Terwijl wij verpieterd en bangelijk en kleingeestig zijn geworden door ons veilig en gemakkelijk renteniersleventje in kleine stadjes, door ons cijferen achter lessenaars, ons schacheren, visites maken en dincetjes geven”. Afrik. Krijg = St. IV, 89 v. (1899). Verg. D. III, 169, 175 (1898). — ² Vooral S. en W. II, IV. — ³ D. III, 195 en pass. — ⁴ a.w. 217 (Oct. '00).

heb ik me vernederd tot mijn ware zelf"¹ — dan ziet men ook in 't eigen innerlijk een zoeken van de realiteit.

In *Van de Koele Meren des Doods* staat ons de objectivering van dit innerlijk beleven voor ogen. Het eerste plan voor dit boek schreef Van Eeden 6 Augustus 1894 in zijn dagboek,² maar nog helderder in een notitieboekje dat zijn excerpt uit Madame Guyon bevat³: naast „Dieu détruit (l'amour propre) par une impureté apparente, dont il se sert: parce que ces sortes d'attaques humilient extrêmement une âme superbe" schreef hij: „voor h.B.v.d.D. (= het Boek van den Dood): de levensmoeheid, de reiniging door zonde, de schending en verontreiniging van al het beste in ons, de stijging daarin tot de onteigening, de geestelijke dood, de eindelijke heiliging, de huisheiligheid." Er is straks al op gewezen dat de slothoofdstukken het bereiken der individuele bestemming schetsen. Zeker heeft Van Eeden op Walden de vervulling van de beste voorwaarden voor zedelijke stijging verwacht, en te weinig beseft, dat geruchtmakend oppositioeneel pionierschap voor geestelijke „ontteigening" niet zonder meer bevorderlijk is.

En dan ontdekt hij in dezelfde jaren zijn merkwaardig vermogen om „helder" te dromen; deze droomwereld houdt hij voor „den schemerenden voorhof van 't generzijds".⁴ Dit richt de aandacht sterker dan ooit naar binnen, en maakt het eigene uitzonderlijk en belangrijk.

Neemt men daarbij zijn hooggespannen, wat simplistische verwachtingen in aanmerking,⁵ dan voorziet men heftige

¹ a.w. 101 (Jan. '97); ov. plaatsen: ib. 57, 104, 110, 117, 140, 143, 166, 195, 211, 221; God en Mensch = Pass. L. 55; De Aanroep = ib. 103. — ² D. III 25, 56, 64, 119 (hier voor „zonder sensualiteit" te l. „zonde, sensualiteit") enz.; verg. Pass. L. 123 v.; Kl. Joh. III, 170. — ³ Verg. K. Meren XXX. — ⁴ 2 Feb. 1900, D. III, 195. Verg. p. 120 en Over Spiritisme = St. IV, 26. Men merke op dat V. E. al in 1897 in Over Halluc. = St. III, 118 loochent, dat het wakend waargenomene *als zodanig* reëler is dan het in de droom ervaren. — ⁵ Simplisme lag al opgesloten in veel wat wij aanhaalden; verg. ook Waarvan leven wij? = St. IV, 138, waar de interestheffing alleen verantwoordelijk gesteld wordt voor de euvelen der samenleving. Verg. in dit verband wat hij aan Ellen schrijft 6 Jan. 1893: „Ik lijd aan verbeterzucht. Ik wil de dingen te gauw en te onhandig veranderen." Br. 77, verg. 150. Het utopische komt ook duidelijk uit in de correspondentie met Lady Welby, Bijl. B no. 3.

conflicten als eens de makro-societas haar machtige rechten zal hernemen, en men vermoedt, dat de Walden-ervaringen beslissend zullen zijn voor Van Eeden's zielsontwikkeling.

De „3de Periode” in de bundel *Van de Passielooze Lelie* heet Uitkomst. Het sonnet van die naam spreekt van nieuw gevonden liefde, en het dagboek — „Hier begint een nieuwe periode in mijn leven”¹ — toont het verband: dit vers betreft „Sara”, die Van Eeden's tweede vrouw zou worden. Wie het dagboek aandachtig leest, begrijpt waarom in het origineel de woorden „Ik ben in behouden haven” er zo nadrukkelijk, in groter schrift en onderstreept, staan.² Van Eeden vond de zo smartelijk gemiste éénheid in wat ziel en zinnen begeerden terug,³ en dat betekende een verzoening tussen ideaal en werkelijkheid in eigen innerlijk, de mogelijkheid om door geheel zichzelf te zijn toch aan de eisen van de innerlijke maatstaf te voldoen.⁴ Deze nieuwe, reële liefdesbeleving was hem mogelijk, doordat hij, als gezegd, ook in eigen gemoed realiteit zocht, en zeker groeide tevoren zijn levensmoed en levensgeluk al, door Walden. Maar eenmaal gevonden, heeft de nieuwe liefde deze ontwikkeling zozeer begunstigd, dat Van Eeden er de eigenlijke verlossende gebeurtenis in zag: Uitkomst.

Voorals de lyrische verzen weerspiegelen dit veroveren van levensvreugde. *Het Zeegeruisch*, van 17 Augustus 1900, is blijkens het handschrift nog aan Ellen opgedragen; *Levenswonder in ouder-woorden* is van dezelfde maand: in beide wordt het zondegevoel al door nieuwe levensmoed gedragen. Maar uit *Het Antwoord*, dat evenals *Uitkomst* in

¹ a.w. 266 (7 Mrt. 1901). Drie regels lager: „Ik wil God met meer vreugde dienen.” In V. d. Pass. L. dateert De Aanroep van vóór, *Het Antwoord* van na 7 Mrt. — ² a.w. 227. — ³ „Wie heeft mij liefde doen kennen zonder bitterheid? Wie heeft mijn blijdschap hersteld?” Een Minnezang = D. en B. 60. Het soberheidssentiment voor 't laatst sterk in Hei-leeuwerik = Pass. L. 95 (15 Juli '01). Verg. voor het verdwijnen van het dualistisch voelen p. 24, 135 en vooral Dagb. IV, 176 (1906): „Vroeger (...) zat ik altijd met de fysieke leelijkheden. Die acht ik nu niet meer. Evenmin als vrouwen dat doen. Is dat vooruitgang of achteruitgang?” — ⁴ „Ik doe al het geforceerde, kunstmatige, onoprechte weg uit mijn wezen. Dat is mijn zedelijkheid, wat men ook onzedelijk moge noemen.” D. III, 227 (11 Mrt. '01), verg. 228 v.

Maart 1901 ontstond, spreekt de verlossing, en ook in de verzen der volgende jaren blijft die hoorbaar.¹ Ook in *De Blijde Wereld*, met zijn sterk vertrouwen in 's werelds Goddelijke stijgkracht, in Zang VI van *Schijn en Wezen II* en verschillende Studies uit de Vierde Reeks klinkt de stem van één die eindelijk gevonden heeft wat voor de wereld en hemzelf genezing en verlossing zal zijn.

Welke blijvende sporen dit in zijn denken achterliet, zal later blijken; de gevoelsverhouding tot de mensenwereld, die uitermate gewichtige factor in zijn leven, onderging er een beslissende, maar tijdelijke wijziging door.

Het eigen samenlevinkje nl., hoewel in menselijk opzicht verre van ideaal, vormt een bescherming, en het besturen ervan brengt Van Eeden toch aanhoudend in contact met de makro-societas. Zo gaat hij, alleen al door gewenning, meer en meer zijn houding tegenover de laatste vinden. „Eergister meeting. Zoo, zoo. Het was geen plezier en de schillen en papieren zijn niet mooi, maar ik onderwierp me.”² „Het stadsleven doet mij aan als iets, waar ik vroeger op neerzag, maar waaraan ik nu naar mijn krachten met voldoening deelneem, omdat ik er zie het opgroeien van mijn ras. Ja, ik zie nog al het inferieure en leelijke, maar ik zie ook het krachtige echte leven, dat belooft voor de toekomst. En daaraan moet een wijs mensch meedoen. Ons volk is nog in zijn kinderjaren, maar het leeft en groeit, er is een nieuwe vitaliteit in gekomen. — Ik leer op dezen leeftijd aan den eenen kant, hoe verbazend achterlijk, slaafs en onoplettend de menschen zijn, hoe laag hun peil van smaak en kennis. Maar aan den anderen kant waardeer ik meer wat ze zijn, mijn volk, mijn kameraads, waarmede ik samenleven moet en waarin ik arbeiden moet, verfiynd, verwend en beter gecultiveerd als ik ben.”³ „Ik ben nu bevredigd door werkdadigheid.”⁴ De vervolgdelen van *De Kleine Johannes* en de drama's, vooral *De Zendeling*, die de ervaringen dezer

¹ Die van 1901 vormen de 3de Periode van V. d. Pass. L.; van 1902 dateren uit Dante en Beatrice: Koele Meidag, Aan de Grootte Dichters, Des Levens Kern, Schat mijns Harten; van 1903: Alles voor U, Vrees niet, Zelfschouw, In Memoriam, de Dante- en Beatrice-cyclus. Loo-verlies en De Staf zijn (nog) niet te dateren. — ² D. IV, 38 (Mei 1903); verg. Kl. Joh. I, hfdst. IV! — ³ D. IV, 55 v. (Oct. 1903). — ⁴ a.w. 51 (Sept. 1903).

jaren verwerken, bevatten het meest realistische wat Van Eeden ooit schreef.

Maar de nieuwe liefde bevatte uiteraard de kiem van nieuwe spanningen, die Van Eeden's persoonlijk leven hoe langer hoe straffer moesten gaan beheersen. Het is niet verwonderlijk dat hij eind 1903, in weken van geestelijk recueil, de Dante-sonnetten schrijft, waarin het geloof in de Liefde als

d'ééne Macht
die 't kinds-hart wekt met stralen luw en zacht,
en die de Zon beweegt en d'andre sterren" —

beschaduwd wordt door 't oude heimwee naar de enige ware Werkelijkheid, door machteloosheid ondanks alle activiteit, bewuste onmacht zich in gigantische kunst te sublimeren:

„Mijn hart smacht naar dat verre vaderland,
waarvan wij beide op aard een vóórglans zagen,
toen nauw-ontwaakt, in blijde kinderdagen,
zich ziel aan ziele spon met teedren band.

Toen, door dat bliksemfelle licht geslagen,
verhief zich ons verwonderde verstand
en bleef om 't kernvuur van zoo schoonen brand
en om terugkeer naar dat licht-heil vragen.

Dàt is mijn smart, dàt raakt het diepste wezen
van al mijn vreugde en leed, dàt geeft de klank
van innigheid aan deze zwakke zangen —

Gij steegt omhoog, op wieken, sterk en blank,
van een grootmachtig, triomfant verlangen —

mijn wonde brandt nog altijd ongenezen.”¹

De kentering ten ongunste staat dan voor de deur. De April-staking van 1903 had hem al hard doen botsen tegen de realiteit, maar pas de gevolgen worden een fatale kracht-proef. Voorjaar 1904 richt Van Eeden om de uitgesloten stakers te helpen „De Eendracht” op.² Deze wordt hem, door de geweldige uitgroei, al na enkele maanden teveel,³

¹ D. en B. XVIII. Verg. ook Alles voor U!, dat al van Aug.'03 dateert. — ² Zie hierover H. Humanity 109 v.; Kalff, a.w. 255 v., over Walden en G. G. B. 183 v., 217 v., 261 v. — ³ Van Oct. 1904 af vermeldt het dagb. voortdurend het verlangen om zich terug te trekken zodra

en de drie nu volgende jaren vecht hij een strijd uit, die niet alleen De Eendracht — ondanks tijdelijke voorspoed — niet redden kan en het vermogen van Van Eeden en zijn naasten als offer eist, maar die tevens de reïntegratie van zijn betrekking tot de maatschappij verijdelde.

Eigen schuld was daarbij, dat hij de wereld en de mensen onvoldoende kende, en de praktische waarde van de eigen bedoelingen overschatte. Maar die schuld zouden wij een tragische willen noemen. Van Eeden had zich waarlijk weggegeven zoveel hij kon, en was niet geaccepteerd. Dat zijn innerlijk tegenstrijdige natuur daarvoor in hoge mate aansprakelijk was, doet aan de waarde van zijn streven niet af en wettigde allerminst het nationale leedvermaak bij zijn val.

Het vertrouwen in de mensen, althans in hun rijpheid voor de „B”-organisatie, verdwijnt.¹

Hoe langer hoe zekerder voltrekt zich dan de omkeer; de dichter in Van Eeden eist zijn rechten op, die hij vooral door de Eendracht-beslommeringen verkort voelt. Toneelplannen bestormen hem, het eerst Maart 1905 in Italië, dan tijdens zijn verblijf in Berlijn eind 1905: „Toen, daarna, vannacht, begon mij langzamerhand goed helder te worden, wie en wat ik ben, en wat mijn taak en mijn plicht is. Van Berlijn begint het keerpunt. De vaste vernieuwde stijging. Het volle besef van mijn waarde en roeping.” „Nu weet ik mijn weg. En ik zal mij niet meer laten afleiden. In 't praktische leven deed ik al meer dan genoeg. Ik moet mij aan die nuttelooze kwellingen onttrekken. — Ik ga studeeren en schrijven. Niet meer dan het hoogst noodige geef ik aan het sociale werk.” „Nu is dat dadenleven bijna ten eind. Het was het aanraken van de aarde om kracht te krijgen. Nu moet ik terugkeeren tot mijn geestelijk leven en dat vastleggen in mijn kunst.” „Nooit heb ik mijn dichtersroeping zoo sterk gevoeld als nu.”²

Het zich-afwenden van de werkelijkheid gaat nu snel en

De E. veilig zal zijn. 1 Jan. 1905: „Ik voel, dat ik zoo spoedig mogelijk mij aan „De E.” moet onttrekken. Zoodra de zaak veilig is. Het bezwaart mij soms zeer. Wat is ons volk stuursch en dom en lomp.” D. IV, 91. Natuurlijk voelen de kolonisten dat wezen en schijn bij V. E. niet meer kloppen, wat de verhoudingen schaadt. — ¹ verg. p. 84 en 137. — ² Resp. D. IV, 122, 124, 162, 170 (Juni '06).

onweerhoudbaar: „De Hollandsche beslommingen waren zoodanig, dat ik mij tot walgens toe afkeerig voelde. Herrie op Walden, geldzorgen op de Eendracht. Ik kan het niet meer verdragen.” „De Hollandsche domper. Zoo moet ik het noemen. De atmosfeer hier is voor mij geen lucht, maar lijm of stroop.”¹

Het dagboek gaat nu uitdijen tot een veelvoud der vorige jaren.

„Schoon land, geliefde taal, verwenschte lieden. Ik bracht mijn nieuwe kamer in orde. Een prettig vertrek. Kon ik daaromheen nu een wildernis, met een muur erom, maken?”

„O, de „Sehnsucht” in de woorden:

„Du bist Orplid, mein Land,
das ferne leuchtet....”

ik kan het niet lezen zonder tranen.”²

Het romantisch dichterschap had zijn rechten hernomen. Maar daarmee ook het nooit van zichzelf loskomende, nooit de puberteit ontgroeierende ik-besef. De makro-societas, de „werkelijkheid”, wreekte zich integraal: ze ontnam Van Eeden zijn illusies en zijn vermogen, verguisde hem om zijn echtscheiding, weigerde zijn toneelwerk — hoe zal dit het naar „onteigening” strevende ik beïnvloeden? Welke gevolgen zullen de Walden-ervaringen voor Van Eeden's zielsontwikkeling blijken te hebben?

¹ Resp. D. IV, 179 (Juli '06 na terugkeer uit Engeland) en 200 (Aug. '06 na terugkomst uit Schwalbach). — ² Resp. D. IV, 210 en 220.

DERDE PERIODE (1907- ± 1915)

V. VERKONDIGING VAN HET IDEEAAL NA VERLOREN STRIJD.

Van Eeden had dus aanpassing verkozen boven vlucht, maar hervormende activiteit boven aanpassing: zedelijke motieven bepaalden de grote lijn van zijn leven. In hoeverre was hij genaderd tot wat hij het doel der zedelijke ontwikkeling achtte: de „onteigening”? Of Walden dit proces gunstig had beïnvloed hebben wij zoëven betwijfeld, en of een geleidelijk slagen der sociale experimenten het gedaan zou hebben moeten wij daarlaten.

Maar zeker is, dat de catastrofe van 1907 elke geleidelijkheid afbrak en de vraagstukken van Van Eeden's leven zo scherp mogelijk toespitste. Dat iemand, voor wie de verhouding tot de wereld een levensvraagstuk was, naar verlossing van zichzelf hunkerde, is verre van verwonderlijk: die verhouding blijft alleen een probleem voor wie tezeer aan het eigene geboeid is.

Niet voor niets had Van Eeden de deemoed zo centraal gesteld in *De Broeders*, zijn grootste werk, en niet voor niets werd hij levenslang gehanteerd door een dramatisch ontwerp dat „Trots Verbrijzeld” zou heten!¹

En nu moet hij opnieuw een keus doen, een die over zijn verdere leven beslist. Hij ziet onveranderlijk drieërlei mogelijkheid: aanpassing, hervorming, vlucht.

Door zich aan te passen had Van Eeden, als hem „Heldhaftigheid” gegeven was in de ruime betekenis die hij aan dit woord hechtte, een hooghartig, sceptisch, maar waardig en beminnelijk oud man kunnen worden,² die „als Ragnar lachend sterven” kon.³ In Vico Muralto stelde hij zich weldra deze mogelijkheid voor ogen.

Maar hij wilde hervormer blijven. Nu de praktische activiteit voor hem afgesloten is, zal hij blijven verkondigen, als de dichter-denker, die de Goddelijke vonk overbrengt en

¹ Iets ervan verwerkelijkte hij in *De Heks van Haarlem* en in het *Skelet*, maar het plan bleef bestaan zolang hij schrijven kon. — ² Br. 179. — ³ Lioba 116.

de daadkrachtigen de weg wijst en tot geestdrift wekt: Minnestral, Sirius.

De derde oplossing van zijn levensprobleem, de vlucht uit de werkelijkheid, verwierp hij als vanouds, en door zijn verworven praktische wereldkennis scheen hij anderen en zichzelf toe, aan realiteit gewonnen te hebben. Later blijke, in hoeverre dit schijn was.

Nederland, in *Lioba*¹ en nu weer in *De Nachtbluid*² zo innig verheerlijkt, wordt Van Eeden door de jongste ervaringen onverdragelijk. Maar de citaten in 't vorige hoofdstuk spraken 't nadrukkelijk uit: dit komt door de mensen die dit land bewonen en tot de „werkelijkheid” maken. Hun verwijt hij niet alleen hun egoïstische gemakzucht, waar alle idealisme pal op was afgestuit, maar niet minder, dat ook de beteren onder hen zijn falende krachten zwaarder lieten wegen dan zijn laudanda voluntas. Dat hij als leider tekort was geschoten heeft hij volmondig erkend;³ dat hij een hoogst verdienstelijke poging gedaan en grote offers gebracht had, wenste hij door de anderen erkend te zien. Maar de Nederlander is praktisch, en Nederland voor profeten te klein: men is er al gauw „de zoon Jozefs, wiens vader en moeder wij kennen.” En „vanwaar komt dan dezen dit alles?” Dieper oorzaak was, dat collectiviteiten altijd instinctief verzet voelen tegen de verbreker van hun orde: het nijldige gonzen van een bijenkorf waartegen men stoot.

Dit beeld is van Van Eeden zelf, maar een andere biologische vergelijking die hij in deze jaren maakt, toont nog duidelijker, hoe hij de verhouding tussen de mensen en hemzelf zag. Hij spreekt van „de wat bizonder geteekenden onder een vogelsoort, die ongenadig vervolgd worden”, en als voorbeeld daarvan schreef hij *Ijsbrand*, waar hij als motto voor plaatste: „denn radotiren heisst nicht, wie es das gemeine lexicon sagt, allein albernes Zeug reden, sondern auch: das Rechte zur unrechten Zeit sagen, welches dem sogenannten Verstande immer albern vorkommt.” Hiermee tekende hij de toestand zeer scherp: hij had in wezen gelijk; wat hij verkondigde waren nog altijd „waarheden als koeien, of als

¹ a.w. 138. — ² a.w. I v., 171. — ³ o.a. in de als Is Communisme een droombeeld? in St. V opgenomen Amerikaanse rede.

AMERIKA 1908

varkens, of als leeuwen".¹ Maar in de toepassing dier ware denkbeelden op de realiteit had hij geen voldoende inzicht: hij wist niet wat er economisch mogelijk was en evenmin wat er psychologisch kon, doordat hij te ver van de mensen af stond. Het bewustzijn dat hij „radotirt” betekent wel inzicht in de situatie, maar niet het vinden van een goede oplossing. En die vond hij niet, doordat hij IJsbrand alleen met bekrompen egoïsten omringde, m.a.w. de juiste verhouding tussen de omgeving en zichzelf uit het oog had verloren.

De eerste daad waarmee Van Eeden zich tot nieuwe activiteit opmaakt zijn drie reizen naar Amerika in 1908 en 1909.² Dan blijkt wat hij door Walden gewonnen heeft: praktische wereldkennis, en het gezag, het recht van spreken van de experimentator. De door de barre werkelijkheid beproefde visionnair fascineert, zowel als hij over sociale plannen als wanneer hij over psycho-therapie leest. Ook al is de doelstelling: het vinden van een „inspired millionaire”³ te vaag omlijnd om ook maar de kans te geven op volledig innerlijk succes, het bereiken alleen al van een uiterlijk succes in dit vreemde land wil iets zeggen, zeker als men de kleine Johannes geweest en in diepste wezen gebleven is.⁴ Toch heeft Amerika hem tenslotte teleurgesteld. Er komt geld bijeen en er wordt een nieuw Walden op touw gezet, maar Van Eeden zelf heeft daar rechtstreeks weinig mee te maken. Amerika verwerkte de sensatie-Van Eeden even glad als zovele andere — *Het Paleis van Circe*, waarin de nymphomane Orpha beroemde mannen uithoofde der sensatie betovert, was niet alleen gemunt op één bepaalde Amerikaanse,⁵ maar, zij 't ook onbewust, op Amerika in 't algemeen. Na zijn derde reis voelde Van Eeden zich, of hij 't weten wilde of niet, geplaatst in de rij der „ci-devants”.

¹ Waarvan leven wij? = St. IV, 109. — ² Zie voor de feiten Kalf, a.w., die echter de dagboeken, brieven, enz. niet gekend heeft. — ³ G. S. Lee, schrijver van „Inspired Millionaires”, was een der Amerikanen wier denkbeelden die van V. E. ontmoetten. — ⁴ Hijzelf geeft zich daar rekenschap van: „Wanneer men mij als jongen had gezegd, dat ik eenmaal een groot publiek in Amerika in geestdrift zou brengen door een rede in het Engelsch (....) dan zou ik dat als een onmogelijke fantasie hebben beschouwd.” D. VI, 119. — ⁵ Mrs. Helen Smith, Dagb. V en VI, 116 en passim.

Een nieuw vaderland wordt Amerika dus niet.

En het oude was na het bitter-openhartige, maar hoogmoedige „atjuus” van 1908¹ niet gastvrijer geworden. Na de tweede reis schreef hij, evenals in 1906: „Holland met zijn zware, vijandige atmosfeer. (...) Wie zou ik de zorg voor mijn schriftelijke nalatenschap kunnen opdragen? Mijn dagboeken? Wie is er liefderijk, ruim en bekwaam genoeg een eerlijke biografie van mij samen te stellen?”²

En bij thuiskomst wachtten hem weer „een aantal Hollandse besprekingen van „de Nachtbruid”, echt doortrapt Hollandsch, ploertig, nuchter, honend, schamper, koud en wreed, blind en dom, enfin! zooals het altijd was — en zooals het wel blijven zal zoolang ik leef.”³

Had hij nu maar gekund wat hij in 1893 deed: door superieur werk de kritiek de mond snoeren! Maar na *De Nachtbruid*, die nog fragmenten van zeer ongemeen allooi bevatte, publiceert hij zijn communi opinione slechtste werk: *Het Paleis van Circe*. De schromelijke misschatting die hij ten aanzien van dit stuk toonde, verraadt een vertrouwen op eigen inzicht dat ons moet waarschuwen. Het échec heeft hem „flink geknauwd”, maar ligt aan ’t publiek: „dat de smaak van het publiek en de recensenten beter zou zijn dan de mijne — nu, daarvoor is niet veel arrogantie noodig om dat te betwijfelen”⁴, en dat Van Nouhuys het stuk weigert „is half een calamiteit, omdat het mij onmogelijk maakt verder mede te werken aan Groot Nederland, half een geluk omdat ik nu ook niets anders schrijven zal dan wat mij ’t liefst is. Te denken (...) dat ik nu, op mijn vijftigste jaar, nog niet competent zou worden geacht in mijn eigen werk te beoordeelen wat het drukken waard is of niet.”⁵

Hoe de verhouding tot de mensen zich ontwikkelt, licht hij zelf duidelijk toe: „Ik ben diepgaand veranderd, dit laatste half jaar. Veel vrediger, innerlijk rustiger, vaster. En wat opmerkelijk is en vooral gewichtig, is dat ik veel beter het dagelijksch bedrijf der menschen met alle misverstand en miskennis kan dragen, omdat ik beter bewust ben van mijn eigen positie. Ik weet dat wat ik te zeggen heb, eerst geldigheid krijgt over geruimen tijd. Ik begrijp veel beter dat het

¹ St. V, Voorwoord. — ² D. VI, 74. — ³ a.w. 144. — ⁴ a.w. 156. — ⁵ a.w. 172.

nu nog geen waarde schijnt te hebben voor de menschen, dat ze het nog niet plaatsen en gebruiken kunnen. Die gestadige ergernis van vroeger, hoe menschen zoo onbegrijpelijk blind en kortzichtig kunnen zijn, is nu zoo aanmerkelijk bedaard, juist omdat ik zooveel helderder zie en zoo zeker weet dat mijn tijd, de tijd van mijn ideeën, komen zal. Ik ben nu schijnbaar veel bescheidener omdat ik innerlijk veel meer waarde-besef heb. Ik voorzie beter, en zie de wereld veel duidelijker.”¹ Hier wordt het zelfgevoel als principiële oplossing geprezen; straks wordt die gedachte uitgewerkt: „Wer ursprünglich denken muss und seine Gedanken behaupten will, kann nicht ökonomisch organisieren, weil die Menge ihn kaum verstehen und ihm gewiss nicht folgen kann. Der königliche Mensch — der Prophet, der Dichter, der Weise — wird nur von sehr wenigen sogleich verstanden.”² Deze aanhaling brengt ons tot het uiterlijke feit dat de jaren 1910—1914 kenmerkt: het nieuwe contact met gelijkgezinde buitenlandse intellectuelen; dit zijn, om van talloze merkwaardige ontmoetingen — Freud, Eleonora Duse, Wassermann — niet te spreken: Buber, Landauer, Däubler, Bjerre, Rathenau, Petrucci, von Molo, Rolland, Upton Sinclair en vooral Erich Gutkind. „Het mooiste feit in 1910 was het vinden van Gutkind” begint Van Eeden zijn oudejaarsrésumé. Met hem, „Volker”, schrijft hij dan in de volgende maanden het manifest *Welteroberung durch Heldenliebe*, een oproep aan de „Königlichen vom Geiste” tot het vormen van een „wereldrijksdag”. Dit zal zijn een geestelijk wereldcentrum, dat de Richting der mensheid als een kompas aanwijst. Het dagboek bevat meer over de praktische uitwerking dan de oproep zelf: „Er zijn niet meer noodig dan een paar hoofdpunten van overeenstemming, en wel: 1. inzicht van de materialistische waan; 2. inzicht van het sociale onrecht. En voorts moeten alleen die worden uitgenoodigd, die blijk gegeven hebben van een waarlijk vrije gezindheid. En die vrije, koninklijke gezindheid moet duidelijk worden gekenschetst in de oproep — zoodat niemand zich erin vergissen kan. Een practisch programma is onnoodig — evenals statuten, bestuur, enz. enz. Alleen een secre-

¹ a.w. 227 (Sept. 1910). — ² *Welteroberung durch Heldenliebe*. Berlin u. Leipzig 1911, p. 8. (Nederl. vert. d. H. Borel. Den Haag 1933).

tariaat. Wat er gedaan moet worden zal voortvloeien uit de gedachtewisseling en de verstandhouding. Het allereerste moet zijn een zuivere, nobele, klare verstandhouding. Een voorzichtig vergelijken, een wijsgeerige neiging tot eerlijk, onzelfzuchtig, belangeloos verstaan. Is dat goed omschreven — dan volgen de daden van zelf.”¹

Als Walden utopische elementen bevatte, dan moet dit, bij vergelijking van doel en daden, wel hersenschimmig heten.²

Voor Van Eeden is het het enig-waardevolle: hij schept zich in deze vriendenkring een nieuwe sociale entourage, een nieuwe „werkelijkheid”, een.... aristo-societas. Hoe hij erin opging, is te lezen uit „Volker”’s herdenking van Van Eeden’s komst in zijn huis: „Sehr selten ist es mir begegnet, dass ein Mensch mit einer solchen Kraft der Gegenwartigkeit und Wirklichkeit vor mich hingetreten wäre. Van Eeden hatte in grossartigem Maasse, was ein uraltes Wort der magischen Kulturen „Orenda” nennt, — dass meint ein Fluidum von gebieterischer Macht, Führertum, bannender Kraft. Der Mann der in unser Zimmer eingetreten war, machte auf uns zunächst fast den Eindruck eines Seemanns. Eine herrliche Straffheit des Körpers wie ein Panther. Die Hand, — ich werde nie aufhören den Druck dieser wunderbaren Hand zu spüren — war wie Erde, die von Sonne durchglüht ist. Das Ueberwältigendste aber waren die Augen, die unablässig Blitze und Funken sprühten.”³ Van Eeden zelf noteerde: „De Nieuwe Gidstijd was (....) bij dit vergeleken (....) klein, bedompt, goor. Deze geestesgemeenschap met Buber, Volker, Sinclair, Bjerre, — dat is het ware nieuwe leven.” „Gister een mooie avond met Buber en Gutkind. Het was een prachtig, rijk gesprek, dat ons alle drie evenzeer wel deed. Hier was het fijnste intellect en het diepste gevoel der wereld bijeen.”⁴ Dit krasse zelfgevoel wordt tot systeem uitgewerkt in *Heldenliebe*, Van Eeden’s aandeel in het manifest. Met de „Königlichen vom Geiste”, tot wie het gericht was, werden bedoeld „die Ebenbürtigen”.⁵

¹ D. VI, 250 (Dec. 1910). — ² Shaw schreef: „Have you no sense of proportions?” — ³ Liber Amicorum (1930). V. E. schreef later eens in ander verband aan hem: „Ich weiss wie du dich imponiren lässt”. Maar het bovenstaande is toch een merkwaardig getuigenis van wat wij daareven het fascinerende van de latere V. E. noemden. — ⁴ D. VI, 247 v. (Nov. 1910). — ⁵ a.w. 52.

Er vormt zich om de „Urzelle” Volker-Van Eeden dan gaandeweg een „Kreis”, die in Juni '14 in Potsdam zijn eerste officiële bijeenkomst heeft. Van Eeden zat toen voor. De enige Hollander die verder aanwezig was, Borel, schreef na jaren: „Ik heb (...) Van Eeden toen gezien, veranderd, getransformeerd, met het beste en edelste van hem als op mystieke wijze uit hem gesubstraheerd, en al het kleine, persoonlijke, egoïstische geheel van hem weg.”¹ Van Eeden schreef die dag in zijn dagboek: „Wat gebeurd is, is zoo groot en machtig, zoiets geweldigs, dat het den adem beneemt bij het herdenken.” En twee dagen later, aan 't slot van een terugblik: „En ikzelf — half diep deemoedig en mij onwaardig voelend, half glorierijk trotsch en mij volkoomen op mijn plaats achtend — een kind dat zich als volwassene en eerwaardige hoort toespreken.”² Deze laatste uiting is diep waarachtig, juist in zijn tegenstrijdigheid.

Voordat wij Van Eeden verder volgen, moeten wij ons ook aan de hand van zijn artistieke werk van zijn gevoelsverhouding tot de „werkelijkheid” rekenschap geven. Die werken zijn, enkele minder belangrijke toneelstukken daargelaten: *IJsbrand* — 1907; *De Nachtbuid* — 1908-09; *Het Lied van Schijn en Wezen II, Zang IX-XII* — 1909-10³; *Sirius en Siderius I en II* — 1910-13; *Paul's Ontwaken* — 1913; *De Heks van Haarlem* — 1914; *Het Lied van Schijn en Wezen III, Zang I-V* — 1912-15.

Onder de leidende motieven is er maar één dat blijft, de verkondiging van het ideaal: de dichterkoning (Sirius), voorbereid in de door dichter of denker geïnspireerde koning; dit is het Minnestral-motief, dat al van

¹ Geschenk 1933, p. 40. Zó had ook de beeldhouwer Edström hem gezien. V. E. zag die kop met „een schuwe, beschaamde eerbied. Dat is mijn beste zelf, mijn goede genius, droevig waarachtig.” D. VI, 246. —

² Opgang '33, p. 432 (15 Juni 1914). — ³ Chronologie: Zang I en II sloten bij 't Eerste Boek aan in 1896; aan III begon V. E. 16 Nov. 1896, versch. Tweem. Ts. Nov. 1900; aan IV werkte hij in Aug. 1898, versch. XXe E. Feb. 1902; aan VI begon hij in Nov. 1901; aan IX werkte hij in Juli 1909, dat VIII zijn Fechnerleatuur weerspiegelt (S. M. Noach in N. Taalg. XXVII, 103) komt dus uit; XI en XII zijn van April-Mei '10.

vóór de ramp van 1907 dateert en tot na de overgang tot het Katholicisme blijft.

De verhouding tussen het uitzonderlijk individu en zijn medemens behaart alleen de beide eerste werken: de „Heldenliebe“-gedachte, datgene dus waar zijn uiterlijke leven in opging, komt nergens voor dan in het voorlopig ongeschreven *Sirius en Siderius III*; sedert 1912, dus in de jaren dat de aristo-societas zich ontwikkelde, is van al het werk de onzekere heid het alles overheersende motief. Profetische bezieling, zoals er in sommige verzen uit de Walden-tijd geklonken had, zoekt men hier tevergeefs.

Waarlijk musisch bezielde heeft hem in deze levensjaren maar één ding, en dat stond buiten alle streven en denken: de geboorte van zijn zoon. *Toen ons kindje glimlachte* en het begin van *Sirius en Siderius* zijn daaraan te danken.¹ Maar verder reikt zijn werk nergens tot de vroegere hoogte. De laatste zangen van *Schijn en Wezen's* Tweede Boek verliezen aan dichterlijke bewogenheid wat ze aan intellectuele betekenis winnen; de eerste zangen van het Derde Boek komen nergens boven tobbed vragen uit; ook in *De Nachtbluid* worden beschrijvingen waarin Hollands schoonste werkelijkheid levend schijnt te worden, onmiddellijk overstelpt door 't moeizaam wentelen van problemen. *Sirius en Siderius* verliest na het sublieme begin allengs aan warmte en kleur; de beschrijving blijft „limpiede“,² maar wordt tevens onwezenlijker naarmate ook hier de problemen de overhand krijgen over de dichterlijke verbeelding. En in *De Heks van Haarlem*, waarmee deze periode afgesloten wordt, schiep Van Eeden, doordat hij een in eigen innerlijk diep doorleden conflict op algemeen-menselijk plan in grote, eenvoudige situaties uitbeelde, voor 't laatst een kunstwerk van betekenis. Maar de handeling is naar het verleden verlegd: de „werkelijkheid“ is nauwelijks in toespelingen hoorbaar; dit Treurspel der Onzeekerheid vormt danook de overgang naar de laatste levensperiode, waarin de conflicten in eigen

¹ Toen ons kindje glimlachte bleef, behoudens de slotstrofen van Paul's Ontwaken, voor tien jaar het laatste gedicht. Het werd in Nov. 1909 in de trein geschreven tijdens een der overstelpend drukke tournees door Amerika. De hoofdgedachte leefde in 1887 al in V. E., blijkens een in de nalatenschap aanwezig, onafgemaakt hs. „Aan mijn zoon“. Verg. ook Br. 176. — ² Kalff, a.w. 460.

innerlijk 's dichters aandacht geheel in beslag nemen. Verklaring voor dit alles is, dat de verguisde hervormer, wie het met daden verbeteren van de werkelijkheid mislukt was, als verkondiger een levens-taak had gevonden, die door gebrek aan realiteitsgehalte met een vlucht gelijk stond, en dat hij zichzelf dit niet kon bekennen. Terwijl zijn diepste innerlijk verscheurd is niet alleen door bitterheid, maar ook door twijfel, zelfverwijt en gedesoevereerdheid, dringt het besef van zijn roeping als verkondiger zich toch onafwijsbaar op, en vraagt om zelfgevoel als pantser tegen het zelfverwijt. Daardoor gaat Van Eeden in deze jaren zijn ogen sluiten voor de werkelijkheid om hem en in hem. Dat hij „das Rechte zur un-rechten Zeit” zeide, was hij zich bewust, en dat hij het toch zeide, dat was zijn trouw aan het beste wat hij had.

Maar de pogingen om het innerlijk geziene in de realiteit te verwerkelijken, worden steeds illusorischer, ergst van al de laatste, *Het Godshuis in de Lichtstad*, gepropageerd als het éne nodige anno 1919, op het ogenblik dat.... Clemenceau zijn stempel op de „werkelijkheid” zette.

Het zelfgevoel van *Nachtbruid* en *Heldenliebe* vereiste een opgeven van de scherpe zelfcontrôle. Vandaar dat het dagboek in deze jaren zoveel wijsgerige bespiegeling en zo weinig „zelfschouw” bevat. De verzen der vorige periode gaven nog herhaaldelijk van ootmoedige inkeer blijk,¹ maar nu schijnt dit sentiment verbannen.

Langzamerhand verandert dit. In 1911 bevat het dagboek al enkele realistischer verzuchtingen: „Hoe lang moet men een heldendaad bezuren. Het oogenblik van de daad is zoet — maar de lange, kwellende naweeën.”² „Nu weer dit sombere. Die afkeer van de wereld. — Dit minderwaardig vinden van wat ik tot nog toe was en deed, tegelijk met het diepe gevoel van miskennen en geleden onrecht.”³ Maar pas in 1912 wordt het ernst: „De schaduw was weer zwaar over me gisteren. En 's nachts gaat het alles door mijn hoofd, M., het verbrooken gezin, het verlooren geld, de arme zieke

¹ In Memoriam, Zelfschouw (1903) en andere uit D. en B. — ² Opg. '32, p. 656 (Mei 1911). — ³ a.w. 704 (Aug. 1911).

Paul, de onzekere toekomst, de ouderdom, die mij zal verlammen eer mijn werk gedaan is, de vaagheid en onvastheid van het lichaamloos leven.”¹

Aan een soortgelijke verzuchting voegt hij een half jaar later toe: „mijn domheeden en onbesuisdheeden (...) mijn zwakheeden (...) alsof ik nooit wijzer word” en zelfs: „Het is vreeselijk telkens weer door zichzelf bedroogen te worden. Te moeten denken: „nu doe ik goed en rechtvaardig” en dan later met schaamte te voelen dat men verblind was, liefdeloos, onbillijk.”²

In dit alles is een afdaling van de hoogmoedshoogten. Deze smartelijke gedachten zullen Van Eeden de overige twintig jaar van zijn leven blijven vervolgen: schuldbesef, ouderdom, onzekerheid, vrees voor geldgebrek. Het fnuikendst voor de hoogheidsillusie is het schuldbesef. „Ik was zeer getroffen door Wilde’s beschrijving hoe hij een half uur lang op het stationsperron te Clapham-Junction stond, in misdadigerskleeding, met handboeien aan, terwijl iedere trein nieuwe nieuwsgierigen bracht. Ik vind hem gezeegend, benijdbaar, die zulk een half uur doorbracht.”³

Maar ook daagt soms het inzicht in zijn toenemende vreemding van de mensenwereld: „Ik begrijp weer niets van mijn positie. Is dat vaste gevoel van mijn beteekenis in de waereld nu schijn en zelfbedrog? Als ik de historie lees van een grooten bankier, als Pierpont Morgan, dan lijkt de heele waereld een complex waarin ik niet thuis hoor. Hoe kan ik daarin iets beteekenen?”⁴ En dan weer: „Als ik maar tijd genoeg heb! Als mij nog maar genoeg arbeidsjaren gegund worden! Ik heb in me — wat onze tijd behoeft.”⁵ Ruim een jaar later: „Gister was ik nog vol moed en zelfvertrouwen. Vandaag voel ik weer mijn ontoereikend vermoogen, mijn te ver weg staan van mijn medemenschen, mijn gemis aan detailkennis, omtrent hetgeen mij niet interesseert. Zou ik als redacteur deugen?”⁶

Dan is intussen de oorlog uitgebroken. Van Eeden had juist de verheven uren van de Potsdammer samenkomst beleefd, waar we hem zagen oscilleren tussen zijn roepingsbesef als

¹ a.w. 815 (Jan. 1912; dit is een der eerste notities in de eigen spelling.) — ² Opg. ’33, p. 64 (Juni 1912). — ³ a.w. 127 (Aug. 1912). — ⁴ a.w. 304 (Juli 1913). — ⁵ a.w. 351 (Sept. 1913). — ⁶ a.w. 510 (Nov. 1914).

verkondiger en zijn gevoel van nietswaardigheid en schuld. Tot zijn ontzetting is de „Kreis” tegen de oorlogspsychose niet bestand. De Europese sfeer is voor hem niet alleen praktisch ontoegankelijk, maar bestaat niet meer!

Dat roepingsbesef wordt hem nu tot kwelling. Door zijn machteloosheid te midden van een „werkelijkheid” zo verschrikkelijk, dat het sociale onrecht in de vreedzame wereld van vóór '14 niet meer schijnt te tellen. Hij heeft later gezegd, dat de oorlog hem gebroken heeft. Dit betekent: de oorlog brak zijn illusies, verijdelde zijn profetschap, — en leverde hem over aan de, van binnen komende, melancholie.

Omstreeks 1915 stagneert zijn productie, zijn handschrift wordt „oud”, zijn klachten over vergeten, angsten en „zwakheeden” nemen toe, terwijl later zal blijken dat ook zijn denken een crisis doormaakt, waarin hij wel zijn oude weten verliest, maar pas laat en aarzelend nieuw geloof verwerft.

Wij plaatsen daarom allereerst het bovenstaande in 't licht van wat wij in hoofdstuk I omtrent de eerste levenshelpt gevonden hebben.

In de gevoelsverhouding tot de werkelijkheid onderscheiden wij daar de lustfactor en de machtsfactor. Deze laatste was leidraad door dit hele hoofdstuk: de oude ambivalentie bleek door de bittere ervaringen versterkt.

Als voornaamste oorzaken van levensonlust vonden wij vroeger: de zinnelijkheid en het rationalistisch-materialistische denken. Wij zagen daar zelfverwijt, angst en melancholie uit voortvloeien.

Na Walden zijn daar ernstige objectieve redenen tot droefgeestigheid bijgekomen: de vijandschap, het verloren vermogen en de schulden, de scheiding. Elk van deze factoren is machtig; dat blijkt uit de hardnekkigheid waarmee ze Van Eeden blijven vervolgen. Ook kan men slechts vermoeden, in hoeverre hij het verdwijnen uit zijn dagelijks leven van het sterke, nobele karakter zijner eerste vrouw heeft kunnen verdragen.

Maar de oude vijanden behouden de boventoon. Het zelfverwijt, dat wij omstreeks 1912 zagen opkomen en dat steeds toeneemt, geldt, evenals in zijn jeugd, het sexuele. Wat

wij toen als „de schromelijke scheiding, als een barst in de gave ziel” hebben zien ontstaan, het gevoelsdualisme, blijft, en er zijn maar weinig perioden in Van Eeden's leven geweest, waarin hij dit niet als een vloek beseftte.

Als hij noteert: „Zonder twijfel is het erotisch-sexueele een belemmering in stijgen, „ein Erdenrest zu tragen peinlich””,¹ dan is dat maar een luchtig constateren, met de na de inzinking van omstreeks 1915 geuite klachten vergeleken. Het wordt de belemmering bij uitstek. De rationalistische obsessie is in zoverre nog erger dan vroeger, dat Van Eeden, zoals wij zien zullen, zijn religie verloren had, en tegenover het mechanistische wereldbeeld dat hem vanouds hatelijk vertrouwd was, niets zetten kon dan wijsgerige en parapsychologische concepties, die hem als denker wel bevredigden, maar toch niet meer dan hypothesen waren en minder weerstand tegen het materialisme boden dan het oude geloof in de Goddelijke Stijgingstendentie.

Ook hierin vertoont zich het oscilleren overduidelijk. Hij constateert het zelf: „Het is een eigenaardige gewaarwording, dat kenteren tusschen licht-zien en donker-zien van alles.”² Zijn wijsbegeerte verlaat hem met zijn zelfgevoel. In '12 begint hij aan het Derde Boek van *Schijn en Wezen* om zich rust te geven; het schenkt troost en verheffing, maar kan de onzekerheid niet werkelijk overwinnen.

Levensmoed hebben wij vroeger de grote levensvoorde waarde genoemd. Had Frederik van Eeden die niet bezeten, dan zou hij nooit de overgevoeligheid en het onmachtsbesef overwonnen, nooit zijn grote werken uit de Ellen-periode geschreven hebben en nooit getuigd en geleden hebben voor een betere wereld. Hij zou, ondanks zijn gaven, geen leider zijn geweest in het geestelijk leven van zijn land,³ en in 't buitenland niet een tijd lang een der weinige bekende Nederlanders.

Maar het lijdt geen twijfel dat na de katastrofe de levensmoeilijkheden zich tot een onneembare barrikade opeenstapelden. Het zich-ontveinzen, dat wij als een der sleutels voor zijn leven en werken in deze jaren gevonden hebben, bete-

¹ Opg. '33, 224 (Mrt. 1913); verg. Nachtbr. 271, laatste al. — ² D. V, 83 (1907). — ³ Verg. Dr. G. H. van Senden in Barchem-Bladen VII, 10 bij Van Eeden's dood.

kent: overweldigd-zijn, tenslotte de dingen en zichzelf niet meer durven zien zoals ze zijn.

Dit is te vreselijker voor iemand, die 's mensen bestemming zoekt in verlossing uit de beperking van het individuele, in het breken door de wanden van waan, waarmee onze „persoonlijkheid” ons omgeeft. Die daarom de deemoed, als het opgeven van het eigene, de hoogste deugd achtte, de enige weg om onze Goddelijke bestemming te bereiken.

VI. RELIGIE EN WERELDBESCHOUWING IN DIT TIJDPERK.

Kentering.

De Walden-tijd was geen periode geweest van diep wijsgerig bezinnen, maar wel van sterk leven. Zijn wereldbeschouwing bouwde Van Eeden niet uit, maar meer dan ooit zocht hij naar een vaste gevoelsverhouding tot het Wezen der Dingen.

De Al-verbindende Liefde in 't eigen gemoed als Vaderlijke te voelen: dat betekende genezing van het levensleed, 't verstommen van alle vrees en alle vragen. Maar „het kenteren tusschen het licht-zien en donker-zien van alles” kwam altijd terug; zodra de intuïtie zwijgt, spreekt de rede, en om die voorgoed aan de materialistische suggestie te onttrekken pijnigt Van Eeden zijn kenvermogen om een ontwijfelbaar, onmiddellijk teken van de *Werkelijkheid*, die door onze zinnen met de sluier van *schijn* wordt bekleed.

In de winter van het „Uitkomst”-jaar, 1901, ontstaat *De Blijde Wereld*. Dit zonnige boek is een mijlpaal en een hoogtepunt in zijn leven. Er is in: de oude, aan de Natuur ontbrande levensliefde, Waldens aardverbondenheid, het vaste geloof in 's werelds spontane stuwung in de Heilige Richting, de blijmoedige overgave aan God die rechtvaardig is „niet naar ons recht”. Van Eeden is „bevredigd door (een) werkdadigheid” die het Ideaal rechtstreeks dient: hij gaat zijn verhouding tot de „werkelijkheid” vinden.

De Blijde Wereld is een samenvatting,¹ en in menig opzicht een afsluiting. De volgende jaren brengen ervaringen, die ook het denken tot in 't binnenste omwoelen; nieuwe kennis wordt aan de oude toegevoegd: ook als denker verschilt de vijftiger, na Walden, van de dertiger, uit wiens wereldconceptie Walden gegroeid was. Vroeg de laatste vooral naar de harmonie van 'smensen handelen met de strekking van het wereldgebeuren, dus naar de Richting waarin het kosmische leven gaat en de mens behoort te gaan —, nu dringt de vraag naar de zin van het Zijnde zich op de voorgrond. Hij wil niet meer de Richting kennen, maar het Doel, omdat hij niet meer, zoals vroeger, „kalm en onbewogen in den grondeloozen afgrond” kan zien.²

Wellicht verklaart het vorige hoofdstuk hiervan iets; in de jaren na Walden's einde was de enige onaantastbare troost, het Godsbesef, verderaf dan ooit,³ het vertrouwen erger geschokt dan ooit, de wist-ik-raadselen klemmender dan ooit. Van Eeden bouwt nieuwe hypothesen op, stoutmoedige en originele, maar bemerkt niet, hoe zeer die denkbeelden het levendmakende contact met de realiteit missen, hoe hij hoe langer hoe meer tot enkele centrale gedachtenreeksen terugkeert, zonder dat ze zijn leven doordringen, eraan getoetst en erdoor bevrucht worden. Wel blijft zijn waarneming van het leven om en in hem fel-geconcentreerd en merkwaardig onbevangen — hij kan zijn geest altijd weer als een gevoelige plaat tegenover de verschijnselen stellen en altijd opnieuw de echte wijsgerige verwondering voelen — maar toch is het nieuwe denken een te ijl gedachtenbouwsel om hem te kunnen geven wat hij zoekt: „Godswijsheid”.⁴

Het nieuwe denken.

Eenheidsbesef. Naarmate de nieuwe, schonere „werkelijkheid” ongrijpbaar blijkt en toekomst wordt, hecht Van Eeden's aandacht zich weer vaster aan het Generzijds. Het vers „Op de Heuvelen”, dat in 1906, dus vóór de katastrophe,

¹ Hier zelden aangehaald, omdat er na de Derde en Vierde Reeks der Studies weinig nieuwe wijsgerige gedachten in staan. — ² verg. p. 48! —

³ In het dagb. staat de verzuchting „ik verlang wat alleen troost geeft in ouder worden — Gods nabijheid” in deze jaren vrijwel op zichzelf. VI, 145 (1909). — ⁴ Over Theosofie = St. IV, 57 v.

ontstond, beschouwt deze wending met rustige verwondering: de dichter ziet zijn oude aardse hart-verlangens

„als de kleine huisjes ginder
met hun rook-vaantjes blauw in d'effen sfeer,
hun lieve trouwlijkheid geldt mij niet minder,
maar 't heem-genucht begrenst den blik niet meer.

Thans moet ik noode wijder ruimten peilen,
de ziel stijgt siddrend in doorzichtig Al,
onwetend waar zij weer tot rust verwijlen,
wat nu haar vorig heil vervangen zal.

In wat hier helderst is kan 't oog niet staren,
en angstig zoekt het wat dan toevlucht geeft,
zoolang 't geen wonderteeken kan ontwaren
dat zegt wat leven aarde en zonne leeft.

Het avondt zachtken — duizend, duizend wolkjes,
als fijn blank schuim met glans van parelmoer,
betrekken met hun raadselvolle kolkjes
in stillen wenk den blauwen hemelvloer,

en ik berust, — de lichtstem der planeten
drong éven door, met de echo van een woord.
Wèl kan mijn ziel den wond'ren zin vergeten,
niet, dat zij 't voor een oogwenk heeft gehoord.”¹

De Kosmos levend te denken niet alleen, maar ook te voelen: dat is de versmelting van religie en wetenschap, Godsverlangens en kennisdorst. Het is het Eenheidsbesef, het enige wat deze mens vol tegenstrijdigheid vrede kon schenken, maar welks onbestendigheid hem tot een Ahasverus maakte.² Het spoor der kennis, dat hij volgde, moeten wij nu aanwijzen; een terugblik is daarbij onmisbaar.

Het Kenvermogen. De in hoofdstuk III telkens als bron aangehaalde Studies,³ en het in hoofdstuk II in dit verband ter sprake gebrachte *Lied van Schijn en Wezen I* leggen onveranderlijk de nadruk op de gebrekkigheid onzer kennis van het Zijnde. De stoffelijke wereld is voor ons slechts langs de weg onzer weinige zinnen kenbaar, en bovendien

¹ D. en B. 81 v. — ² Verg. De Staf = D. en B. 49. — ³ Alg. Therapie = St. II (vooral) 261 v.; Vitalisme = ib. 299 v.; Gr. v. Verst. passim; Over Halluc. = St. III, 159.

beschikt ieder zintuig over een beperkt waarnemingsregister, terwijl het Zijnde „infinita infinitis modis” omvat.¹ Het menselijk waarnemingsapparaat is door evolutie ontstaan²: het openbaart een toevallig gedeelte van het Zijnde. Het enige waarlijk gekende is gevoel; ook de van de buitenwereld ontvangen indrukken worden pas gekend als zij gevoel zijn geworden. Het denken ordent ze tot een beeld der buitenwereld, van welks waarheidsgehalte wij niets kunnen weten.

Ware kennis is geen weten, maar een zijn, een toestand van het Ik.³ Het Ik is de bron der enige ware kennis:

„Uit crypten van onkenbaarheden rijst er

een wondre maning immerdoor, die wierd
wel immerdoor vernomen, zoo w'onttrokken
ons hielden aan 't gerucht dat rondom tiert.”

Dit is het „verborgen ziels-licht, voedster der gepeinzen”, komend „van het Zelf, dat alle leven sticht”, de Intuïtie.⁴

Uit V. E.'s geringschatten van alle zintuigelijk verworven kennis vloeit twijfel voort aan het bestaan ener buitenwereld überhaupt. Daar wij alleen kennen wat wij zijn, richt zich zijn aandacht op alles wat in het bewustzijn voorkomt, en hieruit vloeit voort een zo hoge schatting van iedere bewustzijnsinhoud, dus ook van droom, hallucinatie, verbeelding, dat hij geen grond erkent voor de overtuiging, dat de wakend waargenomen buitenwereld per se reëler is dan het „inwendig” geziene: het enige verschil is dat het laatste minder bestendig en minder samenhangend is. Hij loochent dus de evidentie van een buitenwereld.⁵

Maar dan treedt onmiddellijk de vraag op de voorgrond: indien de enige zekerheid het eigen bewustzijn is, wat is dan de invloed van het eigene? Wij weten, dat hier voor Van Eeden „de zwartste schaduw onzer verblindings” lag, en dat de weg ter ontkoming aan het eigene voert naar het Zelf, het absolute waarin alle subjecten samenvallen:

¹ Spin. Eth. prop. XVI, door V. E. herh. gecit., o.a. Over Spiritisme = St. IV, 7. — ² De Spirit. Verschijnselen = St. I, 213. — ³ Verg. „daar zult ge zelve zijn, wat ge verlangt te kennen” Kl. Joh. I, hfdst. VI, XIV en p. 161. — ⁴ S. en W. I, resp. Zang XI, XII, III en passim. Verg. p. 46, 54. — ⁵ Verg. D. V, 165 v.; VI, 200.

„De weg des innerlijken levens loopt
in aldoor dieper perspectief naar binnen
tot 't Eén, dat àl veelvuldigheid verknoopt....”¹

Dit „perspectief naar binnen” betekent, dat ook bij het waarnemen van gevoelens het gevoel object is voor „dat wat waarneemt”, het ik, en dat bij een poging om het waarnemen zelf waar te nemen het subject weer achter deze nieuwe waarneming verspringt, en zo tot in 't oneindige.

Behalve de ongrijpbaarheid van het Ik volgt uit deze overweging, in verband met de beschreven loochening van een essentieel verschil tussen het wakend van de buitenwereld opgevangene en de „innerlijke” ervaring, dat er evenmin een maatstaf is ter onderscheiding van subjectieve en objectieve waarneming. „Subjectief, in den zin van behoorende tot het subject, is niets dan het waarnemend ik. Al het waargenomene is object. Bedoelt men daarentegen met subjectief iets wat slechts voor één persoon object kan zijn, zooals pijn b.v., welnu dan zijn alle gewaarwordingen subjectief, kleur, licht, warmte. Want niemand weet of hij kleur precies zoo gewaar wordt als een ander.”² Gelijkzeitig schreef hij in *Grondslag van Verstandhouding*: „Nu bedenke men weer de oneindige gradatie aller dingen. Men kan niet zeggen waar ons Ik begint, waar het een gevoelen waarnemt en waar het een gevoelen is.”³ En telkens weer legt hij er de nadruk op, dat een poging om het ik waar te nemen gelijk staat met een poging om de eigen ogen te zien.⁴

Als zo de tegenstelling subjectief-objectief alle zin verliest, vervaagt ook de grens tussen eigen en niet-eigen. Het begrip „ziel” komt zelden bij Van Eeden voor; het wordt in *Algemeene Therapie* gedefinieerd als „dat deel van ons wezen, dat valt onder het bereik der directe of introspectieve waarneming”. Maar in *Grondslag van Verstandhouding* gaat hij aan een definitie voorbij, en de zeventvoudige structuur der ziel in *De Broeders* is een poëtische conceptie die de begripsgrenzen niet scherper trekt.

Het is duidelijk, dat het bovenstaande met zijn loochening aller evidentie behoudens het eigen bewustzijn eensdeels

¹ S. en W. I, XI; verg. p. 49. — ² Over Hallucinaties = St. III, 122 v. — ³ a.w. 112 h. = St. III, 56. — ⁴ D. II, 182; Alg. Therapie = St. II, 262; Vitalisme = ib. 306; Ov. Hall. = St. III, 149.

ruimte laat voor onbegrensde o n d e r s t e l l i n g e n — droomleven in een andere ruimte dan die van het dagleven met een ander lichaam, het astraallijf; het bestaan van geesten en demonen —, anderdeels alle z e k e r h e i d legt in het bewustzijn, waarin echter alles altijd te herleiden is tot het ongrijpbare, a priori onkenbare ik.

Op deze grondslag groeide Van Eeden's denken, voor consequentie nooit terugtredend, eerst tot de grenzen van het onkenbare en onuitsprekelijke, dan töt de smartelijkste onzekerheid. Want van de Intuïtie is alles afhankelijk, van de „zuivere structuur der ziel”, deze weer van 't ganse levenslot: de onzekerheid zal onmiddellijk aankloppen, zodra de levensstrijd de psychische veerkracht uitput —, tenslotte zal alle somberheid verveelvoudigd worden door de onafscheidelijk ermee verbonden vervluchtiging der é n i g e zekerheid. Want de Intuïtie is het „wu wei” bij uitstek, alleen door 't zuiveren, het bereiden van de ziel bevorderbaar.¹

Droomleven. Dat de wereld van de droom „de schemerende voorhof van 't génerzijds” is, spreekt Van Eeden voor 't eerst uit in *Het Antwoord*.² Hij had door oefening het vermogen verworven, om tijdens dromen van een bepaald karakter zijn zelfbesef te herwinnen en dan wilshandelingen uit te voeren, die hij zich vóór het inslapen had voorgenoemen. In deze z.g. „heldere dromen” ontmoette hij gestorvenen, waarbij zich, ook later in de herinnering, een evidentiegevoel aan hem opdrong, aan het dagleven volkomen gelijkwaardig. In sommige gevallen toonde de gestorvene dan later door een medium zich de ontmoeting te herinneren. Beslissend voor de hoge waarde die Van Eeden aan deze dromen ging hechten, was het experiment te Londen in Januari 1900 met een Engels medium, aan wier gestorven dochter, „Nelly”, die door haar sprak, hij voor zijn vertrek naar Nederland beloofde, haar tijdens een heldere droom te zullen roepen. Dat zij enkele weken later — zitting van 18 Januari — het roepen zeide gehoord te hebben was minder verbluffend dan haar bericht, dat haar geest-vriendin

¹ In statu nascendi in een brief van Ch. v. Deventer aan V. E. dd. 1 Juni 1884: „.....de door jou onlangs uitgesproken regel: men moet den gedachtengang niet forceeren, slechts opletten wanneer hij onwillekeurig tot een resultaat komt.” (hs.). — ² Pass. L. III v.

„Elsie” het óók gehoord had. Van Eeden had zich nl. in de droom versproken en eerst „Elsie” geroepen, wat hij als onverklaarbaar feit in zijn dromenboek genoteerd had op 15 Januari, dus vóór de seance van 18 Januari.¹ Die vergissing, waar noch „Nelly”, noch het medium op verdacht kon zijn, bereikte dus de overzijde der Noordzee op bovennatuurlijke wijze; telepathisch contact tussen hemzelf en het medium zou op die afstand, terwijl hij al weken in Holland terug was, al merkwaardig genoeg zijn, maar voor Van Eeden, die op de séances van het bestaan van „Nelly” overtuigd was, had het voorval veel grotere waarde: het bevestigde in hoge mate zijn geloof in de uitnemende betekenis van zijn heldere dromen² en in het bestaan van een werkelijkheid buiten de driedimensionale van het dagleven. Er volgden meer soortgelijke ervaringen, en jaren later — 22 April 1913 — toen hij over zijn droomleven las voor de S.P.R., beschikte hij over een dagboek met 500 dromen, waarvan 352 „heldere”. Hij concludeert: „The dream is a more or less complete reintegration of the psyche, a reintegration in a different sphere, in a psychical, non-spatial mode of existence. This reintegration may go so far as to effect full recollection of day-life, reflection and voluntary action on reflection.”³ Hij toont zich overtuigd, dat hij zich tijdens een heldere droom in een psychische, niet-ruimtelijke (in *De Nachtbruid* ook: ander-ruimtelijke) sfeer beweegt met een lichaam dat hij als een onstoffelijke verdubbeling van het fysieke voelt, het „droomlijf” of „astraallijf”.⁴ Welke gewichtige conclusies hij hieraan vastknoopte, had hij al vijf jaar vroeger uiteengezet in *De Nachtbruid*, waarvan de romanvorm hem vrijheid liet om de grens tussen wetenschappelijke overtuiging, hypothese en vermoeden uit te wissen.⁵ Daar zien wij wat hij op zijn heldere dromen bouwde: hij geloofde door een nieuw soort ervaringen die kennis

¹ Proceedings of the Soc. f. Psychical Research, vol. XVII (part XLIV); D. III, 197. — ² Vermoedens in deze richting noteerde hij al 9 Nov. 1891 in een cahier met excerpten: zijn dromen zouden reële gelijktijdige gebeurtenissen betreffen die hem niet bekend waren. — ³ A Study of Dreams. Proc. S. P. R. vol. XXVI (part LXVII). — ⁴ Verg. D. V, 287 v.; VI, 5 v., 18 v., 179. — ⁵ „De oplossing van het geheim onzes levens ligt in den droom” *Nachtbr.* 176. Verg. ook K. Meren XXX; Kl. Joh. II, III passim.

te verkrijgen, die men tot dusverre ervaring-overschrijdend genoemd had.¹ Dat zou betekenen: verlossing uit de gevangenis van de zinnelijke waarneming, verbreking van schijn, nadering tot het Wezen. Het zou de suggestie van 't materie-realisme eindelijk vernietigen, het inzicht onvergelykelyk verruimen: dit „Heldere Zien” zou alle kennis, intuïtieve en rationele, in zich besluiten. Het was de vervulling van de bede waarmee Van Eeden zijn *Lied van Schijn en Wezen* had ingeleid: „das auge gib unserem auge, das auge auszuschauen aus den leibern...” Maar uit het vorige hoofdstuk bleek al, dat „de vaagheid en onvastheid van het lichaamloos leeven” een kwelling zou worden. En bovendien moesten de gedachten van een zo onverbiddelyk consequent peinzers als Frederik van Eeden, van het gegeven kentheoretisch uitgangspunt uitgaande, onherroepelyk gevangen raken in de cirkelgang van het solipsisme.

Solipsisme. De afgeslotenheid der ikheden tegenover elkan-der kende Van Eeden niet alleen als verstandelyke overwe-ging,² maar al vroeg als beklemmende sensatie. In fantasti-sche vorm beeldde hij het uit in zijn dagboek van 1885, waar hij in een eenzame Winfried-sfeer aan 't strand zichzelf als een spiegelbeeld tegemoet loopt: „Ik ging door en week niet van mijnen weg. Toen was het alsof een kille schaduw op mij viel — als een ijle mist ging de gestalte door mij heen en het duizelde mij.... Ik zag als in een afgrond, in de ruimte van duizend eeuwen.”³

Nauwkeurig beschrijft hij dit ik-gevoel als kindersensatie in *Van de Koele Meren des Doods*: „Maar zij had wel, schoon onopgemerkt door ieder die haar kende, kortstondige tijden van in-zich-gekeerdheid, soms durend weinige minu-ten, waarin het haar was, alsof zij diep in zichzelf zag, op onbegrijpelyke en beklemmende wijze. Dan prevelde zij haar eigen naam „Hedwig, — Hedwig Marga de Fontayne — ik,

¹ „Wat geslachten aan geslachten elkaar als leege klank, als ijdel ge-dachte-beeld, of als suggestie hebben nagepraat, het wezen eener *onzin-nelyke wereld*, was voor mij *ervaringswerkelykheid* geworden.” a.w. 247. — ² De Studie over Gorter's Verzen begint met het betoog dat de taal als verkeersmiddel tussen de mensen ontoereikend is, omdat de indi-viduele gevoelens gebrekkig tot uiting gebracht kunnen worden in een uniform taalkleed: — Ik-probleem en Significa in nuce! — ³ D. II, 112.

ik, ik, — ikzelf, ik ben Hedwig de Fontayne” — en dat was haar, alsof zij in afgronden zag, waarvan de diepte en ondoorgrondbaarheid haar den adem roofde.”¹

Het is dit besef, dat Van Eeden als oud-wordend man tot een obsessie zou worden: het „Ik-Nu”. In de goede jaren is hiervan nog niets: de slotstrofen van *Schijn en Wezen I* voorzegen de ziel Stijging

„naarmaat zij verder doordrong
in 't eigen raadslig wezen, en er zag
niets boven zich dan God, haar Eind en Oorsprong.”

Maar in *Van de Passielooze Lelie* is het ik al beklemming geworden:

„Inwaarts turend door-ijlt onze blik de grondlooze
in zich kokerende verschieten, al heller en inniger,
waaraan geen einde is.”²

De werkelijkheid, de wereld, kan hij dan weer als in wezen Goddelijk beleven:

„Maar sinds ik speur Gods allerdiërbaarst aanschijn
in alle ding rondom, zooals men ziet
een schoon tafreel in plaats van vlekke' en strepen,
of hoort uit klanken-chaos 't heerlijk lied, —
nu heb ik 't heil van elken dag begrepen....”³

Maar als somberheid en moedeloosheid deze religieuze intuïtie dan weer doden en de Kosmos ontluisteren tot Pluizer's schrikwekkende megalomechaniek, wordt het Ik telkens weer de enige uitweg. Alle denken moet daar volgens hem belanden en opgelost worden in het ene punt van het momenteel bewustzijn, dat alleen bestaat en dus het eind van alle reflectie is.

De rede keert onverrichterzake terug tot waar Descartes begonnen was; alleen op de intuïtie valt nog te vertrouwen en — te wachten.

Zo was het in de tweede levenshelft hoe langer hoe vaker en langduriger. De Ik-sensatie overvalt hem in de kenteringsjaren van Walden's mislukking telkens als een onontkoom-

¹ K. Meren 12 en passim. — ² Het Antwoord. Pass. L. 112 (1901). —

³ S. en W. II, VI, uit dezelfde tijd.

bare evidentie, tegelijk tergend van absurditeit: „Vanmorgen een oogenblik van ontzaglijke verwondering over dat zeldzame gevoel van identiteit, het ik-zijn, dat elk van ons onderscheidt van alle andere menschen. Juist dit éene wezentje, op dit plaatsje, op dit tijdstipje, voelt zich een middenpunt vanwaar hij, als ikheid, werelden en tijden overziet.”¹ Sterker twee jaar later: „Waarom is de gansche verschijningswereld, die voor mij toch de eenige wereld is, dus de wereld, die ik oneindig begrijp en dus zonder midden — waarom is die wereld gecentraliseerd juist in dit puntje, dit persoonlijkheidje?”² Wel houdt hij zich telkens voor, jaren lang, dat dit gevoel een illusie, een waarnemingsfout moet zijn,³ maar het blijft zich sterker opdringen: „Nacht noch dag laat de vraag mij met rust: waarom toch is de waereld mij? Waarom ben ik de waereld? — Vruchteloos poog ik buiten mijzelf te koomen.” Dan vindt hij een oplossing: al wat bestaat heeft hetzelfde ik-gevoel als hij; alleen gebrekkige herinnering belet het besef der identiteit: „Ik zou beurtelings alle wezens moeten zijn, alle menschen, alle dieren, alle sterre-bewoners, alle gooden, — ik zou ze zelf moeten zijn. Anders bestaan ze immers niet of ze zouden alleen door mij, mijn besef, mijn perceptie, als deeze persoon moeten zijn — dat is absurd. Ik zal ze allen zijn en ik zal mij eens herinneren dat ik ze allen geweest ben. Ja! Ja! — op dien weg alleen ligt de opheffing der absurditeit.”⁴ Bij dit gevoel der identiteit van wereld en Ik komt dan het inzicht, dat ons Ik-besef het enige vaste en blijvende is in de tijdstroom:

„wat is waarachtiger, wat geeft er blijk
van weezenlijker weezen dan ons eigen
momentaan Ik, dat voortduurt wat ook wijk?”

Dit is troostende wijsheid voor de dichter:

„van alle goed, waaraan ge bangend hangt
is Ik en Oogenblik de vaste have,
dáár moet gij booren tot de bron-aar spuit
opdat zich ook de diepst rampzaal'ge lave.

¹ D. IV, 217 (1906); zie ald. hoe dit gevoel zichtbaar met de vervreemding van de mensen gelijk-op gaat. — ² D. V, 243 (1908), verg. 250 v. —

³ D. VI, 83 (1909); K(ooningschap en Dichterschap = St. VI, 8 v.; S. en W. II, XII (1910). — ⁴ Opg. 1932, 831 v. (1912).

Dáár schouwt de banneling ten kerker uit
en ziet door 't vensterken de Vrijheid lichten.”¹

Maar ondoorgrondelijk blijft, dat het Ik zich uniek voelt:
dat d i t Ik-gevoel andere mensen ontbreekt.²
En of het Ik-Nu-besef beklemt of bezielt, is van stemming
afhankelijk: op zichzelf vormt het geen vaste, lichte kern
van religie of wereldbeschouwing. Bezieling klinkt maar uit
enkele strofen:

„En nu Verstand zoo machtig is gesteegeen,
nu laat Gevoel niet af en wil dat al
benaadren, zijn, — hoe ver ook afgeleegen.

Ik wil die zee vol zonnen, zonder tal,
omvatten en beseffen en doordringen
tot ik haar ben en leef haar leeven mee

en stem in 't lied dat de gesternten zingen”³

Maar deze wil wordt verlamd door zijn tegendeel, de we-
reld-angst:

„Koud is het sterrenruim. In sombre pracht
drijven er d'alvernielend-heete zonnen,
op elkaar botsend met onnoembre kracht.

Hoe wordt dat woest, onmeetbaar Al verwonnen
door deeze sensitieve zielevonk?”⁴

Dit oude geluid keert nu terug, en welhaast voorgoed. Wij
zijn genaderd tot de grens van Van Eeden's groei. „Ik weet
alleen, dat ik ouder ben en eeuwiger dan aarde en zon en
maan en sterren — en dat de Waarheid in mij is. — Anders
weet ik zeer weinig. In abstracties kan ik niet veel meer
denken, en ook de herinnering beheerscht ik niet meer als
vroeger.”⁵ Nieuw denken bouwt hij niet meer op, en in de
laatste levensjaren speelt het „Ik-Nu” geen rol meer. Een
andere, hem van vroeger vertrouwde gedachtenwereld was
intussen door „Paul's ontwaken” weer voor Van Eeden

¹ S. en W. III, II (1913); verg. II, X; D. 12 Nov. 1912 = Opg. 1933, 158 v. — ² „Het solipsisme dat zoo drukt moet schijn zijn”, want „het staat vast dat er ander bewustzijn is dan het mijne.” Opg. '33, 399 (1914). — ³ S. en W. III, IV (1914); Oorlogsvlam 15 v., 36, 41 (1915). — ⁴ S. en W. III, V (1915); verg. Opg. '33, 414. — ⁵ Opg. '34, 14 (1916).

open gegaan: de spiritistische. Uit het volgende hoofdstuk moge blijken, hoezeer die hem in beslag ging nemen.

De Stamziel. Vóórdat het denken in het Ik-Nu gevangen raakte, had Van Eeden een wereldconceptie leren kennen en verder uitgebouwd, die zowel verstand als gemoed bevredigde: het psychisch monisme. Wie als hij het bewustzijn het enige zeker-bestaande, het leven de essentie van het Zijnde, en de Kosmos één organisch samenhangend geheel achtte, moest in G. Th. Fechner's wereldbeschouwing bevrediging vinden. Hij ontdekte hem, toen eensdeels de gelukstijd omstreeks 1901 zijn besef van kosmisch gereligeerd-zijn levend had gemaakt, anderdeels het speuren van 't Generzijds in de droom zijn denken meer dan ooit tot doorgronden van 's werelds wezen lokte. Trouwens ook bij Shelley, wiens Epipsychidion hem tot nieuwe geestdrift vervoerde,¹ vond hij deze conceptie; hem haalt hij in *De Nachtbruid* aan:

„Of all this varied and eternal world
Soul is the only element
.
the moveless pillar of a mountains weight
is active living Spirit. Every grain
is sentient both in unity and part
and the minutest atom comprehends
a world of loves and hatreds.”²

Fechner noemt hij in dit verband alleen in zijn dagboek; toch is het duidelijk dat hij aan hem de natuurfilosofische uitwerking van het pan-psychisme ontleende.³

Het psychische, door ons onmiddellijk gekend, en aangenomen waar wij doelbeogend leven constateren, maakt het ware wezen uit van al het bestaande. Daar waar de materie geordend is tot organisme, is het psychische geordend tot

¹ D. en B. 54 v. — ² a.w. 355 v.: „de gansche natuurwetenschap van onzen tijd kan alleen door die woorden tot God d.i. tot de Waarheid terug worden gebracht.” Het is Queen Mab IV, vs. 139 v. — ³ S. M. Noach. Het Lied van Schijn en Weezen en Fechner's „Tagesansicht”. N. Taalg. XXVII, 97 v. Niet overal waar N. analogie aanwijst, behoeft ontlening te zijn. B.v. directe invloed van F. op S. en W. III, VI (1915—17) schijnt twijfelachtig.

psyche, bewustzijn. Maar ook waar onze waarneming slechts grover ordening constateert, zoals bij hemellichamen, is bewustzijn, en wel, overeenkomstig de ruimtelijke uitgebreidheid van het materiële substraat, van hoger rang. Anderzijds bezit b.v. de cel bewustzijn van lager rang. De lagere eenheden zijn organen van de hogere en worden door die hogere omsloten; zo is het Al hiërarchisch opgebouwd en hangt al het bestaande samen in de éne Alziel, God.

Aan deze rangorde cel-orgaan-individu-planeet-Al voegt Van Eeden toe de Stamziel. Alle genera en species van levende wezens worden gedragen door hun Soortpsyche, die de individuen schept, door de individuen leeft en groeit als de boom door de bladeren, en het ras met neigingen begint. De Stamziel der mensheid, die in de mensen lijdt en zich vervolmaakt, de verantwoording voor zijn schepselen draagt en het mensenras doelbeogend leidt, in zijn eeuwig naderen tot hoger bewustzijnsgraad — deze Genius der Mensheid is Christus, wiens ideële Zijn door de mensen in Jezus van Nazareth geprojecteerd, maar ten onrechte met hem vereenzelvigd is. Bestemming der individuen is opgaan in Hem, met behoud van herinnering, ervaring, wijsheid. Hij groeit door ons:

„Voor Hem is 't dat wij moeizaam wijsheid werven
als blijvende opbrengst van ons kort bedrijf,
Om Zijnentwil is 't dat wij lijde' en derven,

tot wij beërven Zijn constant verblijf,
dat ook aan glans gewon door ons bemoeien.”

Van al het Zijnde is God het éinig Ik,

„volstrekt, eindloos volkomen,
in eindloos veel dimensies uitgebreid,

Zijn wilkeur is natuurwet en Zijn droomen
zijn werelden, met Levend schoon bedeed....”

Almacht is alleen aan Hem eigen. Maar wij zijn „eens creaturen creatuur”:

„Hij die ons schiep is feilbaar en Hij draagt
ons lijden mee, en wat wij voele' als zonde,
als wij onwetend doen wat Hem mishaaft.

Wij zijn het bloed dat zijn gruwzame wonde
door rustelooze werkzaamheid geneest,
doch blijven stom voor 't eeuwig ondoorgronde

geheim hoe uit de algoede wereldgeest
oït wezens droef en leedvol zijn geboren.
Hoe kwamen veel waar Eén steeds is geweest?"¹

Christus is Wegbereider, God Einddoel, Christus Stichter van de mensenstam en tevens Dulder en Toeverlaat, God de Oerkracht die zonnen en ionen drijft en in onze ziel als Gerechtigheid gekend wordt.

Het oude denken.

De verhouding God-Wereld. Van Eeden's levensvraagstuk, de wereldwaardering, bleek — in het tweede hoofdstuk — door zijn opvatting der verhouding van God en Wereld te worden bepaald. De wereld is in haar betrekkelijkheid van God v e r s c h e i d e n, in haar Streckking toch niet van Hem g e s c h e i d e n, in wezen dus Goddelijk, hoezeer in verschijning door waan en beperking gebroken.

Bouwde hij zo zijn wereldvoorstelling op in harmonie met het verstandelijk weten, toch zou geen wereldverklaring hem kunnen bevredigen, waarin niet ook de verhouding tussen God en Mens op zodanige wijze was vervat als zijn gemoed behoefde. En dan ontstaat er een incongruentie tussen het begrip van een „Wereldwezen”, welke oneindigheid door de zichtbare Kosmos en welke onveranderlijkheid door de natuurwetten wordt gesuggereerd, en dat van een Vader, in wiens liefdeverband al het Zijnde is verbonden, en tot Wie de mens zich in persoonlijke relatie gevoelt. Dat onmiddellijk Godsbesef, dat niet meer raisonneert, blijft ook in de beste tijden zeldzaam: „ik voel die dankbaarheid jegens God, dat onbeschrijfelijke, dat Hij niet hard is, voor wie Hem

¹ S. en W. II, XI en XII; verg. p. 61. Deze leer van de Stamziel schijnt in D. en B. XIII al te leven; V. E. zet hem verder uiteen in De Nachtr. en in D. V. en VI passim. In Sir. en Sid. bouwt hij erop voort, waardoor dit boek zonder kennis van de voorafgegane werken niet te begrijpen is.

blijft zoeken.”¹ Dat zijn de momenten, waarop het verstand niet gevreesd wordt:

„moesten alle
bekoringen lief-menschelijken schijns
op 't woord des Wetens ook van 't Godsbeeld vallen,
nog zal een forscher geest dien toets doorstaan,
hervinden 't licht in duister van getallen,
liefde in schijnwreedheid, hooger goeds gedaan
door voor-óns-kwaad, een hooger recht gestegen
uit voor-óns-onrecht, — tot licht-voets begaan
harts-voelingen intellects hooge wegen.”

Het tot de materialisten gerichte verwijt, dat zij geen hart hebben

„grootsch genoeg, te volgen
de stormvlucht des begrips, waar 't opwaarts zwenkt”²

— trof maar al te vaak hemzelf. Al in de goede jaren vóór Walden klinkt het: „de pijn van het verlangen naar den nameloozen verren God”, „de gedachte aan den grooten onverbiddelijken God, die is tegelijk liefde en natuurwet....”³ En de onbestendigheid dezer gevoelszekerheid drijft dan tot het experiment aan de grenzen der kenbaarheid: „het is ons lijden dat Gods wezen geen vastheid voor ons heeft. Wij kunnen er niet bij zien, niet bij hooren of voelen, wij kunnen er niet bij denken. In alle gedachten aan Hem stuiten wij op het onvermogen van onze zinnen. Maar ons verlangen is juist naar een leven waarin wij beter middelen hebben om hem te verstaan dan juist deze vijf. Dat is ons heimwee.”⁴ Al enkele malen werd erop gewezen, dat wie de wereld als het Absolute-in-schijn beschouwt, door verlegging van het accent zijn wereldwaardering tot in de grond verandert, en dat de gevoelsverhouding tot de wereld de plaats van 't accent bepaalt.

Twee dingen zijn inmiddels gebleken: dat in de jaren na Walden het accent allengs sterker op schijn viel, en: dat het panpsychisme, aangevuld door de Stamziel-gedachte, de kiem van bevredigende wijsgerige oplossingen bevatte. Al blijft het ontstaan van alle betrekkelijkheid uit het Absolute een mysterie, toch zuivert het tussenschuiven van ho-

¹ D. III, 130 (1897). — ² S. en W. I, VIII, verg. vooral II, V. —
³ Resp. Br. 128 (1895) en D. III, 102 (1897). — ⁴ D. III, 148 (1898).

gere intelligenties de verhouding God-Wereld van veel tegenstrijdigs. De gebrekkige individuen tobbed om zich te volmaken, en toch schepsels van een volmaakt, almachtig, liefdevol Maker — hiervoor treedt in de plaats „een Hooger Wezen, dat naar volmaking streeft en daarvoor de individuen behoeft zooals ons lijf de cellen, als tijdelijke, op zichzelf onvolkomene elementen, zooals een boom de bladeren.”¹ Het al-enige Wereldwezen toch de vaderlijke kenner onzer kleine noden en leider onzer schreden² — van deze onbegrijpelijkheid wordt iets weggenomen, als de Genius der Mensheid, Goddelijk in betrekking tot ons maar niet almachtig en niet alwetend, de grond onzes wezens is, voor wie wij lijden en wiens wil onze intuïtie is.³

Wat in vroeger jaren met een Indische term het „Zelf” genoemd werd, ook het zien van de mensheid als een individu, was een tasten naar ditzelfde begrip: nu wordt het, dank zij het panpsychisme, rationeel uitgewerkt en als sluitsteen in het wereldbeeld gepast. De behoefte om het boven-individueel Wezen anthropomorf te denken wordt erdoor bevredigd, zonder dat aan de onuitspreekbaarheid en ondefinieerbaarheid Gods wordt afgedaan. Gehandhaafd blijft, dat niemand goed is dan God alleen, dat buiten Hem „hel”, d.w.z. betrekkelijkheid is, dat Hij zich in alles openbaart en toch alle dingen verschillen in Goddelijkheid.

Ook de vereenzelviging van de Mensheidsgenius met Christus⁴ was in 't oude denken voorbereid: in *De Broeders* is zaligheid voor Jezus ondragelijk omdat Hij met de mensheid één is:

„Deze verblinden,
zijn zij mijn handen en mijn oogen niet?”

¹ D. V, 130 (1907). — ² Over Woordk. III = St. IV, 357; zonder gevoelswarmte Bl. Wereld 21 (1902); het hunkeren naar 't Vader-gevoel Kl. Joh. II en III pass., — in het slotvisioen wordt niet van liefde van God tot de mensen gesproken; Het Gebergte = D. en B. 83 (1907) ziet het Wereldwezen als te verheven voor menselijke gevoelsbetrekking. — ³ O.a. Mijne Erv. op sociol. Gebied = Gids 1907 IV, 107, 121 v.; D. V, 65, 118, 209; VI, 96; S. en W. II, XII; Paul's Ontwaken, slotstrofe:

„Zoolang de Godheid Mensch, de Christus, nog moet lijden
moet ieder sterflijk mensch zijn heil uit leed bereiden....”

⁴ Voor het eerst aan 't slot van Kl. Joh. II (1904), kort na 't ontdekken van Fechner.

Hoe Christus zich tot andere hogere intelligenties verboudt, werkt Van Eeden niet uit. Ook de Aarde-moeder komt na het slot van *De Kleine Johannes II* niet meer voor. Voor menselijk besef is Christus van God niet steeds scherp onderscheidbaar; het religieus verlangen reikt tenslotte tot God-zelf: voor Van Eeden is voortaan Godsbesef meer dan ooit één met kosmische vertrouwdheid.¹ Dan is „die Tagesansicht” tot gevoelszekerheid geworden. Maar het bezield gedachte Al verliest in de zo vaak ontmoete negativistische stemmingen niets van zijn schrikwekkendheid; bij de angst voor ’t onmetelijk onbekende komt een welhaast animistische geesten- en demonenvrees.² Dan doordringt hem het besef, dat de hogere intelligenties de mens volstrekt niet alle gunstig gezind behoeven te zijn, en dat waarschijnlijk ons gehele leven voor hen niet bestaat:

„’t Kan zijn, dat wij als mollen blind doorwroeten
 Het slagveld van een hoogen Godenstrijd,
 en gansch onwetend met zwaar lijden boeten

wat ons niets baat noch aangaat.”³

Zo blijft, ondanks wijsgerige verdieping, „die Nachtansicht” dreigen, te erger naarmate het Ik-Nu alle andere bespiegeling absorbeert.

De Stijgingstendentie. Vereniging met God is het streven van al ’t bestaande, Christus zoekt het opgaan in Hem, en de mensen zoeken het met en door Christus.⁴ De Richting van de opgang is Recht, het kennen van de Richting is Zedelijkheid⁵: ook hier schijnt het nieuwe denken de bevestiging en voortzetting van het oude.

De grote verandering komt echter aan ’t licht, als men in dit latere levenstijdperk de gedachte volgt die vroeger religie en wereldbeschouwing bleek te dragen: de Goddelijke stijgings-

¹ Sirius in zijn dromen (II, 169 v.); S. en W. III, IV, aangeh. p. 125.
 — ² B.v. op reis naar Amerika, Sir. en Sid. I, 103 v. en D. VI, 15 v., 103 v. Ook het bezield denken van levenloze voorwerpen hoort hierbij, b.v. Sir. en Sid. I, 131; D. IV, 172 (1906), Opg. ’32, 64° (1911). — ³ S. en W. II, IX. — ⁴ Sir. en Sid. I, 211, verg. D. V, 206. — ⁵ Evenals deze kerngedachten blijven felle aanvallen op de leer der vergelding: D. V, 208; VI, 190; Nachtbr. 117; Sir. en Sid. I, 11 v., 44, 132 v., 164.

tendentie des levens. Na *De Blijde Wereld*, samenvatting van het vroegere denken, is in *De Kleine Johannes II* al dadelijk kentering zichtbaar. Christus, de Mensheidsgenius, verschijnt — bij Pan's uitvaart. De Natuur, tot dusver niet van het spontaan stijgende Leven onderscheiden, wordt tot een voltooid stadium in de Evolutie, en daarmee in het actuele heden tot een probleem. „Leeft de Natuur? Denkt ze, voelt ze? Ze is niet God; ze staat tegenover God. Maar dan is ze een mindere godheid, een wezen met eigen zielsleven.”¹ „De Natuur wil naar beneden. Door toedoen van Satan, die trekt. Ik had 't precies zoo gevoeld.”² Of is de Natuur „een krijg van onvolkomen Machten, een woeste kampplaats?”³ Fel afgewezen tenslotte wordt de Goddelijkheid der Natuur in *De Heks van Haarlem*.⁴ Alleen voor de heldhaftigheid blijft zij de grote leerschool.⁵

Toch is de entelechie-gedachte niet verdwenen. De ordenende, aan al het levende inhaerente macht is in de Stamziel gepersonifieerd. Deze schept, bewust, vernuftig en smaakvol:

„Een hoog vernuft richt al 't in schijn spontane”⁶

Daarnaast werkt de „uitwendige natuurkracht”. In het vroegere denken verhiel deze zich tot de levenskracht als inertie, terwijl de integrale werking ervan in de onomkeerbare mechanische processen als symbool gezien werd van de opgang aller dynamiek in een statisch einde. In het nieuwe denken valt nu op de tegenstelling tussen beide strekkingen de nadruk: „Het Leven een opgaande actie, het anorganische de neergaande. Beiden levensuitingen van een „Conscience”, bij gebrek aan een beter woord.”⁷

Gewichtiger is, dat Van Eeden in het Leven nog wel steeds

¹ D. V. 112 (1907); uit dezelfde tijd de bespottling der natuurvereerders in *De Zendeling* (Mieriks) en *De Idealisten* (Selderie), tien jaar later in *De Bokkenrijder* (Samuel, en met hem Rousseau, p. 23 v.). —

² Nachtbr. 74 (1908). — ³ S. en W. II, XII (1910). — ⁴ p. 83 v. —

⁵ Minnestral pass., vooral 41 en 64; Heldenliebe pass.; Oorlogsvlam XIII; R. Lampje II, 70 v. — ⁶ S. en W. II, XI, verg. Mijne Erv. enz. = Gids 1907 IV, 109, 121 v.; D. V, 80; VI, 142 v., 186; Ko(o)ning-schap en Dichterschap = St. VI, 8 v. — ⁷ Na lezing van Bergson's *Evolution Créatrice*. Opg. '32, 751 (Oct. 1911). V. E. had toen pas dezelfde gedachte bij „Volker” gevonden (D. VI, 217) en in Heldenliebe uitgesproken (p. 65.).

het scheppende ziet, maar dat zijn vertrouwen in het God-toestrevende der levenstendentie zozeer vervaagd is, dat het geen vorm meer vindt in kunstwerken of dagboeken. Wel zoekt hij doelbeooging in alle gebeuren, ook het anorganische¹ —, wel keert het Richting-begrip nog hier en daar terug,² maar het geloof in Wu Wei, in het vanzelf naar de Goddelijke bestemming gericht-zijn van alle gebeuren, is geschokt. Ook dit wordt nog niet uitdrukkelijk gezegd, misschien niet in volle omvang beseft, maar toch doordringt het alle overtuigingen. De Stamziel-gedachte had waarde als verklaringshypothese der „werkelijkheid”, maar doet het Godsbegrip vervagen tot een voor het gevoelsleven onbereikbare abstractie. En er werd al op gewezen, dat de religieuze intuïtie in deze levensstijd verzwakte. Er blijft danook niets over dan het perpetuum immobile der overpeinzing: het Ik-Nu.

In het derde hoofdstuk zijn wij de Tendentie-gedachte gevolgd in de mens, in de mensheid en in de Kosmos. Het pansychisme opent voor kosmische fantasieën zo grenzenloze wijdden, dat Van Eeden, hoe gereed ook tot het volgen van Fechner's anthropomorfistisch betoog, zich merkbaar tot zelfbeperking gedwongen voelde. Zijn behoefte aan empirie hield de speculatie binnen grenzen. Wel blijft het verbreken van beperking en het opgaan in ruimere verbanden de strekking van alle groei, maar deze als levende Eroos in eigen hart beleven kon Van Eeden niet meer.

De Goddelijke Tendentie in de Mens. Verwerkelijking der innerlijkste strekking, zuivere ontplooiing van het innerlijkst eigen wezen was de bestemming, dus de zedelijkheid, van elk individu.

De Richting dier strekking te kennen was met het volgen identiek. Helder Zien was het grote gebod, welks naleving Heldhaftigheid en Deemoed onderstelde. Schuldbesef was een baken op onze weg; al voelen wij ons voor onze daden verantwoordelijk, toch konden wij dat in Gods ogen nooit werkelijk zijn.

¹ B.v. in de watervoorziening op onze planeet. Opg. '32, 800 (Jan. 1912). — ² B.v. Oorlogsvlam VII en X.

In deze laatste woorden ligt een controverse; de rede ont-
kent wat het gemoed als zekerheid beleeft. Het is ongewoon,
Van Eeden het gemoed bij de rede achter te zien stellen.
Maar tegen het zondegevoel verzette hij zich — na Viator,
na Drievoudzangen en Passielooze Lelie — telkens opnieuw,
en nu, na Walden, krachtiger dan ooit.¹

Van Eeden's oude ethiek schijnt onaangetast te blijven —
maar het is een „Herrenmoral” geworden, alleen voor de
Oorspronkelijken, de losbrekers, de „Königliche vom Geiste”.
„Frei — nur durch sich selbst bestimmt sein — ist göttlich
sein. Bei Menschen ist es ursprünglich sein, nur der eigenen
Göttlichkeit gehorchend, unbeeinflusst van der Stimme
der Herde.”² Hiernaast legge men deze verzen van tien jaar
vroeger:

„Al naar maat onzer wijsheid zijn wij vrij. —
Vrijdom te nemen, verder dan de grenzen
onzes begrips, is helsche hoovaardij,

die kent noch deugd noch zonde en slaakt de trenzen
van alle Plicht of ondoorgrond Gebod,
totdat Gewoonte en 't onbegrepen wenschen

haar ment in droever hechtenis ten slot. —”³

Alleen in zijn beste tijden was Van Eeden, als hier, aan zijn
ad absurdum voerende extremisme ontkomen en erkende hij
dat „maat” in alle praktische wijsheid onontbeerlijk is.
Kern van zijn moraal blijft: het Heldere Zien, dat de Rich-
ting ziet die wij gaan moeten, en de Heldhaftigheid als voor-
waarde voor het gaan zelf. Nieuw is, dat niet alleen het dra-
gen van de smart des bestaans Heldhaftigheid vereist, maar
ook het beleven van de ware vreugde, door 't heldere zien
van de valse onderscheiden. Dit voor de wereldwaardering
zo uitnemend gewichtige inzicht had Van Eeden verworven
in de jaren, toen hij Walden opbouwde en, ook door zijn

¹ Verg. vorig hfdst. Als De Broeders Nachtbr. 157: „wie in het
booze, als het booze geloof, kan niet verloren gaan” en S. en W. II,
IX (1909):

„Want kwaad doet geen, tenzij hem 't kwaad behaagt
en aldus goed schijnt, door een zielsbegoochling”.

² Heldenl. 25; verg. Br. 166 en Nachtbr. 411. — ³ S. en W. II, V.

tweede vrouw, „zijn blijdschap hersteld” werd.¹ Vreugde wordt baken even als smart: „Als het gevoel van geluk en tevredenheid geen criterium is van moreel, dan is er geen redelijke wereldorde. — Het gewichtigste wat ik in mijn leven vond, is de miswijzing van dit criterium, wel te verstaan als de miswijzing der gangbare moraal. — Satans voornaamste toelig is dit criterium voor ongeldig te verklaren, en ons te beduiden, dat wij braaf en ongelukkig moeten zijn.”² „O, die wonderlijke mensen,” zegt Woudvader tot Minnestral, „ze watertanden voor appel of peer, maar ze durven niet bijten, want misschien doet het zeer.” En Dante beveelt hem de mensen te zeggen

„dat God hen zeer noodig heeft.
Dat zij hem moeten helpen met alle macht
om Zijne schoone aarde te genezen.
Zonder vrees moeten zij schoon en gelukkig willen worden,
en zonder vrees moeten zij willen weten en begrijpen,
om te verstaan, want hij roept lang en luid,
en zij zijn doof en durven niet komen.”³

In de Stamziel-conceptie past dit van wereldverachting gezuiverde heroïsme: „het vurig leven en de bloeiende schoonheid, en het felle lijden is den menschen heilzamer en der menschheid Stamziel liever dan het niet-gevoelde kwaad der leelijkheid, der saaiheid, en der in vrees versmoorde groote en schoone neigingen.”

De tegenstelling tot de Christelijke moraal wordt na de katastrofe scherper dan ooit: „het kan niet anders genoemd worden dan een heillooze fout, om in een tijd van ontstaande en steeds groeiende verwarring de onhoudbare en tegen onze natuurlijkste en diepste instincten indruisende leer om kwaad met goed te vergelden, als een algemeene zedewet te prediken. En vooral omdat de eenige natuurlijke weg tot

¹ Een Minnezang = D. en B. 60; S. en W. II, III en IV; Kl. Joh. II, 115 v. (de valse schoonheid verpersoonlijkt in Gravin Dolores). Verg. p. 97. — ² D. IV, 207 (1906). Verg. Kl. Joh. II en III pass.; Minnestral 51 v.; Nachtbr. 126, 169, 252, 415; de bestrijding van St. Franciscus' armoede-prediking in De Stamhouder, en „Het verlangen naar voorspoed, weelde, welvaart, bloei, heeft zich al van ouds als een uiterst moreel gevoel in mij voorgedaan.” Opg. '32, 623 (Mrt. 1911). — ³ a.w. 50. Verg. Over Theosofie = St. IV, 79; Sir. en Sid. I, 51, 70, 141.

zulk een verheven moraal, cultuur en wetenschap, daarbij als onnoodig en overbodig worden voorgesteld.”¹ Dit laatste ook zeer nadrukkelijk in een andere nabetrachting op Walden: „Want ik durf zeggen, dat niemand onzer zijn vlucht zal nemen naar (het) Godsrijk, zonder de vleugelen van wetenschap en kunst. En zij die het getracht hebben alléén door Jezus na te apen, hebben schromelijk gefaald en kwamen neer in de modder van dweepzucht en huichelarij.”²

Ter onderscheiding van goed en kwaad hebben wij geen ander criterium dan enerzijds het zondebesef, dat echter niet onfeilbaar werkt,³ anderzijds — „when we take the right turn on our way this is immediately followed by a feeling of rest, of peace, of consolation.”⁴

Deze levensleer is, veel meer nog dan de oude, een richtsnoer voor bevoorrechten, alleen geldig als het innerlijk bewegen „vanzelf” de goede richting kent en — „vanzelf” kan volgen. Het is „Herrenmoral”. Het grote erin is, naast het heroïsche, de eis van nietsontziende waarachtigheid, die alle nadoen, alle napraten, alle leven uit onverwerkte sleur afwijst. Maar vastheid geeft het niet aan een leven dat die vastheid uit zichzelf niet heeft. En ook in deze, nog sterke jaren kent Van Eeden onzekerheid: „wij mogen hooghartig ons verheffen boven goed en kwaad, zeggen dat aan onze gebrekkige, kortzichtige natuur geen zonde als schuld mag toegerekend worden —, de keuze, de verschrikkelijke, onherroepelijke keuze, op elke onherroepelijke seconde wordt ons niet geschonken en moet gedaan worden.”⁵ In *De Heks van Haarlem*, het Treurspel der Onzekerheid, wordt dit tot hoofdmotief.

Van Eeden had „onteigening” de bestemming van elk individu geacht en daarvoor Deemoed, onthechting aan het eigene, bij uitstek onmisbaar genoemd. „De schoonste en innerlijkste neigingen” zag hij als niet willend „het zelf, noch het eigen leven (...) maar des Levens ontbloeien, der

¹ Mijne Erv. enz. = Gids 1907 IV, 115. Veel krasser Kl. Joh. III, 198 v.; Nachtbr. 117, 136 v.; gematigd Sir. en Sid. II, 129 v. — ² Is Communisme een Droombeeld? = St. V, 233 (New-York 8 Maart 1908); verg. D. V, 204. — ³ D. V, 209 v., in verband met de Stamzieltheorie. — ⁴ Aan Lady Welby 10 Jan. 1907 (hs.). — ⁵ Nachtbr. 307. Verg. uit 1896: „Hoe kan men willen als men niet kan?” met wat de Heks in 1914 vraagt: „Niet vreezen? hoe doe je dat als je bang bent?”

Menschheid verlossing"¹ — daarom was tot onteigening voerende levensstuwkracht voor hem geen paradox. Dat hij nú niet meer van Deemoed spreekt, volgt uit het vorige hoofdstuk vanzelf. Hier moet hem een raadsel getergd hebben, zó pijnlijk, dat hij 't noch in werk noch in dagboek dorst aanroeren. Meer dan iets anders moet dit hem in zijn individualisme na Walden's échec onzeker gemaakt hebben: dat wie zich „oorspronkelijke”, richtingwijzer der mensheid acht, het eigene in genen dele zoekt te verliezen — omdat hij de oude onderscheiding tusschen Zelf en zelf wel in theorie kan maken, maar niet in de praktijk.

Hij zocht het ontkomen aan het Ik — opgaan in 't leven van de Stamziel — des te feller in het parapsychologische experiment, maar wij weten dat de engste gevangenschap in 't Ik hem wachtte, wijsgerig en psychologisch.

De Goddelijke Tendentie in de Mensheid. De grote verandering in Van Eeden's denken ging van zijn maatschappijbeschouwing uit en is daar het scherpst uitgesproken. Het grote experiment was beslissend.

De rechte Richting, door elk nieuw individu weer aangewezen, zoals elk graanhalmpje naar de zon groeit — op dit geloof berustte de verwachting van de „Zuivere Wereld”. Het wegnemen van een aantal storende belemmeringen — grondmonopolie in de eerste plaats — zou de krachten vrijmaken die zich van zelf tot de „B”-organisatie zouden rangschikken.

Maar als er in Mei 1905 ernstige strubbelingen op De Eendracht geweest zijn, schrijft Van Eeden deze „grootte leering” onderstreept in zijn dagboek: „Als men zwakke mensen zelfstandig maakt, komen ze eenvoudig onder den eersten, besten invloed, slecht of goed, maar meestal slecht. Omdat de slechten heerschzuchtiger zijn dan de goeden.”² En dit is geen voorbijgaande stemming: „Het spijt mij voor de mooie theorieën der anarchisten (...) maar de feiten zeggen dat de mensch een kudde-dier is, een groepswezen, in al zijn daden en denken beheerscht door de drijvende kracht van enkele individuen.”³ In *De Nachtbruid* wordt deze overtuiging uit-

¹ J. Viator XLVI. — ² D. IV, 103. — ³ Een weinig experimenteele Sociologie = St. V, 219.

gewerkt: de leiders zijn de losbrekers — „kiemcellen in het lichaam van Christus”¹ —; later, in het manifest aan de „Königliche”, maakt de éne leider plaats voor de wereldrijksdag: de niet meer opgegeven propaganda van een denkorgaan der mensheid.

Tot de Koninklijken wordt de kompas-functie, zowel als de geschiktheid om in „B”-organisatie te leven, beperkt.

Wat wordt er nu van het geloof in 's werelds opvaart, het vertrouwen „dat de wonde Gods geneest”?

Het blijft, maar stijgt met het denken in ijle kosmische sfeer. Wel behoeft het geen incidenteel verlossend ingrijpen van een bovenaardse macht als Jezus in *De Broeders*, wel wordt het niet geabstraheerd tot een opheffen aller betrekkelijkheid door de „breuk der tijden”, maar het blijft ook niet het door economische daden bevorderbaar aards heilsmoment uit *De Kleine Johannes III*. Het is: „het kosmisch-worden van den mensch”, de „Sidérische geboorte”, de vervulling van het Eenheidsverlangen, dat aan Van Eeden's denken ten grondslag ligt, en aan sommige van zijn latere werken etherische glans verleent.² Eenheidsbesef „zullen ons leeren nieuwe Wijzen, die zonnen en planeeten bezien met de oogen van dichters (...), die het kenbare heelal gewaarworden als een Levensopenbaring, en het in accoord weten te brengen met de diepe en eeuwige gevoelens in hun ziel. — Dan strekt zich niet alleen het verstand en de waardeering, maar ook het voelen- de en willende Zelf verre van het kleine systeem van aarde en maan, zelfs van zon en aarde — ja verder nog! tot buiten den zonnestoet, en peilt en volgt de sterrestroomingen en de neevelvlekken, de embryo's van nieuwe zonnen....”³

Hierop duiden ook Barbara's profetische slotwoorden van *De Heks van Haarlem*. Maar daar doet de verwachting, na zóveel allersmartelijkste onzekerheid, aan — als een ophalen van oude illusies.

¹ Nachtbr. 260, 267, 311, 348, 390! Krasse kritiek op de suggestibiliteit van de massa b.v. Nachtbr. 140 v., 168, 260; D. V. 207, 238. Verg. in Sir. en Sid. I Peitho als een der gevaarlijkste demonen. —

² Koningschap en Dichterschap = St. VI, 15 (1910), kort na lezing van Volker's Siderische Geboorte. *Hiertoe* had Sirius de mensen moeten opvoeden, als het derde deel niet tot de volgende levensperiode uitgebleven was. — ³ Siderische Geboorte = St. VI, 184 v., in zijn bondigheid een der karakteristiekste geschriften van de latere V. E. (1911).

* Verg. Oorlogsvlam III.

Werkelijkheid was toen voor de dichter, wat het koor op de profetie laat volgen:

„Gestraalde sterre
gij praalt zoo verre,
zoo uitermate hoog.
Met uw standvastig oog
zie ik u wenken
en kan niet denken
wat uw gelonk bediedt.
Gij zingt een hemelsch lied,
dat geeft verlangst
van 's waerelds nood en angst,
van alle pijn
verlost te zijn
in uwen zonneshijn.”

Werkelijkheid was dit, toen als steeds. Maar het werd hier door een oudwordend strijder erkend.

VIERDE PERIODE (NA ± 1915)

VII. DORST NAAR VERLOSSING.

Hetzij wij hem als strijder beschouwen, hetzij als denker: omstreeks 1915 zien wij Van Eeden innerlijk ineensorten. Hij was, als Barbara, „vermoeid van 't zware lijden in de zon”, maar hem wachtte nog een vroege en vreselijke ouderdom.

De strijder, die al lang verkondiger was geworden, voelt hoe de grote oorlog hem wegvaagt.¹ Hij blijft zeer actief, zoekt als spreker en journalist meer dan ooit directe aanraking met het grote publiek, en wil zijn praktisch idealisme dienstbaar maken aan het herstel van de vrede en aan de opbouw van de gelouterde wereld, die zovelen met hem daarna verwachten. De „wereldrijksdag” was wel uiteengespat, maar de Zweedse en Nederlandse leden behielden hun samenhang en achtten zich als neutralen de aangewezen bemiddelaars tussen de belligerenten. Hieruit kwam in Januari 1917 een vredesactie voort, die Van Eeden als afgezant naar Londen voerde, waar hij door persoonlijke bemiddeling een onderhoud met Lloyd George verkreeg. Deze was zo hoffelijk, met aandacht te luisteren en zijn afwijzende kritiek tot „premature” te beperken. Na deze reis, die door zijn gevaren en beslommeringen, queue's en antichambres een marteling voor hem was,² schrijft hij in zijn dagboek: „Ik heb mijn doel bereikt.” Hij ontveinst zich dus, dat „premature” inhoudt „zur unrechten Zeit”, en dat hij dus in 't beste geval.... radotirt.

16 Februari 1919, als Wilson na aanneming van zijn Volkenbondconcept scheidt naar Europa, schrijft hij: „Ik heb een gevoel van droefheid, dat ik niet meer heb kunnen doen in dat groote plan (...) ik voel alsof ik nu al in contact met Wilson behoorde te zijn en dat verzuimd heb door weifeling en gemakzucht.” Dat hij toeschouwer moet blijven, kan hij niet loochenen, en hij zoekt de fout bij zichzelf: toch

¹ Al dadelijk 26 Aug. 1914: „En nu, voordat (de geldzorgen) overwonnen zijn, dit aller-allerzwaarste. En mijn machteloosheid!” Opg. '32, 462. — ² Intieme brieven, tijdens de reis geschreven, bewijzen dit.

ziet hij niet dat de ware oorzaak vervreemdheid van de realiteit is.

Het is immers ook nog de tijd van Het Godshuis in de Lichtstad: het Pantheon der Mensheid dat als symbool van volkenverbroedering gebouwd moet worden. Dat zal een psycho-therapeut weleens moeten doen: het gewenste symptoom kunstmatig verwekken.... maar als Van Eeden het brandendste wereldkwaad bij het symptoom wil beginnen te genezen, dan is hij toch geen medicus, maar een medicijnman, die water giet om regen te krijgen. Als men hem bij zijn propaganda-lezingen vraagt, wie het kolossale werk betalen zal, antwoordt hij: „wie heeft de groote oorlog betaald?” en meent dan door zijn hoorders au sérieux genomen te worden. Het chimaerische van zijn optreden wordt beklemmend: als Ideaal en werkelijkheid zóver van elkaar vervreemd zijn, moet een ineenstorting volgen, zéker als de ouderdom intussen de fundamenten sloopt.

Het enige praktisch-idealistische streven dat levensvatbaar bleek, was de met de Hollandse vriendenkring — L. E. J. Brouwer, J. I. de Haan, G. Mannoury, Henri Borel — op touw gezette „Akademie voor praktische Wijsbegeerte”, waaruit de „Internationale School voor Wijsbegeerte” te Amersfoort voortkwam. Van Eeden's kring had er zich toen reeds van afgescheiden en hield nog enige jaren regelmatig zittingen ter bestudering van signfica. Van Eeden genoot dit verkeer met superieure intellecten, al kon hij hun betoog niet altijd volgen,¹ al vond hij er geen vergoeding voor de zoveel universelere, menselijk zoveel rijkere „Kreis” van 1914. Die was wel veel vager, maar als men deze signifische daden vergelijkt met wat Van Eeden ervan verwachtte — dan wenst men het realisme van Potsdam terug: de wereld kan niet gereorganiseerd worden zonder het werk dat zij doen, en zij zijn de enigen die het welbewust doen — hieruit volgt voor Van Eeden „de voldoening dat wij feitelijk bezig waren de waereld te verooveren en te beheerschen”.² „Centraliseerende arbeid” noemt hij bij zijn terugblik op 1917 deze Akademie, de kring uit Potsdam, het spiritisme, en de nog stagnerende Sirius-cyclus.

¹ Verg. in Het Roode Lampje „mijn wiskundige vrienden”. — ² D. 14 Aug. 1918 (hs.).

Maar de aandacht voor het inwendig beleefde en van Gen-
nerzijds afkomstig geachte gaat dan toch overheersen. Als
Sirius' optreden later beschreven wordt, is de praktisch-so-
ciale arbeid nauwelijks een poging meer tot realisme — maar
hij blijkt dan immers ook geroepen, niet verkoren! Dat wil
zeggen: dan heeft Van Eeden immers afstand gedaan van zijn
Leiderschap.

Dan heeft hij de strijd opgegeven, doordat hij oud was ge-
worden. De ineenstorting van '15 tekent zich, behalve in de
literaire productie, nergens zo scherp af als in het dagboek¹:
onvaster schrift, klacht op klacht over het verlies van her-
innering, bladzijde na bladzijde vol hopeloze melancholie.
Gelaten klinkt het 17 September 1917: „Het was heeden
weer geheel mis. Er is niets aan te doen. Het lijf begeeft me
en de ziel is nog niet in zekerheid”, en 27 December '18:
„Waarom moet het schoonste en beste geluk mij in den
ouderdom begeeven? Van nacht en van morgen, wakker
wordend, datzelfde droeve, leege, akelige gevoel van geen
verzen meer te kunnen schrijven.”

Het vers dat tenslotte ontstaat is: de *Elegie*.

Soms wijkt de depressie, voor kort, maar dan doemt de
angst weer op, die zich vasthecht aan de oorlog, aan rei-
zen, aan geldgebrek, aan de dood. Van Eeden tracht er met
oude heldhaftigheid tegen te vechten, „maar de ouderdom is
onverbiddeijk” en neemt de moed weg. „Ik dacht soms al
aan een hospitaal-bed, als een rustplaats, waar alle verant-
woording ophoudt. Maar ik zal strijden zoolang ik kan, tot
ik beslist niet meer kan.”² Als de Grondpartij hem — op-
nieuw — candidaat wil stellen voor de Tweede Kamer, Mei
1921: „ik zie geen uitkomst, ik ben nog niet oud en zwak
genoeg om te weigeren.”

Als denker had hij in 1911 de voldoening gesmaakt, bij
Bergson exact uitgewerkt en scherp geformuleerd te vinden,
wat hij jaren tevoren als zijn beste wijsheid in Het Lied van
Schijn en Wezen had neergelegd. De scheppende evolutie is

¹ Ook in de Brieven aan Borel — die overigens in hun harde oprecht-
heid de sterke zijde van V. E. tonen. — D. 10 Nov. 1916. Verg.
Iwan in de 3e Acte van De Broeders: „Moet 'k wachten tot ik val? of
mag 'k gaan liggen?”

door zijn dichtersintuïtie in vager omtrekken gezien, maar zelfs nooit, zoals in deze studie, als „Goddelijke Tendentie” geformuleerd. Dit herkennen is hem een vreugde maar moet toch, ongemerkt, bijdragen tot zijn ontmoediging: als „oorspronkelijk denker”¹ moet hij zich overbodig gaan voelen. Maar beslissend is de zedelijke ouderdom. „Elk menschenleven eindigt in een ijzingwekkende tragedie. Wat het ergste is, de greep van de ziel op de huulè, op het lijf, wordt steeds minder krachtig. Het lijf in zijn veroudering, wordt eigenmachtig en oproerig. Het laat zich niet meer gezeggen. Het wil dit, het wil dat. En als ik, d.i. het verstand en de ziel, zegt: „het gebeurt niet!”, dan gebeurt het toch, en het prestige van de hoogere functies daalt.”² Dit is het thema dat in al Van Eeden’s gepeins — *Het Roode Lampje, Schijn en Wezen III*, de redevoeringen over zijn bekering — telkens terugkeert. De klacht, die in *Schijn en Wezen* verloren gaat tussen Godsverlangen en tot het onuitsprekelijke stijgende gedachtebouwsels,³ is in het dagboek een luide zelfaanklacht. Als hij na de Kerst-mis, die hij als toeschouwer heeft bijgewoond, schrijft: „Ik griezelde van mezelfen”, dan staat die uiting te weinig op zichzelf, om geen bittere ernst te zijn.⁴

Zo klemmend mogelijk dringt zich het besef aan hem op, dat hij voor de zozeer begeerde serene ouderdom alles moet willen offeren. En zonder dat hij het zelf schijnt op te merken, gaat zijn levensgang gelijken op wat hij twintig jaar tevoren in *Van de Koele Meren des Doods* had uitgebeeld: „de levensmoehed, de reiniging door zonde, de schending en verontreiniging van al het beste in ons, de stijging daarin tot de onteigening”.... „Dieu détruit l’amour propre par une impureté apparente, (...) parce que ces sortes d’attaques humiliant extrêmement une âme superbe.”⁵ Juist hierom noemden wij de zedelijke ouderdom beslissend, omdat dit verstrikt-raken in zijn begeerten hem zijn onverbiddelijke zelfkritiek hergaf, hem bevrijdde van ontveinzing, van schijn,

¹ B.v. Nachtbr. 348, 363. — ² R. Lampje I, 102. — ³ a.w. 50, 73. — ⁴ 25 Dec. 1920 (hs.); verder b.v. 22 Oct. 1916 = Opg. 34, 32 en 1 Dec. 1918 (hs.). Zelfaanklacht is ook wat Taede stervend zegt: „Geen mensch strenger in zuiverheidsverlangen, geen mensch zwakker in het weerstaan zijner begeerten dan ik”. Sir. en Sid. III, 330. — ⁵ p. 96.

en hem tot de werkelijkheid terugbracht. En dit breken van zijn hoogmoedspantser, dit zich schamel voelen was de grote voorwaarde voor zuivering en vernieuwing van zijn verhouding tot de realiteit en voor het terugvinden van innerlijke harmonie, van het innerlijk met God verbonden, gereeligerd zijn.

Maar de oude religie is dood voor hem. De wijsheid, die hij in zijn beste jaren met geestdrift had betracht en verkondigd: de zuiverheid van de ziel door de beheersing der ongecoördineerde neigingen, de wijsheid als Richting-intuïtie der zuivere ziel — is een weten geworden, dat hij niet meer kan doorvoelen. De oude Licht-symboliek heeft haar levende zin verloren: het Grote Licht is geen voelbaar zonlicht meer, maar is sterrelucht geworden, ver, koud en raadselachtig. Het verloren geloof in de Goddelijke Tendentie vindt hij niet terug: wie de „werkelijkheid” als zondige verleiding ziet moet dualist zijn.

De vraag, welke richting Van Eeden's leven nu nemen zal, betekent in de lijn van deze studie de vraag, welke nieuwe houding hij vindt tegenover de „werkelijkheid”.

Aanpassing, vlucht en strijd waren de drie mogelijkheden. De eerste kende hij hoogstens als noodzakelijk kwaad, de tweede verachtte hij, voor de laatste zette hij alles in. Maar de catastrofe van 1907 wierp hem uit de praktijk, en de voortzetting van de strijd als verkondiger werd steeds duidelijker een vlucht.

Maar had Van Eeden zelf niet in Eudoxia getoond, dat dienen in eenvoud óók een vorm van aanpassing is, en had hij niet aan háár deemoedig heldendom Jahwè's justitie ad absurdum gevoerd? Had hij in *Johannes Viator* niet gesproken van „een liefde die geen wederliefde vergt”, en bij de *Koele Meren* van „huisheiligheid”? Had hij niet nog pas in *De Heks van Haarlem* de dienende geneesheer gebeeld, die gelaten de betrekkelijkheid van ons weten en streven aanvaardt? Vindt hij nu zelf deze levenshouding, en daarmee het „stirb und werde”?

Het antwoord op deze belangrijke vraag is niet eenvoudig. Voor een leven van deemoedig dienende, actieve liefde was hij te oud, en al lang te gedesoeuvreed. De verhouding tot de „werkelijkheid” — die natuurlijk altijd de verhouding tot

God weerspiegelt, vandaar dat men er een menseleven aan kan toetsen — valt in de ouderdom weg, en alleen de verhouding tot God blijft over. Niet Eudoxia, die van zelf deemoedig God en de wereld diende, maar Iwan, „die knecht van God wou zijn eer meester zijner driften”, droeg in *De Broeders* de wezenstrekken van de dichter.¹ Iwan, die „vreugde en pracht wou storten als met kommen over 't land”, maar door bruut realisme verslagen en verbitterd wordt, en die dan toch in de uiterste foltering de uiterste zelfovergave vindt, roepende:

„Mijn Liefde wil geen loon, God! Pleeg uw recht.
Gij weet wat nood doet. Folter! Heer, verdoem!
Mijn Liefde doet ook nood, en buigt niet. 'k Blijf
U loven in diepste verdoemenis.”

In deze gruwelijke 13e Acte heeft de dichter de eigen levensavond onwetend voorspeld.² Hij heeft in de aangehaalde woorden het wijsgerig-religieus probleem neergelegd, dat zijn leven, maar vooral zijn denken had beheerst: de Goddelijke rechtvaardigheid, en deze overgave aan God in het Katholicisme gezocht.

Maar zijn overgang tot de R.K. Kerk kan pas besproken worden, nadat in 't licht is gesteld wat hem rechtstreeks in Katholieke richting leidde.

Het tastbare teken van 't generzijds, waar hij naar hunkerde en dat zijn heldere dromen hem telkens weer in tergend onvaste vorm schenen te geven, meende Van Eeden te krijgen in het „ontwaken” van zijn zoon Paul.³ Dit teken bereikte hem toen de somberheid zijn leven al bij vlagen teisterde, en nu klampte de naar verlossing dorstende vader zich aan deze zichtbare verlossing van zijn zoon vast:

„Nu gij hier niet meer zijt, maar leeft in ander Licht
Zoo zend mij dan somwijlen nog een licht bericht,
Ontstijg mij niet te ras in àl te lichte sferen —
De vader kan de hand des zoons nog niet ontberen.”

¹ Zie de 3e Acte! en verg. Winfried. — ² Verg. „Rechtvaardig acht ik wat geschied(t)” Aan mijn Engelbew. 47 (1921). — ³ 21 Feb. 1913.

In sommige heldere dromen scheen wel iets van deze bede vervuld te worden, maar dat bleven vluchtige schaduwen.¹ Toen verschenen, een jaar later, de door Elsa Barker meege-deelde „Letters of a living dead man”, die een bevestiging bevatten van Van Eeden's geloof: het waren realistische mededelingen uit het hiernamaals, die een gestorvene door automatisch schrift gegeven had om de mensen in te lichten. Weer een jaar later, in April 1915, kwam Van Eeden zelf in aanraking met een schrijfmedium, met wie hij te Amsterdam in kleine kring séances hield. Aanvankelijk manifesteerde zich alleen dezelfde persoon die door Mrs. Barker had gesproken, maar daarna iemand, die zeide tijdgenoot van Jezus Christus te zijn geweest, en met hem in de woestijn geleefd te hebben tussen zijn twaalfde en zijn dertigstejaar: de tijd waar-over de Evangelieën zwijgen. Deze geest, de „Samaritaan”, deed in de loop van een lange reeks séances de uitvoerige mededelingen, die Van Eeden in *Jezus' Leer en verborgen Leeven* gepubliceerd heeft. De al te vage en voorzichtige verantwoording die hij aan dat boek toevoegde — „dat wie het geschrift voor een fantasie of poëtische fictie houdt, stellig dwaalt” — weerspiegelt zijn eigen scepticisme. En toch was deze ervaring in de loop van 1917 bevestigd door een soortgelijke, Van Eeden zelf zo nauw mogelijk rakende. Onafhankelijk van de Amsterdamse kring vormde er zich te Hilversum een, en hier manifesteerde ook Paul zich. De in deze kring ontvangen berichten ademen een Katholieke geest; *Het Godshuis in de Lichtstad* en *Uit Jezus' Oopenbaar Leeven* zijn eruit ontstaan. Maar Van Eeden bleef kritisch; hij voelde hier trouwens niet de empirische evidentie als bij Paul's sterven. „Er is in mij toch een hooger gezag dan de vrienden (sc. van generzijds).” Vier maanden later, na Paul's manifestatie: „Ik geloof de Vrienden zonder bewijs.” Een jaar later: „Is het nu mijn plicht altijd scepticus te blijven? Of is het mijn plicht aan de neiging tot gelooven en vertrouwen toe te geven?” En dan weer: „Misschien is het Jezusboekje toch niet echt, zoo peins ik dan. Er spreekt een stem zeer diep in mij, die mij terugwijst naar de beste waarheid die ik vond. Die in mijn verzen uitkomt.”² Het zuiver sub-

¹ D. 30 Oct. 1919. — ² Resp. D. 2 Apr. 1917, Aug. 1917, 1 Juni 1918 en 27 Dec. 1918.

jectieve evidentiegevoel dat hier over waar en onwaar moet beslissen, wisselt met de wisselende stemmingen.

Voor zijn vrouw daarentegen was de „Samaritaan” een levende gevoelsrealiteit geworden, en door hem Christus en de Christelijke kerk. Haar overgang tot het Katholicisme is op die van haar man van grote invloed geweest.

Maar ongetwijfeld is ook hij door het Spiritisme tot het Christendom gekomen. Deze om verlossing van de aarde schreeuwende ziel had de verlossingsleer, die met de geschiedenis van zijn ras onverbrekkelijk verbonden is, nooit doorleefd, en met de eisen van de hem vertrouwde Indische verlossingsleer alleen in zijn beste tijd ernst gemaakt. Nu brengt de „Samaritaan” de persoon van Jezus in vertrouwelijke nabijheid; hij herleest de Evangeliën, die nu als werkelijkheid voor hem gaan leven. De gedachte „dat Jezus is een weezen, dat op eigen verlangen, is uitgezonden om ons voor te gaan en te leiden, en dat zijn dood aan ’t kruis is als een voorbeeld dat ons de oovergang, de omzetting tot Brahman, onmiddellijk leert” aanvaardt hij gemakkelijk. Maar daarmee is hij nog niet Katholiek.

Hij vertoefde toen enige malen als gast in de St. Paulus-abdij te Oosterhout. Daar leefde hij in de sfeer van rustige wereldverwinning, zag de huisheiligheid om zich heen, vond mensen die datgene bereikt hadden waarnaar hij zijn leven lang tevergeefs had gereikt. Weliswaar had hij dertig jaar geleden de sereniteit in de wereld gesteld boven die binnen kloostermuren,¹ maar die dertig jaren hadden hem minder veeleisend gemaakt. Hij vond hier een schone en blijvende geestelijke gemeenschap, in geordend verband over de hele aarde, aan één opperste gezagdrager gehoorzaamend. Moest dat geen geweldige indruk maken op iemand die zich tot „centraliseerende arbeid” geroepen voelde, maar zich de krachten voelde ontzinken?

Maar beslissend is de leer van berouw en vergiffenis. Als men zijn leven lang geloofd heeft in de Stijging als ’s men-

¹ p. 77. Kritisch staat V. E. in het begin tegenover het economisch „parasitisme” en tegenover het uitsluitend-contemplatieve van het kloosterleven: „Maar daarbuiten, in de schaduw van het klooster, krielen de vervuilde, verwaarloosde kinderen in de modder. En wachten tot een Christen hen met een niet-symbolisch bad, en werkelijk dienende liefde uit hun vuile ellende opheft.” R. Lampe I, 31.

sen bestemming, in de uiteindelijke staat van wijsheid en sereniteit, die de dood waardig en vertrouwd als opgang tot hoger staat verwacht — en men voelt dan zijn geest sneller verouderen dan zijn lichaam, men voelt desintegratie, verzinking in het chaotische, doodsangst —: hoe weldadig moet dan een geloof zijn, dat in zijn praxis de stijgingsdrang zo sterk mogelijk steunt, maar altijd met de menselijke zwakte rekening houdt en de spanning der stijgingsdynamiek wegneemt door de schuld te doen boeten en altijd weer een nieuw begin te maken — en dat tenslotte balsem heeft voor het schrijven der doodsangst. De Mis, de Biecht en de Communie — Christus' Verlosserschap in zintuigelijk ervaarbare vorm — dáár heeft Van Eeden's overgang van afgehangen. Dit dient voorop te staan bij een nadere beschouwing der feiten.

In December 1918 brachten Van Eeden en zijn vrouw hun eerste bezoek aan Prof. J. V. de Groot O.P., die èn als mens èn als geleerd Thomist een aangewezen voorlichter was op theologisch-wijsgerig terrein. Daarna schreef Van Eeden in zijn dagboek: „De Katholieke Kerk, de Roomsche, is niet de Kerk van Christus. En haar voornaamste gebrek is juist dat zij den mensch den twijfel ontneemt. Ze geeft hem een zekerheid, die hij niet hebben kan en mag. Het tot God naderen in vrije liefde wordt daardoor verhinderd. Men nadert uit angst en uit behoefte naar vrede en rust. Maar God verlangt de liefde uit eigen, persoonlijke vrije wil. (...) God zal mij niet verlaten als ik Hem blijf liefhebben, omdat Hij mij schoon en beminnelijk voorkomt. Dat is het diepste gevoel in mij, en daaraan zal ik vastklampen. Ik weet dat ik een arme, berouwvolle, schuldige zondaar ben en niets te wachten heb als onverdiende genade. (...) Ik wil mij echter niet blind oovergeeven aan het gezag van een groep menschen, en op die wijze een schijnbare vrede en rust verwerven.” En over pater De Groot's kritiek op *Jezus' Leer en Verborgene Leven*: „Er teegenover past de houding van den onderzoeker, die niet „ja” en niet „neen” kan zeggen. En die houding is de schoonste en beste, zoolang wij als mensch staan voor het ondoorgrondelijke. Alleen voor het allereenvoudigste — ik heb God lief en vertrouw op Hem — daarbij komt een „Ja” te pas, een volkoomen stellig ja. Al het andere is uit vrees en

angst gebooren en niet stellig. De roomsche leer is mooi en makkelijk, maar kan den moedigen waarheidzoeker niet voldoen.”¹

Dit lange citaat brengt ons in medias res. Hoe sterk de gevoelsgronden en de suggesties waren, die hem Rome deden zoeken, is al vooropgesteld. Hier staat ten voeten uit het grote beletsel: het leergezag. „Moedig waarheidzoeker” mocht Frederik van Eeden zich met het volste recht noemen.² Al zijn schrandere constructies — de Stamziel, de droomwereld, de Vrienden van Generzijds — heeft hij innerlijk als hypothesen beschouwd, zelf even bereid tot herziening als hij anderen wenste.³ Hij dwingt zich — in *Het Roode Lampje* b.v. — voortdurend tot indachtigheid van al die kenbare realiteit, die de dagelijkse ervaring wegsuggeert: lichtjaren, spiraalniveaus, electronen, evolutie-aeonen. Bovendien bleek zijn kentheorie maar één bron van zekerheid te aanvaarden, het Ik, en al had hij dat ook zelf ad absurdum gevoerd in het Ik-Nu, toch bleef zijn overtuiging onverwoestbaar, dat „de goddelijke Arbitr in ons” het laatste woord heeft over waar en onwaar.⁴ Dit was meer dan een overtuiging, het was een instinct.

Ook zag Van Eeden in de jaren 1918, '19, '20 de zichtbare kerk zeer kritisch. „Het was benauwd in de kerk, muf, en de preek was wartaal.”⁵ „Een preek over daalders en rijksdaalders en de betaling der H. Mis. Zeer antipathiek.” Kindermis: „Een leelijke man, met een afschuwelijk stemgeluid, bad en preekte voor die kinderen, hen niet anders gevend als dogmatieke theologie (... waar een veelervaren oud man niets van vatten kan....) en gemeenplaatsen. (...) Zoo mooi en indrukwekkend als het monnikenleven was, (...) zoo gevaarlijk en stuitend is dit formeeren van de kinderziel. Dit doet begrijpen dat er gezegd wordt: behoed uw kinderen voor den priester.”⁶ Hij ontkent dan ook nog de identiteit van de R.K. Kerk, „de priesterorganisatie”, met de Sancta Ecclesia, het mystiek lichaam van Christus.⁶

¹ D. 21 Dec. 1918. Hetzelfde S. en W. III, (Feb. 1914); D. 6 Mrt., 2 Nov. 1918. — ² Verg. p. 30 v., 120, 122. — ³ Verg. p. 30 noot 3. D. V, 124; Nachtbr. 354. — ⁴ Godshuis 25 v.; R. Lampje I, 112 v. en, na 375 pgg. significische gepeinen het slot van II. — ⁵ Resp. D. 30 Nov. 1919, 12 Jan. 1920 en 8 Feb. 1920. — ⁶ Godsh. 25 v.; R. Lampje I, 122 v.

Maar gaandeweg verminderen de ergernissen, en vermoedelijk merkt Van Eeden dat hij ze met vele goede Katholieken deelt. De doop van zijn zoontjes, in Augustus 1920, „had niets wat mij ergerde of belachelijk voorkwam” en bij de Kerst-mis benijdt hij de communicanten.¹ Voorjaar 1921 is hij weer in de abdij: ook ditmaal vlucht in deze verheffende sfeer de gruwel van de melancholie. Steeds moeilijker wordt daardoor de strijd om de geestesvrijheid. Hij overweegt dat zijn conversie geheel van subjectieve evidentiegevoelens afhangt; „zooals die gevoelens nu zijn, laten zij mij niet toe mij te onderwerpen aan het leergezag. Maar die gevoelens koomen van God en kunnen door God gewijzigd worden. (...) Ik forceer niets, ik stel mij oopen en wacht af, mijn plicht doende. Als God het tijd vindt zal Hij wel helpen.” In Augustus '21 schrijft hij, dat *Het Roode Lampje I en II* en *Jesus' Leer I en II* zijn credo vormen. „Indien de Katholieke Kerk dat als credo aanneemt dan wil ik graag toetreden. Maar dat zal niet gaan. (...) Ik moet nu de eerste teekenen voelen van geloof.”²

Intussen was Prof. dr. Jac. van Ginneken S. J. deel gaan uitmaken van de signifische kring. Vooral Van Eeden, Prof. Brouwer en Borel toonden hun belangstelling in de Katholieke denkwereid. Daarop nodigde pater Van Ginneken hen uit om enige dagen met hem te vertoeven in het St. Jozef-Studiehuis te Tilburg, waar zij, in plaats van antwoord op hun detailvragen, een uiteenzetting zouden krijgen van het Katholieke geloof als een organische, levende eenheid. Alleen Van Eeden nam aan, en deze dagen brachten de beslissing. Op de terugreis naar Bussum stapte hij te Utrecht af om de Aartsbisschop zijn opneming in het verband der Katholieke Christenen te verzoeken. „Het ging alles rustig en als vanzelve. Ik weifelde niet en Monseigneur was allerhartelijkst.” Rustig gaf Van Eeden zich van deze stap reken-schap: „Ik besefte mijn onmacht en ik onderwierp me aan mijn lot. Dit houd ik steeds voor oogen en dit stilt mijn onrust: ik ben te zwak en te schuldig om mij zonder de hulp van een machtige, geestelijke sfeer — zonder Gods hulp — vóór mijn dood te ontzondigen. Ik kan en wil dit vrije lee-

¹ Resp. D. 23 Aug. en 25 Dec. 1920, verg. p. 143 noot 4. — ² D. 12 Aug. 1921.

ven niet volhouden, want het zou mij geestelijk vermoorden. Ik kan niet. Ik ben onmachtig — ik heb de steun van de Kerk nodig, eeven als Jacob de Haan zijn religie nodig had. (...) Ik dacht oover mijn drama „trots verbrijzeld”. Zoo zal ik ook mijn trots verbrijzelen.”¹

Zo bewust, zo waarachtig en zo nederig nam Frederik van Eeden deze beslissing. Het was het doorzetten van de zelf-inkeer, het afwerpen van het kleine ik, en als zodanig een wijze en goede daad, met de intuïtie uit zijn beste tijd in volkomen harmonie. De velen, die hem om zijn moedig waarheidzoeken vereerd hadden en hem nu veroordeelden, konden niet weten, dat hij niet anders kon. Want de man die wij nu uit het dagboek werkelijk leren kennen, scheen in 't dagelijkse leven nog altijd actief, geestig, gevaarlijk-innemend, en maar enkelen hebben toen zijn ware innerlijk gekend. En wij zien nu ook, dat hij nog na het besluit zichzelf erom verachtte: „Heeft God meer lief den dankbaren, deemoedigen, alles van God goed-pratenden, zichzelf beschuldigenden mensch? Of den fieren, oprechten, streng waarheidlievenden, onbuigbaren en vreesloozen mensch? Deze laatste kan niet Katholiek zijn. Maar toch is hij de meest sympathieke. Want een slaaf die zóó voor een meester kruipt achten wij niet.”²

Dat hij niet buiten de steun van de R.K. Kerk kon, stelde hem voor de noodzakelijkheid om het leergezag te aanvaarden, en dat kon hij niet van harte. Zijn agnosticisme zat te diep, en zijn verzet tegen afgeronde waarheidsstelsels was te principieel.³ Ook maakte zijn honger naar zekerheid het opgeven van 't agnosticisme tot iets verleidelijks, zodat hij het bewaren van zijn geestelijke onafhankelijkheid als een zedelijke plicht voelde, en zijn onderwerping aan de Kerk als in strijd met zijn overgave aan God.

Wel dwong de erkenning van het leergezag hem, alle verstandelijke consequenties uit zijn bekering te trekken. Als hij belijdt te geloven in de remissio peccatorum, kan hij niet tegelijk onze Maker voor de verantwoordelijke blijven houden; hij moet nu aanvaarden wat hij het felst heeft bestreden: de zondeval. Hij heeft in deze jaren zijn wereldbe-

¹ D. 28 Aug. 1921. — ² D. 9 Sept. 1921. Het alternatief is tekenend in zijn onjuistheid.

schouwing signifisch overpeinsd en aan het Credo getoetst. Dan blijkt overduidelijk, hoe principieel het oude geloof in 's werelds Goddelijke Strekking gewijzigd was. Er bestaan drie tendenzen: T_1 is de imperialistische, de drang naar macht en bestendigheid, T_2 is de daar tegenin gaande Godzoekende, de drang naar heiligheid, T_3 is de materie, aan de natuurwetten onderworpen, de huilè. De beide eerste vormen samen wat in het oude denken de éne Tendentie was,¹ maar dit laatste wordt nu gezien als T_1 , wat het pas in de tweede levenshelft geworden was. Jezus is de verpersoonlijking van T_2 . De mensen bevinden zich in de overgang van T_1 naar T_2 „in de meest verschillende graden van vooruitgang. Deeze toedracht van zaken wordt steeds duidelijker; alleen dit inzicht kan ons verzoenen met de werkelijkheid waarin wij moeten leven.”²

Maar hoe groot deze toenadering tot de Katholieke leer ook was, nog in *Het Roode Lampje* trekt Van Eeden te velde tegen de verwerping der schepselen door een al-wetend, almachtig, liefdevol God: „Nu nog, zoo goed als toen ik *Ellen* schreef, voel ik dat ik opstandig zou worden teegen een Godheid die niet in diepe deernis meeled met den gefolterden mensch.”³ En al aanvaardt hij wel de onbestaanbaarheid van een levende wereld zonder lijden,⁴ onze schuld tegenover God blijft hij ontkennen. Telkens meent hij een oplossing te vinden, maar altijd ten onrechte: als hij overweegt dat Ik = Gij en wij dus, zelf Goddelijk zijnde, schuldig zijn tegenover onszelf —, dan is dat een allesbehalve Katholieke opvatting. En ook nà zijn doop vindt hij geen vrede: „De uitdrukking dat God het goede beloont en het kwade straft is wel waar, maar heeft signifisch onderzoek noodig. Want wie maakt het goede goed, en het kwade kwaad, als het niet

¹ Hfdst. III; over T_1 en T_2 : S. en W. III, VIII en IX; R. Lampje II pass.; in *De Bokkenrijder* (1918) Kerkhoffs en Samuel. Tekenend is, dat in *De Heks van Haarlem* (1914) de door de hoofdpersonen gedragen tendenzen nog geen dualistische antithese vormen. Dat het onuitgegeven drama *Eponina* (1912) vier tendenzen uitbeeldt, waaronder T_1 en T_2 , en op p. 132 (1911) nog sprake was van twee contrasterende tendenzen, n.l. $T_1 + T_2$ en T_3 — wijst op het tastend afbreken van de oude conceptie. — ² *Kerk en Communisme* 5 v. — ³ a.w. I, 143. — ⁴ a.w. II, 18 v.

is God zelf? (...) zie! nu begrijp ik het woord geheel. Goed is wat tot Hem voert, slecht wat van Hem afvoert, dus straft of beloont hij het al of niet tot Hem koomen, door het gemis aan zijn aanweezen.”¹ Maar dit had in *De Broeders* kunnen staan! Want waar is nu de onherroepelijke eeuwige verwerping op een bepaald ogenblik?

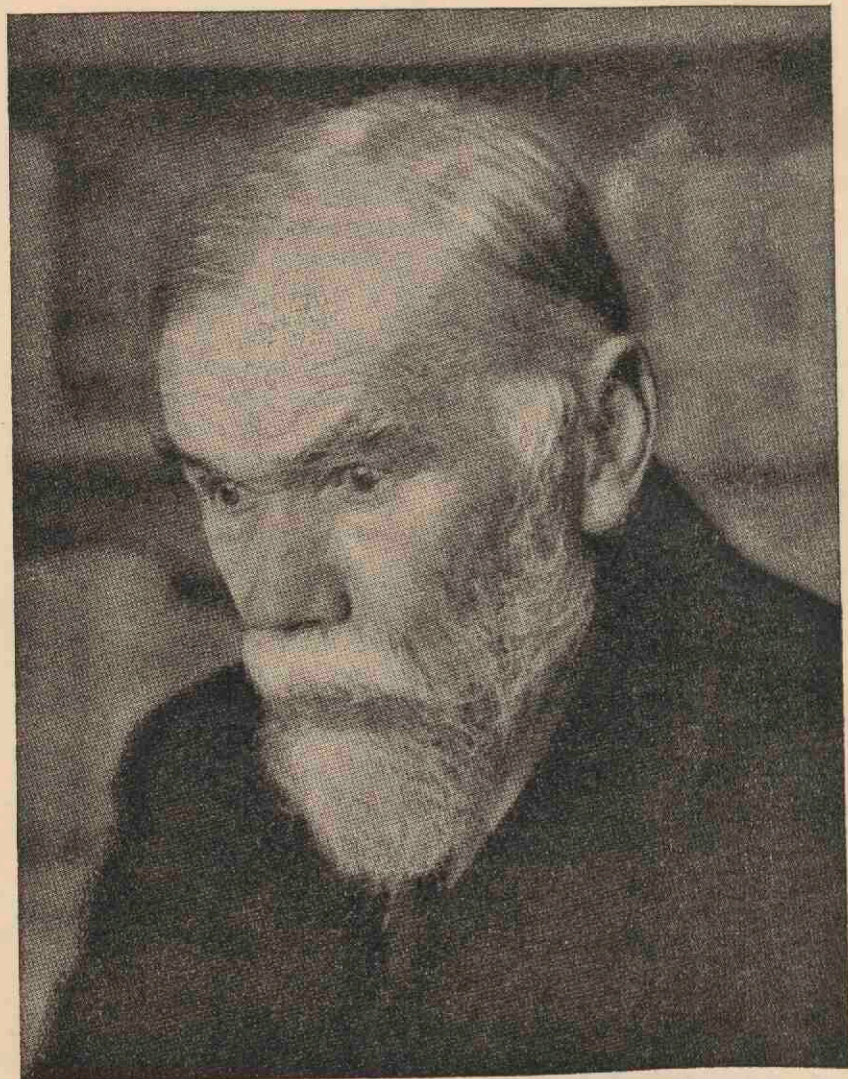
Op dit cardinale punt is Van Eeden nooit met de Katholieke leer in 't reine gekomen. Wie dus meent, dat de waarde van zijn conversie daarmee gemoeid is, moet hem voor een slecht Katholiek houden. De Kerk wist wel beter: de „wil” om te geloven was er; dat die wil niet altijd opgewassen zou zijn tegen een zo diep wortelende geestesstructuur, heeft zij zeker bij voorbaat vergeven.²

De vergelijking met Iwan blijft desondanks juist.

Ongetwijfeld is het Katholicisme voor Van Eeden een zegen geweest. Het heeft hem moreel gesteund en hem — waarom het tenslotte gaat — momenten doen kennen van waarachtig Godsbesef; het heeft zijn ouderdom meer verlicht dan enige andere macht ter wereld gekund had. Maar hem genezen van zijn zielskwellingen kon de Kerk niet. Met het toenemen van de ouderdomsverzwakking vermindert zijn weerstand tegen de melancholie onherroepelijk, en de lichte momenten „van tranenrijken vrede” waarom hij in een van zijn laatste verzen bidt, zijn zeldzaam. Wie *Loutering, Mijn Handen* en *De Boeteling* leest,³ vindt daar samengevat wat in het dagboek een eindeloos en hopeloos lijden is. De angst speelt zijn oude wrede spel,⁴ nog verergerd door hallucinaties; het schuldbesef wijkt voor geen absolutie en klampt zich aan het verbreken van zijn eerste huwelijk vast: hij kastijdt zichzelf door het zesde sonnet uit de *Tweede Zang van Ellen* op te zeggen, en na elke ontmoeting met zijn eerste vrouw komen er uitingen als deze: „er is nooit een toespeeling in haar woorden. Zij neemt alles even blijmoedig. Gister avond

¹ D. 9 Mrt. 1922, de doop had 18 Feb. '22 in de abdij plaats. — ² Alleen had men niet, door V. E. voor 't forum te laten getuigen, de sofismen moeten uitlokken, die in zijn „Oovertgangsreden” voorkomen. —

³ Resp. Jeugd. 112, 115, 119, het tegendeel in „Ik ben herkend”, p. 120. — ⁴ „Vannacht viel ik in mijn slaap tusschen de sterren omlaag (of omhoog) in grondelooze diepten. Ik was doodsbang en bleef dat ook bij 't ontwaken.” D. 30 Dec. 1926.

„Heb je wel eens gezweefd tusschen de verste vaste sterren? Zoo van die van duizend lichtjaren? of die kracht? En dat moet je door, alleen nog verder, en alles achter laten, in 't zwart.”

Brief van 17 Jan. 1927

bracht ik haar naar den trein, daarin is een weemoedige rust, waarin ik oover onverschillige dingen spreek, en blij ben haar koffertje te moogen dragen.”¹ Onder dit alles schrijft hij *Sirius en Siderius III*, dat ongelezen, een paar drama's, die ongespeeld, krantenartikels, die vaak ongeplaatst blijven. Er is in dit koortsachtig werken een allertragischt verweer tegen de slopende kwaal, een verweer dat bewust wordt als hij het verwarren van zijn gedachten gaat merken. In '26 en '27 staat het tweemaal in zijn dagboek: „Vader in den Heemel! laat mij helder blijven tot het einde!” „Heer, spaar mijn geest en de helderheid van mijn verstand. Laat mij lijden wat u goed dunkt, maar tast mijn geest niet aan.”²

Toen wachtten hem nog vijf levensjaren, waarin het ergste hem niet bespaard bleef. Steeds vaker voelde hij zijn geregelde denken haperen, en steeds vaker zag hij dat zijn pen niet schreef wat hij wilde schrijven; hij voelde zich wegzakken in een staat van de volslagenste lichamelijke hulpbehoefvendheid, langzaam en onweerhoudbaar, aangegaapt door de angstwekkende geheimen, die hij het grondeloze zwart der oneindigheid niet had kunnen ontwringen. Toen zijn lichaam stierf, had hij den geest al lang gegeven.

¹ D 6 Apr. 1926. — ² Resp. D. 14 Feb. 1926 en 24 Juni '27.

TERUGBLIK.

„Wie met het donkre wereldlijf wil trachten
Naar eeuwig licht, hem zal het lichtvuur schroeien.”
Ellen.

Er is in deze studie geen plaats voor vergelijking, en voor het trekken van de lijnen die Frederik van Eeden met oudere denkers en dichters verbinden. Maar één historisch geestesverband doemde allengs zo overduidelijk op, dat de opzettelijke vergelijking al bijna overbodig is geworden: de Romantiek.

In hoeverre de verhouding tot de realiteit het specifieke karakter van elke cultuurstroming weerspiegelt of zelfs uitmaakt, moet onbesproken blijven, maar tot het wezen der Romantiek behoort, waarschijnlijk met het klimmen der tijden in toenemende mate, onvrede met de werkelijkheid. Dus moest een studie, die de verhouding tot de werkelijkheid als richtsnoer volgt, vanzelf uitwijzen, in hoeverre Van Eeden romanticus was.

Neemt men dan, aan 't eind gekomen, een samenvattende karakteristiek van het romantische ter vergelijking, dan is de uitkomst verbluffend.¹ Ook al beperkt men zich tot het allerbelangrijkste, dan nog vindt men alle wezenstrekken der Romantiek in Frederik van Eeden terug: dynamiek; haat tegen de grenzen waarmee traditie en gemeenschap het Ik omgeven en tenslotte ook tegen de in het eigene zelf gelegen begrenstheid; vandaar drang naar vrijheid en geluk in een betere wereld, tenslotte naar ontsnapping aan alle betrekkelijkheid; vrees voor vergankelijkheid en verlangen om de in het Ik geweten eeuwigheidsmomenten als werkelijkheid te beleven; verheerlijking van de Liefde, waarin de contrasten eeuwig en aards zijn versmolten; eenzaamheid die tot verbitterde hoogmoed en tot smart om het wereldleed kan worden; verbeelding die de betere wereld als toevlucht

¹ Recent en ter zake b.v. A. Donker. De Episode van de Vernieuwing onzer Poëzie 1880—1894 (Utrecht 1929), hfdst. I. Dat D.'s beschouwingen en de hier voorafgaande, bij alle verwantschap, onafhankelijk van elkaar ontstaan zijn, blijkt uit de Bloemlezing uit de werken van F. v. E. door schr. dezes (Amsterdam 1927), waarvan de inleiding der hoofdstukken de verhouding tot de werkelijkheid tot richtsnoer heeft.

schept; humor uit 't voortdurende bewustzijn der menging van hoog en laag in al 't bestaande; onzekerheid door het terugbrengen van alle weten tot gevoel, en door het onveranderlijk besef dat alle begrenzing menselijk gezichtsbedrog is. „Denk om de verhoudingen!” houdt Van Eeden niet op te waarschuwen „Algol!!!.... Electron....”¹

Wil men uit Frederik van Eeden's wezensverwantschap met de Romantiek inzicht winnen in zijn eigen aard — dan heeft men de vergelijking niet in onderdelen uit te werken, niet na te gaan, hoe hij aan het typisch romantische vorm gaf. Dan moet men nagaan wat hij als denker en als strijder heeft opgebouwd, om de verscheurdheid te overwinnen, die de consequentie van de romantische zielsgesteldheid moet zijn.

Hij heeft die verscheurdheid zo smartelijk mogelijk gekend: wij konden er zijn leven aan toetsen. Bij al zijn romantisme was hem een felle realiteitszin eigen, een menging die hem meer dan iets anders, ook uiterlijk, kenmerkte en zijn levensgeschiedenis als denker en strijder bepaalde.

De denker zocht de enige bevrediging in het directe gevoelsweten van God, dat het verstandsweten omsluit en de zinnenschijn doorziet — terwijl die schijn toch niet ophield zich als werkelijkheid aan hem op te dringen.

De strijder — zou zonder het realisme niet bestaan hebben.² Zowel de een als de ander vond in de 19de-eeuwse wetenschap een gedachtencomplex, dat de oplossing beloofde, en waar de romantici van honderd jaar vroeger nog slechts brokstukken van gekend hadden: de biologisch gefundeerde evolutieleer. Deze, een belichaming van de romantische dynamiek, herstelde in beginsel de eenheid van het zijnde, en maakte de verzoening der tegendelen, de verheffing van het lage en de leniging van het wereldleed tot — toekomstige — werkelijkheid. Het verlangen naar een betere wereld heeft nu een tastbaar object; niet meer de vervlogen aurea aetas, maar de toekomst bevat de vervulling; de weemoed om het

¹ R. Lampje I. — ² Karakteristiek is b.v. zijn belangstelling in fabrieken, mijnen enz. tot op hoge leeftijd.

vergankelijke maakt plaats voor ongeduld, de snelheid waarmee de Tijd het nieuwe brengt wordt door historisch gezichtsbedrog overschat¹ — en dan kunnen ontgoocheling en verbittering niet uitblijven.

Voor Van Eeden was de entelechie de verlossing uit het romantisch pessimisme en tegelijk uit de greep van het rationalisme. Tijdgenoten² werkten het begrip wetenschappelijk uit; Van Eeden greep het intuïtief: wij hebben gezien dat het zijn denken, dichten en doen doortrok en bezielde. In de Heilige Richting was het Absolute teruggevonden. Dit was het eigene, dat hij als denker-dichter bracht, dit maakte hem in zijn beste jaren tot een Ziener, die anderen voorging om de religie voor de cultuur terug te winnen, en om in de dagelijkse werkelijkheid te arbeiden voor de toekomst. Walden was de daad waar de evolutie om vroeg, de daad die de gelukstoekomst naderbrengen, „den weg des Heeren bereiden” zou.

Dat Van Eeden de romantische receptiviteit overwon en tot actieve werkdadigheid kwam, is het meest bijzondere in zijn verschijning, de uitdrukking van zijn met realiteitszin gelegerd romantisme. Dat zijn onderneming mislukte wordt in dit licht vanzelfsprekend. De romanticus verblindde de realist en maakte dat hij noch zichzelf, noch de anderen, noch het grote maatschappelijke bedrijf objectief zag. De toekomst die hier voor 't grijpen gewaand werd, was een romantisch paradijs van landelijke eenvoud,³ waarin natuur en cultuur, liefde en macht verzoend zouden zijn, een nieuw Arcadië, het meest volstreckte tegendeel van de vale kazerne-maatschap, die in werkelijkheid aanstaande was. Tenslotte strandt het praktische realisme en de romanticus redt zich op reizen en tochten⁴ en in nieuwe productie, zonder schande, maar met de schade van een verloren geloof en met de volle pijn van zijn verscheurdheid.

Naast de sociale ervaringen bracht deze middelbare levens-tijd persoonlijke, die voor het verdere leven niet minder gewichtig werden.

¹ B.v. Bellamy-v. d. Goes. Het Jaar 2000. — ² Ed. v. Hartmann, K. E. v. Baer, H. Driesch e.a. — ³ Bijl. B no. 3 en D. III, 120—128. —

⁴ Verg. het slot van hfdst. IV.

De Romantiek was te individualistisch om een ander ethisch beginsel te huldigen dan het „word wat ge zijt”, dat haar grote voorgangster, de Renaissance, had nagelaten. Dit wordt, onder Indische invloed, religieus verdiept tot het doen-opgaan van de persoon in het Zelf, het bevrijden van de Goddelijke kern. Omdat avidya, W a a n, het grote beletsel is, was het Heldere Zien het grote gebod, vielen wijsheid en goedheid samen in de „zuivere structuur der ziel”, die Heldhaftigheid, volstreekte beheersing der hartstochten, als voorwaarde stelde.

Ook hier is een grijpen van het absolute, een niet willen berusten in het gebrekkige. Huisheiligheid wilde Van Eeden bereiken, niet in afzondering maar in de wereld, zonder de suggestieve steun van een serene omgeving, zonder de verleiding te willen ontgaan. Hij wilde een Samana worden, v a n z e l f, door edel willen, zonder harde stelselmatige oefening.¹ Met de jaren groeit immers de wijsheid en schikken de „ruige driften” zich makker in het harmonische verband der ziel: deze wisselwerking voert tot de serene ouderdom, de onteigening. Voor 't onderscheiden der ware, diepste, door het Zelf gerichte neigingen van de tegenstrijdige, ikzuchtige begeerten waakt de Deemoed.

Deze levensleer heeft Van Eeden niet kunnen verwerklijken. Tegen zijn veertigste jaar is hij uit het ethisch heroïsme teruggeworpen in ontmoedigde wroeging: „Ik ben in het zenith van mijn leven en wat nu komen gaat is daling. (....) Ik voelde den indruk sterk en nog baatte het niet. Het stuur is uit 't schip.”² Uit dit besef heeft Van Eeden toen niet de onvermijdelijke slotsom getrokken, dat zijn levensleer te weinig rekening hield met het k w a d, of omgekeerd, dat zijn natuur te krasse contrasten herbergde om v a n z e l f de b l i j v e n d e verhevenheid te bereiken.³ Wel leerde hij eruit, dat in het hoge willen maar een deel van zijn wezen uitdrukking had gevonden en dat het voorbijzien hiervan tot onwaarachtigheid leidde,⁴ en eiste hij van zichzelf dat zijn

¹ Sirius wordt door Akori wèl gehard. — ² D. III, 202 (Mrt. 1900) en pass. Met de laatste uitdrukking bedoelt hij, dat door zonde „het uitwerkingsvermogen van den wil” verzwakt, wat hij juist bij Huet had gelezen. Met zijn eigen levensleer is deze opvatting rechtstreeks in strijd. — ³ Verg. p. 23; in de K. Meren bereikt Hedwig de staat der sereniteit — maar sterft jong. — ⁴ p. 73, 95, 97, 136.

daden de zuivere uitdrukking zouden zijn van zijn gehele
wezen. De omkeer ligt in deze verzen:

„Alleen door liefde tot waarheid wil hij beter worden,
zoo wordt eens het heilige leven hem natuur.

Hij zal durven doen wat alle wereld zonde heet
zeggend: „ik weet niet beter, God straffe mij dan zoo ik dwaal”

Om God noch mensch zal hij zijn wezen verkrachten,
wetend dat niemand met vóórwending gediend is.

De echtheid van zijn gevoel beproeft hij vóór alles.
Zelf-bedrog vreest hij als de eigenlijke hel.”¹

Waarachtigheid wordt nu het eerste gebod, onafscheidelijk
van het Heldere Zien, Heldhaftigheid blijft het tweede,
maar niet meer tot 't beheersen der „ongecoördineerde nei-
gingen”, maar tot het durven leven, zo fel en intens moge-
lijk, het durven zoeken van de ware schoonheid en de ware
vreugde der wereld, bakens op de weg tot God, het desnoods
durven zondigen en door God ter belering gestraft worden,
liever dan uit angst of traagheid het leven te laten verkwijn-
en.² Terwijl hij dus alle zedelijke discipline verwerpt, blijft
hij toch vertrouwen dat zijn leven een opgang naar uiteinde-
lijke verheffing is: „Deeze waarachtigheid (sc. „het zuivere
uiten van ons eigen wezen”) ontmoet — vanzelve — de
genade, d.i. het geluk der hoogere Wijsheid.”³ Dit betekent
dus het consequent verwerpen van de deemoed, niet alleen
in de gewone zin van het woord, maar onvermijdelijk ook in
de diepe zin, die het woord vroeger bij hem had. Hij moest
de deemoed later opnieuw ontdekken — T_2 — en was toen
vergeten, dat zijn oude geloof T_1 en T_2 verenigd gekend
had in de éne Goddelijke Tendentie.

In zijn laatste grijsaardswerk straft Van Eeden zijn oude Ik
af in de persoon van Sirius' vader, Taede. Met verwoede
zelfverguizing maakt hij hem tot een liederlijke, met alle
euvelen en kwalen besmette outcast. Deze heeft in de wroe-

¹ Pass. L. Het Antwoord (Mrt. 1901). — ² p. 135 v., verg. Markus' toespraken in Kl. Joh. II, III en Minnestral. Een groot vriend vond V. E. later in Rom. Rolland, die eens geschreven had: „Vaut il donc mieux renoncer à vivre, que de courir les chances de la vie?” —

³ Oorlogsvl. 52 v.; verg. Sir. en Sid. I, 165: Wij hebben de keus tussen goed en kwaad en kiezen altijd het goede.

ging van zijn doodsuur één verontschuldiging: „ik heb de werkelijkheid eerlijk en oprecht in alle diepten gevolgd. Ik ben schrikkelijk gemarteld en gestraft, maar ik bleef der waarheid trouw tot het uiterste.”¹ Zo moet men Van Eeden in zijn latere leven zien: als een zoeker van waarheid en werkelijkheid. Zijn doen en zijn denken zijn dáárop gericht. En doen en denken, werkelijkheid en waarheid vallen samen in de enige kenbaarheid: het gevoel, de emotie. Vandaar de dorst naar sterk en groot leven. Als hem in 1913 een nieuwe liefde overstelpt, schrijft hij: „Ik heb nooit in mijn leeven iets gekend zoo intens reëel, zoo scherp-werkelijk, als de emoties der laatste weken. Er is een climax in mijn leeven.”² Zo was ook het geestesverkeer met de „koninklijke” vrienden in de Europese sfeer „het ware, nieuwe leven”. Maar toch raakt dit alles niet de diepste levensstroom in hem: dat verraadt zijn kunst. Na Walden is zijn diepste aandacht niet meer naar buiten gericht.

Met het wegvallen van het evolutie-geloof was er voor de verscheurdheid geen genezing meer, er blijft niets over dan de sprong van Schijn tot Wezen, het onmiddellijke beleven. Van Eeden wordt nu, wát hij in de „werkelijkheid” ook nog ondernam, hoe langer hoe uitsluitender wat hij altijd in 't diepst van zijn ziel geweest was: een rusteloos, angstig en hartstochtelijk Godzoeker.

De romanticus erkent het begrensde niet. Voor zijn oog, dat altijd de verte zoekt,³ verwaast elke omlijning. Daar weten voor hem voelen, zijn is, doorleeft hij de oneindigheid van het heelal in de oneindigheid van zijn ziel, het eeuwig worden en vergaan in de stroom van het eigen bewustzijn; zoals hij soms zijn bewuste denken verrassend doorkruist voelt door een uit ongeweten diepte oprijzende, uit vage verten afkomstige herinnering, die het verleden een ogenblik tot 't werkelijkste heden schijnt te maken,⁴ zo vermoedt hij achter de

¹ Sir. en Sid. III, 328; verg. p. 136. — ² Opg. '33, p. 351. — ³ Verg. Donker, a.w. p. 19 v.; als voorbeeld van de romantische hang naar de verte toe te voegen Mahler's Lied von der Erde (aan het slot blijft in de melodie de verwachte terugkeer naar de grondtoon uit en verwijdt de harmonie zich tot het Oneindige; ook overigens vond het romantische gevoelsleven in dit werk een welhaast volledige uitdrukking). — ⁴ „Wat is toch geur, die onze ziel beroert op zulk een fijn-

vastheid der geordende verschijnselen een ongeziene, soms als een flits merkbare vage wereld van leven, verwant wellicht aan het eigene. De aarde als verdwijnend korreltje te midden van een oneindigheid van onvoorstelbaar grotere bestaandheden hadden al veel humanistengeslachten gekend — maar de romanticus doorlééft het: als zijn verbeeldingsoog het grootste en vastste wat hij tasten kan, het ontzaglijke moederlichaam Aarde, vanuit de wereldruimte als een onopgemerkt stofje ziet,¹ voelt hij de vernietiging van alle maat en afstand. Hij weet het aardwentelen niet alleen als kosmografisch feit, maar hij voelt zich meezwaaien² op de vervaarlijke reis — waarheen? waartoe? wie richt de koers?

Onzekerheid is het deel van de romanticus. Zodra zijn verbeelding de aarde ontstijgt voelt hij zich kenteren tussen verrukt vertrouwen en animale angst; hij voelt zich God en creatuur tegelijk en wordt zich de verscheurdheid zo scherp en smartelijk mogelijk bewust.

Van Frederik van Eeden is dit het levensleed geweest. Wat in 't eerste hoofdstuk is aangevoerd om zijn dubbelzijdigheid ten opzichte van zijn omgeving te doen verstaan: al die persoonlijkste dingen die iets van het „oscilleren” schenen te kunnen verklaren, blijken nu oppervlakkige versterkingen van diep verankerde verhoudingen. Wat in hoofdstuk VI over zijn eenheidsverlangen en zijn tot het onkenbare toe tastende kennisdorst gezegd werd,³ blijkt eensdeels kenmerk van het dichter- en denkertype dat hij vertegenwoordigde, anderdeels bleek toen al, dat hij onder de onzekerheid en voor het overwinnen ervan geleden heeft als weinigen, tot het alleruiterste. „Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht”, een van de eerste wijsgerige boeken die hij bij zijn losraken van de sociale bemoeiingen las, scheen voor hem geschreven. Hij had immers elke schijn van materie-realisme en van rationalistisch afgeronde zekerheid doorboord, nooit de horizon gehouden voor het eind van de wereld, en zag in steeds ontzaglijker en ontstellender ruimten. Ontstellend, om-

verhelderende wijze en haar op eens in tooversnelle reize door verste landen van herinn'ring voert?” Lioba II. — ¹ Broeders 6e Acte. — ² „Aethroplaan” noemt Adwaita de aarde. Brahman I, 249. — ³ Voor al p. 120 en 125.

dat al het gekende immers „der Gottheit lebendiges Kleid” is en zijn gevoel God begeert te naderen, terwijl Hij onder dit al immenser wordende kled al onbereikbaarder schijnt te worden. Zijn bij uitstek copernicaans gerichte denken had zich van alle beperkende maar ook beschermende grenzen bevrijd, weggevaagd wat het uitzicht belemmerde maar ook de afgrond verborg — en de ziel alleen gelaten in ’t midden van een alzijdig onpeilbaar ruim, wankelend tussen leven en dood, affirmatie en ontkenning.

„De grootheid die het lage verheffen zou, verpletterde het” — dit woord uit *De Kleine Johannes* bleef levenslang voor Van Eeden waar. Dat het grote Aardeleven — en meer nog het Wereldleven — „de menschen niet kent”¹, vervult hem met een aan het religieuze grenzende eerbied, maar slaat het tasten van zijn gevoel naar kosmische vertrouwdheid neer. Hoe ouder hij wordt, hoe angstiger zijn gevoel achter het denken aan tast, tot bij ’t al verder doorschrijden van de Kosmos in één duizelend moment het ganse Onmetelijke samensmelt tot het ene, ondeelbare bewustzijnspunt, het Ik-Nu, en zijn gevoel toch onmachtig blijft om dit als de versmelting met God te beseffen. Omdat hij het daarbij niet, als Luyken, in den grond van zijn gemoed „liefelijk en zoet” voelde worden.

Dat enig-begeerde, God te voelen als „den grond van mijnen grond”, heeft hij altijd weer door denken pogen te bereiken.²

Maar tevergeefs: „Ik voel alles leeg en miserabel — maar ik weet beter. Ik weet hoe de wereld mooi en volmaakt is. Ik gevoel niets dan het tegendeel.”³ Deze klacht klinkt overal door het Derde Boek van *Schijn en Wezen* heen, maar werd in de eerste bladzijden van *Paul’s Ontwaken* tot een bekentenis van hopeloze, alle weten meedogenloos stukbrekende twijfel, „de kern der zwaarmoedigheid”. Ruimte, eenheid van tijd, de eenvoudigste axioma’s der mathesis — niets blijft voor de onverschrokken waarheidszoeker zeker; de enige kenbaarheid, het gevoel, kan ziekelijk ontaarden. En

¹ De Noordewind, de rivier in Lioba = het motto hiervóór, Het Gebergte. — ² En dan wreekt zich in deze latere jaren, dat hij te weinig gestudeerd heeft en bij zijn worstelen met het Ik—Nu aan Fichte of Schelling niet denkt. — ³ Opg. ’32, p. 670 (Nov. ’15).

wat suggestie als handlangster van de Waan vermag, weet Van Eeden als weinigen. Er blijft niets over dan „een aandachtig uitzien naar de oopenbaringen van die Macht, die zich in het allerinnigste der eigen ziel doet gelden.” Maar als die zich niet kenbaar maakt aan òns kenvermogen, „kunnen wij dan bidden tot een leeg fantoom, dat wij God noemen, een zelfgeschapen illuzie, een auto-suggestie, zichtbaar en persoonlijk geworden door het aanroepen zelve? — Wat baat alle aangeleerd, ja alle uitgesproken weten, als het gevoelsgehalte slinkt?”

Het scherpst brandt de onzekerheid bij het onafgebroken richten onzer daden, het onophoudelijke kiezen, dat het leven van ons eist. Vertwijfeling, verlamming uit vrees tot zondigen had Van Eeden 't ergste kwaad geacht,¹ maar hij was er toch niet aan ontkomen. Een jaar na *Paul's Ontwaken* schreef hij zijn „Treurspel der Onzeekerheid”, van al zijn later werk het meest levende en het gaafste. Het beeldt hoe, ondanks de raad van bezonken wijsheid en ondanks de diepste zelfinkeer van een vroom gemoed, ons zedelijk kiezen een gissen blijft.

„Wij trekken 't lot met ongewisse hand,
blind als we zijn — en wie verkeerdlijk kiest
voelt zich terstond gegrepen door de klauw
der koude wraak, die geen genade kent”.

Het falen van het innerlijk kompas, het berouw van goede daden² is het, wat Cousaert doet vragen, waarom hij met zijn onbesmet geweten de scherpste straf der wroeging ondergaat. Het antwoord is: „neem ook den twijfel uit Gods handen aan, als kostelijk geschenk”. Maar Van Eeden schreef dit treurspel juist, omdat hij dat niet langer kon.

Niets kan de twijfel van een romanticus te niet doen dan het eigen evidentiegevoel. Blijft dat uit, dan is alle redeneren zinloos en ieder woord een nieuw probleem.³ En realist als hij was, vroeg Van Eeden altijd weer om het zinnelijk-empirische.

„Hoe zou 'k Gods wezen kennen en beminnen
'ten zij door 's lijfs gevoelens wonderbaar?”

¹ Idealisten 15 (1907). — ² Dit motief ook J. Viator 250; Lioba 70; K. Meren 107!; D. II, 160. — ³ Significa.

vraagt het *Lied van Schijn en Wezen* nog vol hoop in de goede tijd; later klaagt het:

„nimmer dringen
berichten rechtstreeks uit dat lichte Land
tot onze zinnen door.”¹

Maar Van Eeden's zoeken was geen vragen gebleven; hij had de Werkelijkheid als 't ware geprest om haar geheimen te openbaren.

„Drum hab'ich mich der Magie ergeben....”

Het parapsychologische experiment kan zijn het smeken van de wanhopige, maar altijd is erin het „Acheronta movebo” van de uiterste hybris. In Van Eeden's hardnekkig en vaak bijzonder pogen overwoog met de ouderdom hoe langer hoe meer het eerste. De manifestaties van de „Samaritaan” en van Paul waren zijn laatste houvast toen hij zich in de afgrond voelde glijden. „Ik ben wel zeer neerslachtig. Bevreesd — voor al wat mij wacht, niet het minst voor de onsterfelijke toekomst. (...) O, o, de machteloosheid, als op het rad gebonden, die de beul ziet naderen. Vastgebonden, vast.”² De onsterfelijkheid wordt voor hem hoe langer hoe meer een „mystère redoutable”.³

„Verdrijf die vrees voor 't vreeslijk onbekende”,

smeekt hij God in datzelfde wanhoopsjaar,

„In jammervolle machteloosheid versmoort

mijn snikken — en vergaat de moed tot kampen —
Voor zooveel taaye raadsele volstaan
geen duizend levens, elk vol rouw en rampen.”⁴

Het Katholicisme trekt het romantisch gemoed, als het, na alle muren gebroken en tevergeefs naar de uitstorting van het Volstrekte gereikt te hebben, duizelt en naar vastheid tast.

¹ Resp. II, VI (1901) en III, IX (1919). — ² Opg. '33, p. 414 (28 Apr. 1914, de dag waarop hij aan De Heks van Haarlem begon). Verg. Op de pijnbank = Engelbew. 31. — ³ Lamartine, door Donker gecit. a.w. 16. — ⁴ S. en W. III, V.

De zoeker, die eens had zien rijzen „het Licht, door geen licht gevoed”, als pionier was uitgetrokken en toch zo vaak als blind had moeten tasten op zijn Reis, greep tenslotte, dodelijk moe, de hand van een wegzeker gids.

Op zijn zoons graf had hij nog doen schrijven:

HIJ SLIEP NIET IN, MAAR IS IN 'T LICHT ONTWAAKT.

Maar zijn eigen grafschrift vraagt:

...ET LUX PERPETUA LUCEAT EI.

BIJLAGE A.

1. 1889. De ontwikkeling van het menschengeslacht in de laatste eeuwen kan niet verklaard worden uit Darwin's selectie-beginsel: „Er was eenvoudig niets geen noodzaak voor die veranderingen — behalve de levenskracht in 't ras.” (D. II, 149).
2. 1890. Nu wij onze afstamming van apen aannemen, dienen wij er-mee te rekenen dat onze nakomelingen, met ons vergeleken, engelen zullen zijn. (Over de Toekomst = St. II, 64).
3. 1890. „De menschheid ontwikkelt zich als een groot geheel. — Het lot der enkelen schijnt grillig, wisselvallig, spel van toeval. Maar uit den wisselenden gang der deelen vormt zich de gang van het geheel, vast en gelijkmatig. Zoo schijnt iedere druppel van een waterval een eigenzinnig wegje te nemen, — maar op een afstand ziet men de watermassa vallen in bijna onveranderlijke gestalte.” Zo is de individu statistisch verbonden met het geheel. Leiden kan alleen hij, die „juist inziet waar „het” heenwil, die de richting der ontwikkeling ziet.” (Verstand en Gevoel in de Sociale Evolutie = St. I, 183 v.).
4. 1890. „dat het zielsleven der blanke menschen is gewijzigd, dat hun gemoed is verteederd, hun moreel gevoel verfijnd, hun intellect verhoogd.” (Aan den Keizer aller Russen = St. II, 118).
5. 1891. „Is het niet een moedwillige drogreden te zeggen dat de menschen niet veranderen? Dit is de verzuchting van een moedeloos poëet, een stemmings-uiting, geen verstandelijke bewering. Zijn wij menschen dan nog troglodyten of ptero-dactylen?” (Over Humaniteit = St. II, 89).
6. 1891. Het gemeenschapsgevoel ontwikkelt zich. „Primitieve volken kennen geen recht tegenover vreemdelingen, wij hebben het niet gekend tegenover lagerstaande menschenrassen, nog kennen wij het niet tegenover dieren. — Het is dus duidelijk dat het groeit en zich uitbreidt, dit gevoel van gemeenschap, deze solidariteit van het individu met andere wezens. Maar wie durft beweren dat hij weet wat er de tendens van is? of wat er de oorzaak en de beteekenis van is? van waar het komt en waar het zal heengaan? Zoo iemand het ons zeggen zal, is het niet de geleerde maar de poëet.” (a.w. 90 v., verg. p. 48).
7. 1891. „Als de mensch, de menschheid, het Leven zichzelf wil, waarom groeit het dan, verandert het dan, beweegt het dan, leeft het dan? — Ik weet dat er een Doel is, omdat er zooiets als een Wil is. *Het* wil in mij. Het leeft, het doet in mij en dat Leven en dat Doen heeft *Richting*. Ik weet niet vanwaar, ik weet niet waarheen, — ik weet ook niet waarom of waartoe — maar ik zie, ik besef, ik gevoel het zeer bepaald gericht zijn, van mijn leven.” (Nieuw Engelsch Proza I = St. II, 128 v.).
8. 1891. Er zijn in het leven der mensheid actieve en inactieve tijden. „Als er verandering is, dan is er een Wil in 't geslacht. Dan is de inactieve literatuur onmogelijk. Want die Wil, dat veranderings-in-

stinct, is dan machtiger dan alle andere instincten. — Het mooie is het allerhoogst genot, maar het Goede, het actief-mooie, is daarin het bewegende, het allerhoogste Willen, dat is aan de uiterste spits van het Leven, dat beweging is." (Nieuw Engelsch Proza II = St. II, 147 v.).

9. 1892. De wilde dieren in Artis gaven de sterke sensatie van de zuiverheid en rijkdom van het wilde leven. „Er is een norma van evolutie. Een rechte lijn van ontwikkeling van het leven. De rechte levensweg. Men kan er van afdwalen en er toe terugkeeren. Cultuur behoeft er niet van af te leiden, maar veel cultuur, door de hooge stijging, is er van afgeweken. — Wilde dieren, wilde menschen, kinderen, dat alles is er dichter bij dan wij." (D. II, 207 v.).

10. 1893. „In het leven is keuze, *in* het leven zelf. De schoonheid der vogels is het gevolg van keuze der vogels zelf, en die der bloemen van de keuze van dieren of menschen, en dit beginsel reikt wel verder dan wij nog zien. Het is wat de richting van het leven bepaalt. — De ethiek (is) de kennis van het goede, van de richting des levens. — Recht is datgene waarheen der menschen natuur streeft, en alleen daardoor erkennen wij het als het recht en het goede. Elke afwijking van dit streven is dus onnatuur en het slechte." (Over Kritiek = St. II, 23 v.).

11. 1893. Het leven beproeft het nieuwe in de individuen. „Hebben die wijzigingen belang door nut of schoonheid, dan gaan zij over op het gansche samenstel." Al is dus het individu gewichtig in de levensontwikkeling, toch is zelf-aanbidding, zelf-liefde uitsluitend een recht Gods. „Het Zelf is het al, het onveranderlijke, het volstreckte, het alleen-zijnde. Het Leven is daarvan een uiting, een beweging." (a.w. 45 v.).

12. 1893. „Dat wat alle menschen gemeen hebben, als richting van groei, bepaalt de verantwoordelijkheid. Ieder behoort in die richting te gaan. Dit is deugd. Dit betreft niet direct voordeel van tijdgenooten of nageslacht. Maar is de wil van het ras. Wie ervan afwijkt staat alleen, draagt eigen verantwoording, wordt opgesloten, gedood, slecht gevonden, is ook slecht. — De woorden recht en onrecht. De wetten trachten deze richting in 't grove aan te geven en te fixeeren. Maar de lijn is ideaal en veel fijner dan de wetten." (D. II, 224).

Deze twaalf citaten lopen van 't begin der Ellen-periode tot het jaar 1893, waarin de belangrijkste werken begonnen te ontstaan; zij bevatten de sleutel van Van Eeden's denken.

BIJLAGE B.

1. Daar er over dit belangrijke levensmoment weinig te vinden is, volgen hier enkele passages uit een brief van 26 Feb. 1893 aan Lady Welby, een van zijn weinige correspondenten die hij geregeld van alles op de hoogte hield. „Critics are still badly haunting me, with praise and blame alike, but I knew beforehand it would be so — it brings me not

from the right track, but pain is felt however, and momentarily stunning. — Dutchmen are dry people and not easily believing the honesty of elevated thought. And nobody can like his best and holiest sensations to be handled incredeously and coarsely. Philistines are everywhere, but the mutual respect between civilized people and their opinions and sensations is wanting here in a degree that you, with your surroundings can scarcely imagine. — I will go no more to Amsterdam and treat only occasional patients who come on my way, and not for money. This will reduce my income to a very small sum, about £ 200 p.a. but I'm sure that it will make me much happier; I will be able to continue my studies more regularly and work in an more effectual way by the spreading of ideas than I possibly could, by relieving individual suffering. Our difficulty is that we are living in such a horrible mixed company. — Persuing my highest aims in truth and beauty I necessarily come short in love to the real human race, the mass „crude and brutal” as Arnold says. — For only very, very few out of the millions will approve and understand. — Condescending to the mass I risk to lose my best self.”

2. 2 Feb. 1896, dus kort na de Jameson-raid, verwijt hij Lady Welby Englands houding tegenover Transvaal en knoopt daar deze beken-
tenis aan vast: „Their (sc. der Engelsen) *conscious* intentions are generally noble and high-minded, but their unconscious bias is often stronger. And then afterwards they try to make up for it, and they plaster up the mischief, done by unconscious ambition, with their conscious noble sentiments. — I know something about this process, by hard experience in my own heart.”

3. Vooral wanneer men de volgende uiting als schakel in de over jaren lopende brievenreeks leest — en wanneer men de ontwikkeling der mensheid 40 jaar later gadeslaat — wordt men door het onwerkelijk optimisme getroffen: „Helleland near Egersund, Norway. July 22 (1897). Dear lady Welby, My best thanks for your book.¹ — It is very remarkable how you touch the very things which have occupied me so much, and which I consider to be the most important in our present condition of society, in intellectual respect. But sometimes I think we are too impatient. The material condition of society is as yet too undeveloped, how can a pure language grow in an impure and disturbed society? Who knows what will come, when the equipoise of society is reached, when universal peace and equality reigns, when mankind becomes one nation. And this seems by no means an all too utopistic hope, when we consider what has changed in our short lifetime. — And language will become more simple, more solemn and impressive, more deep, serious and poetical, when mankind becomes more simple-minded, but not earlier. I am enjoying a few weeks holiday in one of the most charming places I know. The great charm is the secludedness and the quite unsophisticated people. There are no hotels here, no inns and last not least not even English tourists or

¹ Grains of sense.

sportsmen. — We are living in a most idyllic and rural fashion, making hay together, cultivating the kitchen-garden, and living quite fraternally with the good and honest peasants.”

Uit de (onuitgegeven) brieven van
F. v. Eeden aan V. lady Welby.

BIJLAGE C.

(Zie p. 73).

A.h.w. in statu nascendi vindt men deze overtuigingen in een bundeltje onuitgegeven kanttekeningen bij Multatuli's Millioenenstudiën (\pm 1890): „Dat de mensch neiging heeft tot het goede is tautologie. Het goede is waartoe de mensch neiging heeft. — De sterkte van begeerten bestaat niet in hun oogenblikkelijke kracht, maar in hun persistentie. — Waar werkelijk absoluut geen berouw is, was ook geen misdaad. Doch ook berouw is een onzeker begrip — en het eenigst stellige wat gezegd kan worden is: waar geen tegenstrijdigheid is, is deugd. Dit laatste rust op de ééne allergrootste, volstrekt algemeene neiging: naar evenwicht, naar harmonie. Alleen door het ontwijfelbare, het noodzakelijke begrip dat deze neiging volstrekt algemeen is, kunnen wij spreken van een gemeenschappelijke moraal. — En alleen door de zekerheid dat wij allen dezelfde hoofdneiging hebben, kan men zeggen tot een evenmensch: Denk en gij zult zien dat er strijd is tusschen uw begeerten, en *wandaad, leugen* in uw handelingen.”

INHOUDSOVERZICHT

	Blz.
Inleiding	9
 Eerste Periode (tot 1896)	
I De gevoelswaardering van de „werkelijkheid”	13
Welke verhouding tot de realiteit er zich in eerste aan- leg vormde	13
Aanpassing (tot 1887)	32
Depressie (1887—89)	33
Vernieuwing (1889—92)	35
Volle ontplooiing (1893—96)	37
 II De wijsgerige waardering van de werkelijkheid	 38
De Kleine Johannes	38
Winfried	42
Ellen	43
Johannes Viator	45
Het Lied van Schijn en Wezen I	47
De Broeders	56
 III Religie en wereldbeschouwing in dit tijdperk	 65
De Goddelijke Tendentie des Levens	65
De Goddelijke Tendentie in de Mens	70
De Goddelijke Tendentie in de Mensheid	81
De Goddelijke Tendentie in de Kosmos	86
Het Schone en het Reële in het licht der Goddelijke Tendentie	88
 Tweede Periode (1896—1907)	
IV De strijd om schoner werkelijkheid	93
 Derde Periode (1907 — ±1915)	
V Verkondiging van het Ideaal na verloren strijd	102

	Blz.
VI Religie en wereldbeschouwing in dit tijdperk	115
Kentering	115
Het nieuwe denken	116
Eenheidsbesef	116
Het Kenvermogen	117
Droomleven	120
Solipsisme	122
De Stamziel	126
Het oude denken	128
De verhouding God—Wereld	128
De Stijgingstendentie	131
De Goddelijke Tendentie in de Mens	133
De Goddelijke Tendentie in de Mensheid	137
Vierde Periode (na ± 1915)	
VII Dorst naar Verlossing	140
Terugblik	156
Bijlagen	167

D